

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

11

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11
ЛИСТОПАД
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ - ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- М. М. Фролкін — Розробка В. І. Леніним питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р. 3
Л. П. Нагорна — Проти сучасної буржуазної фальсифікації національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції 12
М. Ф. Котляр — Стан і перспективи розвитку української нумізматики 26

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ *Інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні*

- П. С. Сохань — Участь трудящих зарубіжних країн у боротьбі за перемогу Великого Жовтня 34
І. М. Кулінич — Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.) 45
П. М. Калениченко — Польські трудящі в боротьбі за зміцнення Радянської влади (1918—1920 рр.) 54
К. І. Позняков (*Дніпропетровськ*) — Пролетарська солідарність у період розгрому Врангеля 64

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. Т. Кінкулькін (*Москва*) — Удосконалення шкільної історичної освіти (1959—1965 рр.) 75
В. Д. Калита — Господарська діяльність першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату (грудень 1917 р. — березень 1918 р.) 81
Л. М. Рутківська — Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. 88

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ *Більшовицькі організації України на шляхах до Жовтня*

- Від редакції 93
П. М. Шморгун — Перші більшовицькі організації на Україні в 1905 р. 95
О. Г. Михайлюк (*Луцьк*) — Більшовики України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства в роки першої світової війни 104

ОБГОВОРЕННЯ

До питання про створення історичного атласа України

- М. М. Ткаченко — Про тематику карт історичного атласа 110
О. С. Компан — Демографія в історичному атласі 111

ЗАМІТКИ

- А. Г. Ткачук (*Ніжин*) — Червона гвардія прифронтових губерній України в 1917—1918 рр. 113
О. П. Щусь — Д. А. Шмідт 117
В. І. Туваєв — Про публікацію спадщини Артема 121
М. Б. — Історик-археолог В. П. Петров 123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Н. В. Омеляненко (*Чернігів*), Ю. Я. Сіментов (*Чернігів*) — Суспільствознавство викладає педагог Є. Є. Прокушева 125

рія, найгуманнішим класом, хотів би взяти владу мирним шляхом, без збройної боротьби, без кровопролиття. Однак вибір пролетаріатом форм боротьби за владу залежить не від його бажання, а насамперед від форм і сили опору буржуазії та інших експлуататорів. Досвід же Паризької Комуни, першої російської революції, досвід класової боротьби трудящих інших країн в епоху імперіалізму показував, що будь-яке прагнення робітників захопити владу жорстко придушувалось експлуататорськими класами за допомогою зброї.

Через те В. І. Ленін закликав робітничий клас Росії, пролетарів інших країн озброюватися з тим, щоб, в разі збройного опору з боку буржуазії, здійснити повстання. «Нашим лозунгом,— писав він в названій вище статті,— повинно бути: озброєння пролетаріату для того, щоб перемогти, експропріювати і обеззброїти буржуазію. Це — єдино можлива тактика революційного класу, тактика, яка впливає з усього об'єктивного розвитку капіталістичного мілітаризму, яка диктується цим розвитком»². Полемізуючи з тими, хто пропонував революційним соціал-демократам висунути «вимогу» «роззброєння» В. І. Ленін з гнівом і обуренням відкидав такі пропозиції, підкреслюючи при цьому, що перед лицем озброєної буржуазії роззброєння пролетаріату «рівнозначне цілковитій відмові від точки зору класової боротьби, відреченню від усякої думки про революцію»³.

Пролетаріат, як і кожний пригноблений клас, повинен озброюватися, в противному разі він буде приречений на довічну експлуатацію та гноблення. «Пригноблений клас, який не прагне до того, щоб навчитись володіти зброєю, мати зброю, такий пригноблений клас заслуговував би тільки того, щоб з ним поводитись, як з рабами»⁴.

На власному досвіді, здобутому в роки першої революції, пролетаріат Росії почав засвоювати ту істину, що скинути гнобителів не можна без збройної боротьби. Через те він швидко зрозумів правильність висунутого В. І. Леніним на самому початку першої світової війни лозунга про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Ленін вважав, що громадянська війна, якщо вона виникне в одній або ряді країн, може вилитись у переможну соціалістичну революцію. В роки першої світової війни В. І. Ленін, виходячи з відкритого ним закону про нерівномірність розвитку капіталізму в різних країнах в епоху імперіалізму, прийшов (в статтях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915 р.) та «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) до висновку про неможливість перемоги соціалізму одночасно в усіх капіталістичних країнах, про можливість і неминучість його перемоги спочатку в кількох або навіть одній, окремо взятій, країні.

Такою країною стала Росія, яка виявилася найслабшою ланкою в ланцюгу міжнародного імперіалізму. Проте революція, що вибухнула тут в лютому 1917 року, не завершилася приходом до влади пролетаріату, який разом з трудящими селянами, передягненими в солдатські шинелі, скинув ненависний всьому народові царизм.

Пролетаріат боровся із зброєю в руках проти царизму, а до влади кралася буржуазія. Скориставшись недостатньою свідомістю і організованістю пролетаріату, угодовською політикою меншовиків та есерів, які захопили більшість в Радах робітничих і солдатських депутатів, буржуазія взяла владу в свої руки, створила свій Тимчасовий уряд.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 67.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 66.

Поряд з Тимчасовим буржуазним урядом виник другий уряд в особі Рад робітничих і солдатських депутатів. Правда, цей уряд не мав державних органів влади, однак безпосередньо спирався на більшість народу, на озброєних робітників і солдатів. Отже в Росії після повалення самодержавства виникло своєрідне двовладдя, переплетення двох диктатур — диктатури буржуазії і диктатури пролетаріату та селянства (Рада робітничих і солдатських депутатів).

Тимчасовий уряд, вдаючись до брехливих обіцянок, прикриваючись лозунгом «захисту Вітчизни», продовжував грабіжницьку війну; він не хотів і не міг дати землю селянам, провести справді демократичні реформи, бо був буржуазним, стояв на сторожі інтересів капіталу і великих поміщиків, що обуржуазилися.

Буржуазія трималася при владі не на насильстві над масами (насильства вона не застосовувала фактично до липневих подій 1917 р.), а на обмані мас, які довірили, несвідомо ставилися до Тимчасового уряду, вірили в більшості своїй в його обіцянки, посередньо підтримували його — через Ради: трудящі йшли за Радами, а ті в свою чергу, будучи переважно меншовицько-есерівськими, в усьому підтримували буржуазний уряд, крок за кроком віддавали йому владу, удаючи при цьому, ніби вони контролюють цей уряд.

Більшовики не підтримували Тимчасовий уряд, проте вони відразу після виникнення в країні двовладдя не націлювали трудящі маси на боротьбу за усунення від влади буржуазії, за повновладдя Рад, за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної.

Такою своєрідною, дуже складною була політична обстановка в Росії після повалення царизму. Нелегко було більшовикам швидко і правильно розібратися в цій обстановці, зорієнтуватися самим і дати робітничому класові, всім трудящим ясну і вірну програму боротьби за мир, землю, хліб і свободу, за соціально-економічне визволення, за соціалізм. І все ж таки вони розібралися в цій обстановці і дали масам єдиною вірною програму дій. Це сталося в квітні 1917 р., коли до Росії повернувся В. І. Ленін.

Вже в перші дні після повалення царизму В. І. Ленін, перебуваючи в Швейцарії, зумів завдяки блискучому марксистському аналізу тих даних про події в Росії, що з'являлися в буржуазній пресі, з'ясувати характер російської революції і дати вірну оцінку діям Тимчасового уряду та політичних партій, що його підтримували. В своїх «Листах з далека»⁵ він викрив Тимчасовий уряд як прикажчика «фінансової фірми «Англія і Франція», який «хоче вести «до кінця» імперіалістичну війну... змушений обіцяти народові максимум свобод і подачок», аби зберегти «свою владу над народом і можливість продовжувати імперіалістську бойню»⁶.

Цей уряд, будучи буржуазно-поміщицьким, урядом продовження імперіалістської бойні, урядом грабежу, не хотів і не міг дати трудящим масам, всьому народові Росії миру, хліба і справжньої свободи. Через те В. І. Ленін закликав пролетаріат Росії здійснити перехід від першого до наступного етапу революції, або до другої революції. «Робітники. — писав він, — ви проявили чудеса пролетарського, народного героїзму в громадянській війні проти царизму, ви повинні проявити чудеса пролетарської і загальнонародної організації, щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції»⁷.

⁵ Перший з цих «Листів...» був надрукований в «Правде» 21 та 22 березня 1917 р., решта 2, 3, 4, 5 «Листи...» — в 1924 році в журналах «Большевик» та «Коммунистический интернационал».

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 282.

⁷ Там же, стор. 284.

В. І. Ленін рвався в Росію з тим, щоб дати більшовикам, трудящим масам більш конкретну програму боротьби за соціалізм, безпосередньо взяти участь в цій боротьбі, очолити маси.

3 квітня 1917 р. він прибув до Петрограда. Вже в першому своєму виступі перед робітниками столиці, солдатами і матросами, виголошеному з броньовика на площі Фінляндського вокзалу, В. І. Ленін цілком ясно і рішуче визначив завдання партії, робітничого класу, всіх трудящих Росії. «Хай живе соціалістична революція!»— в цих словах, якими він закінчив свій перший виступ після повернення на російську землю, трудящі Пітера, революційні солдати і матроси побачили не віддалену мету, а безпосереднє невідкладне завдання дня.

В наступні дні в своїх знаменитих «Квітневих тезах» В. І. Ленін виклав програму боротьби за перехід до соціалістичної революції, за її перемогу. Він, насамперед, вказав на головну політичну ознаку часу, який переживали класи і партії, все російське суспільство, підкреслив своєрідність обстановки, що склалася в країні після повалення самодержавства. «Своєрідність поточного моменту в Росії,— зазначав він,— полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»⁸. Далі В. І. Ленін виклав свої погляди на шлях боротьби за перемогу соціалістичної революції, на політичну форму, в якій мав здійснитися перехід до другого, соціалістичного етапу революції.

Більшість членів партії, широкі маси робітників Петрограда та інших великих промислових центрів відчували,— одні — глибоко і свідомо, інші — інтуїтивно,— що ленінська настанова на соціалістичну революцію є єдино вірною, життєвою, цілком здійсненою програмою боротьби за мир, землю, хліб і свободу, за соціалізм. Вони вірили Леніну, кожному його слову, сприймали його лозунги і всю програму як власні.

Меншовики та есери, які дедалі більше відходили від робітничого класу і широких мас трудового селянства і прямо зраджували їх інтереси, вороже зустріли ленінські «Квітневі тези», його настанову на перехід до соціалістичної революції. Розуміючи величезну притягальну силу ленінських ідей, його закликів до боротьби за перемогу соціалістичної революції, вони (меншовики та есери) намагалися лайливими слівцями посіяти в робітниках сумнів в правильності, здійсненності ленінської програми.

Найпоказовішим щодо цього був виступ колишнього ортодоксального марксиста, одного з лідерів меншовиків Плеханова, який назвав промову В. І. Леніна, виголошену ним 4 квітня на зборах більшовиків і меншовиків про завдання революційного пролетаріату,— маячною.

В. І. Ленін з властивою йому переконливою логікою довів абсурдність тверджень Плеханова. «Пан Плеханов,— зазначав він у статті «Про завдання пролетаріату в даній революції»,— у своїй газеті назвав мою промову «маячною». Дуже добре, пане Плеханов! Але подивіться, які ви незграбні, невмілі і недогадливі у своїй полеміці. Якщо я дві години говорив маячну промову, як же терпіли «маячною» сотні слухачів? Далі. Навіщо ваша газета цілу шпальту присвячує викладові «маячній»? Некругло, зовсім некругло у вас виходить.

Далеко легше, звичайно, кричати, лаятися, лементувати, ніж спробувати розповісти, роз'яснити, згадати, як міркували Маркс і Енгельс в 1871, 1872, 1875 рр. про досвід Паризької Комуні і про те, яка держава пролетаріатові потрібна?

⁸ В. І. Ленін. Твори т. 24, стор. 4.

Колишній марксист п. Плеханов не хоче, мабуть, згадувати про марксизм»⁹.

Володимиру Іллічу доводилося в товариських дискусіях на нарадах, конференціях наполегливо роз'яснювати, переконувати навіть і деяких більшовиків, своїх друзів в можливості і логічній необхідності саме такого розвитку революції, про який йшлося в його Тезах. Не всі вони відразу збагнули правильність, геніальність ленінської постанови, його програми боротьби за перемогу соціалістичної революції в Росії.

В «Квітневих тезах» В. І. Ленін вказав на єдино можливу політичну форму, в якій міг і мав здійснитися перехід до переможної соціалістичної революції. Це були Ради, народжені революційною творчістю трудящих ще в 1905 році. В. І. Ленін націлював більшовицьку партію, робітничий клас на боротьбу за усунення від влади буржуазного Тимчасового уряду, за передачу всієї влади в державі Радам. В разі досягнення повновладдя Рад більшовики порівняно легко змогли б завоювати в них більшість і спрямувати всю їх діяльність тільки в інтересах трудящих мас. Все це фактично означало б здійснення соціалістичної революції, принаймні успішне розв'язання головного її питання про владу.

В. І. Ленін підкреслював, що це питання могло бути розв'язане мирним шляхом, без збройного повстання. Така можливість виникла після повалення царизму і встановлення двовладдя в країні й існувала фактично до липневих подій 1917 р. Вона з'явилася насамперед і головним чином через відсутність насильства над масами з боку буржуазії, її Тимчасового уряду. Цей уряд протягом чотирьох місяців не вдавався до збройного придушення революційної боротьби трудящих мас і не тому, що буржуазія ніби взагалі була проти насильства. Буржуа вважали, що їм легше вдасться довго триматися при владі шляхом обману мас, тим більше, що останні в більшості своїй фактично вірили їх брехливим обіцянкам, а Ради, за якими йшли, які підтримували трудящі, всіляко підтримували Тимчасовий уряд. Цей уряд до липня 1917 р. і не міг, якби і захотів, придушити за допомогою зброї боротьбу мас, особливо в Петрограді, бо тут зброя була в руках революційних матросів, солдатів і робітників. Значних контрреволюційних частин в столиці і в інших великих містах до згаданих (липневих) подій не було.

В силу всіх цих причин буржуазія і не вдавалася до насильства. Через те, вказував В. І. Ленін, і не можна було скидати Тимчасовий уряд «звичайним способом», тобто збройним шляхом.

Цей уряд «...олігархічний, буржуазний, а не загальнонародний, він не може дати ні миру, ні хліба, ні повної свободи... його взагалі не можна «скинути» звичайним способом, бо він спирається на «підтримку» буржуазії *другим* урядом, Радою робітничих депутатів, а цей уряд є єдино можливий революційний уряд, який прямо виражає свідомість і волю більшості робітників і селян»¹⁰.

Щоб Ради припинили підтримку Тимчасового уряду, а потім взяли всю владу в свої руки, з них треба було усунути меншовиків і есерів, зробити Ради більшовицькими, завоювати більшість трудящих на бік нашої партії. «Щоб стати владою,— підкреслював В. І. Ленін в статті «Про двовладдя»,— свідомі робітники повинні завоювати більшість на свою сторону: *поки* нема насильства над масами, нема іншого

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 7.

¹⁰ Там же, стор. 21.

шляху до влади. Ми не бланкісти, не прихильники захоплення влади меншістю»¹¹.

«Поки нема насильства над масами...» — це не тільки констатація, визначення В. І. Леніним головної передумови мирного переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, це в той же час застереження більшовицькій партії, робітничому класові проти помилкової оцінки тактики буржуазного Тимчасового уряду. В. І. Ленін добре знав класову природу буржуазії, розумів, що довго триматися при владі на самому лише обмані трудящих мас, які прагнуть миру, хліба, повної свободи, вона не зможе, що для збереження влади в своїх руках вона може і напевно застосує у вирішальний момент насильство, вдасться до збройного придушення боротьби робітничого класу за владу. Через те він і застерігав трудящих, партію, попереджав їх: ніяких ілюзій щодо буржуазії, її уряду; закликав робітників до озброєння, до пильності.

Для таких застережень, закликів В. І. Ленін мав серйозні підстави. Російська буржуазія, не маючи такого великого досвіду політичного маневрування, обману мас, як, скажімо, англійська буржуазія, вдавалася до таких заходів, робила такі кроки у внутрішній і зовнішній політиці, які викривали її, викривали Тимчасовий уряд, як антинародний, як зграю імперіалістичних загарбників. Саме в такому світлі побачили цей уряд широкі маси робітників, солдатів, селян, коли він 18 квітня 1917 року направив союзним державам ноту, в якій запевняв їх уряди в вірності договорам, укладеним царською Росією з країнами Антанти, запевняв їх, що Росія продовжуватиме війну.

Гнів і обурення трудящих мас, викликані нотою від 18 квітня, вилилися у грандіозні маніфестації робітників, революційних солдатів Петрограда та ряду інших великих міст країни.

В Петрограді в демонстрації взяло участь понад 100 тис. чоловік. Вона пройшла під лозунгами: «Геть Мілюкова і Гучкова!», «Геть війну!», «Вся влада Радам робітничих і солдатських депутатів!» Буржуазний уряд, відчуваючи, що він втрачає ґрунт під ногами, побоюючись втратити владу, загрожує зброєю, переходить до спроб розстрілу робітників і солдатів. Правда він поки що не міг здійснити свої погрози головним чином через те, що все ще розраховував триматися на обмані мас, які в більшості своїй продовжували вірити його обіцянкам. До того ж в Петрограді ще не було в квітні значних контрреволюційних частин, зброя була в основному в руках революційних мас.

Ця перша політична криза значно підірвала довір'я трудящих мас до Тимчасового уряду, довір'я ж до більшовиків величезною мірою зросло. Ленінський лозунг — озброєння мас — стає одним з головних лозунгів більшовицької партії. В «Резолюції про ставлення до Тимчасового уряду», написаній В. І. Леніним і прийнятій Сьомою (квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), зазначалося, що внаслідок нестійкого політичного становища, яке випливало з двовладдя, повторення спроб розстрілу революційних робітників і солдатів неминуче, тому «партія пролетаріату повинна з усією енергією сказати народові, що необхідна організація і озброєння пролетаріату, найтісніший союз його з революційною армією, розрив з політикою довір'я до Тимчасового уряду, щоб відвернути серйозно загрожуючу небезпеку таких масових розстрілів пролетаріату, як у червневі дні в Парижі в 1848 році»¹².

З кожним місяцем невдоволення мас політикою буржуазного Тимчасового уряду зростало, посилювалась їх боротьба проти цього уря-

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 21.

¹² Там же, стор. 239.

ду, за повновладдя Рад. 18 червня в Петері і в багатьох інших містах пройшли ще більш грандіозні, ніж 19—21 квітня демонстрації робітників, революційних матросів і солдатів. Тільки в Петрограді в ній взяло участь понад 500 тисяч революційних робітників і солдатів. Головним лозунгом, під яким пройшла демонстрація було — «Вся влада Радам!»

Демонстрація 18 червня, за оцінкою В. І. Леніна, «стала демонстрацією сил і політики революційного пролетаріату, який вказує напрям революції, вказує вихід з тупика»¹³.

Буржуазія намагається зупинити революцію, що розвивалася з небаченою швидкістю і загрожувала змести Тимчасовий уряд, новим наступом на фронті. В день демонстрації 18 червня воєнний міністр Тимчасового уряду Керенський оголосив про початок наступу.

Однак цей наступ провалився. Величезні жертви, понесені російськими солдатами в ході невдалого наступу, викликали вибух обурення трудящих мас, ненависті до буржуазно-поміщицького уряду, уряду війни і обману. 3—5 липня вулиці Петрограда вирували: сотні тисяч трудящих столиці вимагали передачі всієї влади Радам. Більшовики взяли участь в демонстрації, щоб надати їй мирного, організованого характеру. Тимчасовий уряд тримався на волосинці. Однак Петроградська Рада, керована меншовиками і есерами, замість того, щоб взяти всю владу в свої руки, фактично погодилася з вимогою буржуазного уряду про закликання до столиці відданих Тимчасовому уряду військ.

Мирна демонстрація була розстріляна. Контрреволюція взяла гору. Вся влада фактично опинилася в її руках. Ради, завдяки зрадництву меншовиків і есерів, втратили владу і перетворилися в безсилий придаток буржуазної диктатури, яка перейшла у відкритий наступ на революційні сили. В Петрограді і ряді інших міст роззброєно революційні частини, видано наказ про запровадження смертної кари на фронті, розгромлено деякі більшовицькі організації, проведено масові арешти. Уряд видав наказ про арешт і притягнення до суду В. І. Леніна. Вождь революції іде в глибоке підпілля.

Липневі події привели до докорінної зміни політичної обстановки в країні, до фактичної ліквідації двовладдя, до вступу революції в новий етап свого розвитку. Оскільки буржуазія вдалася до насильства над масами, пустила в хід зброю, скинути контрреволюційний уряд тепер можна було не мирним шляхом, а тільки за допомогою зброї, шляхом повстання. Саме на це націлював В. І. Ленін більшовицьку партію, робітничий клас. В статті «Політичне становище», написаній в підпіллі 10 липня 1917 року, В. І. Ленін вказував, що після 5—9 липня «Всякі надії на мирний розвиток російської революції зникли остаточно... Ніяких конституційних і республіканських ілюзій, ніяких ілюзій мирного шляху більше, ніяких розрізнених дій, не піддаватися *тепер* провокації чорних сотень і козаків, а зібрати сили, переорганізувати їх і стійко готувати до збройного повстання... Метою збройного повстання може бути тільки перехід влади в руки пролетаріату, підтриманого біднішим селянством, для здійснення програми нашої партії»¹⁴.

Ця ленінська настанова була покладена в основу рішень VI з'їзду РСДРП(б), який націлив партію, робітничий клас на підготовку збройного повстання.

Остання можливість мирного розвитку революції, яка утворилася в ході розгрому корніловщини, не була використана меншовицько-есерівськими Радами. Цим самим меншовики і есери в Радах остаточно

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 88.

¹⁴ Там же, стор. 155, 156.

викрили себе в очах мас. Кінець серпня і вересень 1917 р. були періодом швидкої більшовизації Рад. Знову поставлений партією на чергу дня лозунг «Вся влада Радам!», які тепер уже у вирішальних центрах країни стали більшовицькими, був сприйнятий масами як лозунг повстання проти Тимчасового уряду, за встановлення диктатури пролетаріату. Під цим лозунгом більшовики сміливо повели робітників, революційних солдатів і матросів на штурм капіталу. Збройне повстання в Петрограді перемогло, контрреволюційний уряд був скинутий, влада перейшла до робітничого класу, керованого більшовицькою партією.

В нашій історико-партійній літературі, в усній і письмовій пропаганді Жовтнева революція розглядається як класичний зразок пролетарської революції, здійсненої збройним шляхом. Це вірна точка зору, що виходить з ленінської оцінки цієї революції. По Леніну Жовтнева революція це не тільки захоплення влади більшовиками в Петрограді, яке відбулося без великого кровопролиття. Її ніяк не можна вважати «майже мирною», посилаючись на невелику кількість жертв при штурмі Зимового палацу і поваленні Тимчасового уряду. Дійсно, жертв в жовтневі дні 1917 року в Петрограді було відносно небагато. Однак повалення буржуазного Тимчасового уряду і перехід влади до більшовиків ще не означали перемоги соціалістичної революції по всій країні. Потрібний був цілий ряд місяців, щоб влада Рад встановилася в інших районах Росії. Триумфальний похід Радянської влади по всій країні супроводжувався незрівнянно більшим кровопролиттям, ніж в Петрограді в жовтні 1917 року.

До того ж, якщо говорити про Петроград, то невелика кількість жертв аж ніяк не свідчила про ступінь гостроти боротьби за владу. Дізнавшись в середині жовтня про плани захоплення влади більшовиками збройним шляхом, Тимчасовий буржуазний уряд просто не встиг підтягнути до столиці віддані йому контрреволюційні військові частини з тим, щоб придушити повстання, потопити в крові революцію.

Найбільша заслуга в тому, що повстання перемогло і з невеликою кількістю жертв, належить В. І. Леніну, який вчив більшовиків, робітників, революційних солдатів і матросів завдати удару по ворогу там і тоді, де і коли він не чекав на цей удар. Блискучий стратег і геніальний тактик соціалістичної революції, він писав ввечері 24 жовтня в «Листі членам ЦК», що «на черзі стоять питання, які не нарадами розв'язуються, не з'їздами (хоч би навіть з'їздами Рад), а виключно народами, масою, боротьбою озброєних мас», що «прогаяння в повстанні смерті подібне»¹⁵. Революційні сили не прогаяли час, вчасно почали повстання, як цього вимагав В. І. Ленін, і вони перемогли, перемогли швидко і з невеликою кількістю жертв.

Далі В. І. Ленін в ряді своїх праць, зокрема в статті «Про двовладдя», підкреслював, що корінним питанням будь-якої революції є питання про владу в державі. Разом з тим він неодноразово вказував, що головне полягає не в тому, щоб просто взяти владу, а в тому, щоб завоювавши владу, утримати її. Як відомо, робітничому класові, який протягом кількох місяців взяв по всій країні владу в свої руки, довелося потім із зброєю в руках відстоювати завоювання Жовтня.

Він відстояв їх, утримував в своїх руках владу, але якою дорогою ціною. Всі ці роки громадянської війни також входять за часом і своїм змістом — в поняття «перехід до соціалізму», тим більше, що в цей період вирішувалося і таке важливе питання всієї соціалістичної революції, як націоналізація основних знарядь і засобів виробництва. Без розв'язання цього питання, як і без встановлення диктатури про-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 199.

летаріату, неможливий був перехід до соціалізму, становлення і розвиток нової соціально-економічної формації, будівництво соціалістичного суспільства.

Будучи за своїм характером великим гуманістом, вождем найгуманнішого класу — пролетаріату, В. І. Ленін, більшовицька партія завжди прагнули до розв'язання всяких проблем революції з найменшою кількістю жертв. В. І. Ленін допускав і мирне, без збройної боротьби захоплення влади пролетаріатом, проте не всюди і не завжди. В статті «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» (серпень-жовтень 1916 р.) він зазначав: «не можна заперечувати того, що в окремих випадках, як виняток, напр., у якій-небудь маленькій державі після того, як сусідня велика вже вчинила соціальну революцію, *можливе* мирне відступлення влади буржуазією, якщо вона переконається в безнадійності опору і визнає за краще зберегти свої голови»¹⁶.

І все-таки В. І. Ленін вважав далеко ймовірнішим, що навіть і «в дрібних державах без громадянської війни соціалізм *не* здійсниться, і тому *єдиною* програмою інтернаціональної соціал-демократії має бути визнання такої війни, хоч у нашому ідеалі немає місця насильству над людьми»¹⁷.

При цьому В. І. Ленін передбачав, що після повалення капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату боротьба між основними антагоністичними класами — робітничим класом і буржуазією може набрати ще більш гострого характеру. Буржуазія може вдатися до жорстокого збройного опору проведенню експропріації у неї основних знарядь і засобів виробництва. Придушення цього опору, експропріація буржуазії — головне завдання соціалістичної революції після завоювання пролетаріатом політичної влади, після встановлення своєї диктатури. Придушення цього опору буржуазії викликатиме відкриту громадянську війну. В. І. Ленін підкреслював, що навіть «з наукової точки зору буде зовсім неправильно і зовсім неревольюційно, якщо ми будемо обминати або затушовувати якраз найважливіше: придушення опору буржуазії, — воно найтрудніше, найбільше вимагає боротьби при *переході* до соціалізму»¹⁸.

Отже, придушення опору поваленої буржуазії — найтрудніше завдання соціалістичної революції. Через те і не можна робити висновок про ступінь гостроти класової боротьби тільки по жертвах і руйнуваннях під час самого лише захоплення пролетаріатом влади. Захоплення влади, хоч і є головним питанням всякої, отже і соціалістичної, революції, однак не є єдиним питанням. Це лише початок соціалістичної революції, початок боротьби за перехід до соціалізму, до його будівництва.

Соціалістичні революції, перехід до нового ладу, ладу без експлуатації людини людиною не здійснюються без запеклої класової боротьби, без насильственого повалення влади буржуазії та інших експлуататорів. Це найяскравіше довів Великий Жовтень, який відкрив перед нашим народом шлях до справжньої свободи, до побудови найсправедливішого, найгуманнішого суспільства на землі, того суспільства, в якому не буде ніякого насильства і де людина людині буде справедлі і в найглибшому розумінні — другом, товаришем і братом.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 55—56.

¹⁷ Там же, стор. 56.

¹⁸ Там же, стор. 65.

Л. П. НАГОРНА

ПРОТИ СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції вперше в історії людства створила умови для радикального розв'язання національного питання. Соціалістичний лад не тільки забезпечив політичну рівноправність націй, створення їх національної державності, але й ліквідував успадковану від минулого їх економічну й культурну нерівність, створив умови для їх всебічного розквіту й зростання. «Об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних началах в єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік, їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві, братерська дружба, розквіт їх економіки і культури — найважливіший підсумок ленінської національної політики»¹.

Яскравий зразок розв'язання національного питання в Країні Рад не може не непокоїти апологетів буржуазії — класу, чие панування завжди ґрунтувалося на гнобленні одних націй іншими. Намагаючись, з одного боку, применшити величезне історичне значення цього прикладу, нейтралізувати його вплив на трудящих молодих незалежних країн Азії, Африки, Латинської Америки, і, з другого боку, обілити гинучу колоніальну систему імперіалізму, ідеологи антикомунізму останнім часом особливо часто вдаються до фальсифікації вчення марксизму-ленінізму в національному питанні, національної політики Радянської держави.

Нині на Заході в моді так звана «теорія наступності» Радянської Росії щодо Росії царської, «теорія», прорікована намаганням довести, ніби Жовтнева революція нічого по суті не змінила в суспільному і державному ладі нашої країни. З цієї «теорії» випливає і сучасна буржуазна інтерпретація національної політики КПРС. Апологети буржуазії не зупиняються ні перед чим, щоб довести, ніби вона являє собою лише деяку видозміну політики царизму щодо національних окраїн, лише «нову форму колоніалізму». Для обґрунтування цієї безглуздої версії буржуазна історіографія вкупі з «ідеологами» буржуазно-націоналістичних закордонних організацій і груп вдається до найбезсоромнішої фальсифікації ленінської національної політики, намагається поставити під сумнів досягнення соціалістичних націй СРСР, зобразити неросійські народності жертвами «насильственої русифікації». З нечуваним цинізмом і лицемірством ідеологи імперіалізму, на совісті якого мільйони поневолених і експлуатованих людей, рядяться в тогу «захисників» інтересів неросійських народностей Радянського Союзу, «поборників» їх прав.

В світлі вищесказаного зрозумілий інтерес, який проявляється буржуазною історіографією до питань національної політики РСДРП періоду підготовки і проведення Жовтневої революції. В подіях 1917 — 1918 рр. на територіях національних окраїн відіщуваються корені

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 14—15.

увного «радянського колоніалізму». Бездоказово твердячи, ніби більшовики в 1917 р. «були дуже погано підготовлені до здійснення політичного керівництва великою багатонаціональною державою»², апологети буржуазії намагаються довести принципову неможливість розв'язання національного питання на ґрунті програмних настанов Комуністичної партії.

Останнім часом в буржуазній історіографії все більшого значення надається «дослідженню» національної політики Комуністичної партії на Україні³. За словами одного з відомих істориків-антикомуністів США Ф. Мозлі «без знання суті української проблеми неможливо зрозуміти складність російського розвитку»⁴. «Інтерес» до проблем України, її статусу в складі СРСР тощо в зарубіжній історіографії постійно підтримують українські буржуазні націоналісти, які перебувають на крайньому правому фланзі імперіалістичної реакції. Буржуазні автори по-різному підходять до поставленого перед ними завдання: одні (К. Менінг, В. Коларз, У. Уолш) не зупиняються перед нічим не прикритою брехнею й наклепами, інші (Р. Сулівант, А. Адамс) більш або менш вдало імітують заінтересованість проблемою, щоб, прикриваючись ширмою буржуазного об'єктивізму і зовнішньої безсторонності, подати старі ідейки в новій упаковці. Є серед буржуазних істориків і такі, що вірять у «об'єктивність» і «надпартійність» своїх позицій. Проте у своїх висновках буржуазні «спеціалісти» в українському питанні, як правило, однастайні. Всі їх зусилля зосереджені переважно навколо спроб обґрунтувати тезу про «незаконормність» і «безґрунтовність» соціалістичної революції на Україні, про «північні штики», які нібито забезпечили перемогу більшовизму на її території.

Дана стаття не претендує на вичерпний аналіз буржуазної літератури, що в тій або іншій мірі стосується національної політики більшовицької партії на Україні в період Жовтня. Її мета — простежити лише деякі тенденції, деякі напрямки фальсифікації цієї проблеми в буржуазній літературі післявоєнного періоду.

Доля соціалістичної революції в умовах багатонаціональної Росії великою мірою залежала від того, наскільки партії більшовиків вдасться спрямувати енергію різних націй в єдине русло, підпорядкувати їх прагнення справі перемоги революції. Національна програма РСДРП, розроблена В. І. Леніним, забезпечила успішне проведення в життя цього завдання. Однією з найважливіших передумов успіху соціалістичної революції в Росії було те, що вона стала кровною справою всіх народів, які населяли колишню Російську імперію.

Український народ першим пішов за російським народом по славному шляху Жовтня; його боротьба за владу Рад була невід'ємною складовою частиною єдиного процесу боротьби за перемогу соціалістичної революції в усій країні. Робітничий клас України в союзі з біднішим селянством під проводом партії більшовиків наполегливо боровся проти об'єднаних контрреволюційних сил Тимчасового уряду і буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за встановлення диктатури пролетаріату, за створення суверенної Української Радян-

² A. Adams. *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918—1919*, New Haven and London, 1963, стр. VI.

³ Див., наприклад: R. Sullivan. *Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957*, New York and London, 1962; Y. Bogys. *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine*, Stockholm, 1960; A. Adams. Назв. праця. Багато літератури на теми національної політики більшовицької партії виходить з середовища буржуазно-націоналістичної еміграції; переважна більшість її має настільки неприкрито наклепницький характер, що стоїть поза межами будь-якої критики.

⁴ Див. анотацію до кн. J. Reshetar. *The Ukrainian Revolution, 1917—1920*, Princeton, 1952 (суперобкл.).

ської держави. Велика Жовтнева соціалістична революція звільнила український народ від гноблення й експлуатації з боку українських, російських, іноземних капіталістів і поміщиків, зробила його господарем своєї долі, відкрила йому шлях до національного відродження і вільного розвитку.

Зовсім інший вигляд мають події Жовтня на Україні у кривому дзеркалі буржуазної історіографії. Апологети буржуазії намагаються довести, ніби внутрішній розвиток подій на Україні напередодні і в період Жовтневої революції становив діаметральну протилежність намірам і прагненням більшовицької партії і не мав відношення до соціальної революції в центрі Росії. «Оскільки Жовтнева революція є російською революцією і більшовицька партія є російською партією, вони обидві обмежені досягненням російських цілей», — пише відомий англійський історик-антикомуніст В. Коларз⁵. Соціальні вимоги Жовтня — повалення влади капіталістів і поміщиків, встановлення диктатури пролетаріату — оголошуються чужими українському народові і такими, що не знайшли у нього підтримки. На думку буржуазних істориків, на Україні у 1917 р. мала місце революція іншого типу — так звана національна революція; змістом її була нібито виключно боротьба за національне визволення.

Буржуазна історіографія, таким чином, не тільки заперечує єдиний фронт революційної боротьби народів нашої країни в ході Жовтня, але й намагається знайти докорінну різницю в змісті й характері боротьби в центрі Росії, з одного боку, і на території України (як і інших національних окраїн) — з другого. Ясно, для чого їй потрібен цей надуманий і штучний вододіл. З позицій буржуазної ідеології не легко пояснити причини перемоги соціалістичної революції на Україні. Значно легше відмахнутися від будь-якого їх аналізу, прикрившись, як щитом, основною тезою буржуазного «радянознавства» про те, ніби Комуністична партія могла забезпечити перемогу своїх ідей лише шляхом насильства над волею народних мас⁶. Немає нічого простішого, ніж звести причини перемоги більшовизму на Україні до «радянської інтервенції» і «примусової советизації», але немає й нічого більш безплідного і більш далекого від істини.

Звичайно, хиткість подібної «аргументації» не становить секрету і для самих трубадурів імперіалізму. Цим, очевидно, і слід пояснювати той факт, що в останні роки значна частина буржуазних «радянознавців» вже не так охоче користується затертим штампом «примусової советизації». І хоча й нині в капіталістичному світі виходить чимало літератури в дусі «творів» К. Менінга і буржуазно-націоналістичних писак — пропагандистської макулатури, не вартої будь-якого розгляду, — обличчя сучасної буржуазної історіографії визначають уже не такі видання. Намагання якнайкраще пристосуватися до обстановки змушує буржуазних «радянознавців» до проведення більш гнучкої лінії, ніж та, що задовольняла їх десять-п'ятнадцять років тому. В ряді праць буржуазних істориків виразно відчуваються спроби надати їм зовні солідного, респектабельного, науковоподібного характеру. І якщо ще кілька років тому буржуазні історики, як правило, демонстрували цілковиту зневагу до радянських джерел, то нині у окремих зарубіжних «спеціалістів» з питань історії СРСР можна знайти посилання і на твори В. І. Леніна, і на документи КПРС, і на праці радянських авторів.

⁵ W. Kolarz. *Russia and Her Colonies*, New York, 1955, стр. 12.

⁶ Див., наприклад: G. von Rauch. *Geschichte des Bolschewistischen Russland*, Wiesbaden, 1955, стр. 96.

Подібне маскування, проте, ніякою мірою не зачіпає змісту й спрямування як буржуазного «радянознавства» в цілому, так і окремих його напрямів. Навпаки, більш витончені форми буржуазної «критики» ленінізму мають, за задумом їх творців, служити цілям активізації ідеологічної боротьби капіталістичного світу проти сил соціалізму. Незважаючи на деякі зовнішні ознаки більш різностороннього підходу до джерел, основною «джерелознавчою базою» для буржуазних «спеціалістів» з історії СРСР лишається білоемігрантська і буржуазно-націоналістична література 20—30-х років, пройнята злісними наклепами на першу в світі країну соціалізму. З арсеналу своїх попередників сучасні ідеологи буржуазії запозичили і основні прийоми й методи фальсифікації — підтасовки, висмикування і перекручення цитат, підміну об'єкта критики своїм уявленням про нього. Виступаючи, зокрема, проти національної програми нашої партії, вони фактично воюють не проти неї, а проти ними ж самими вигаданої мертвонародженої схеми, що не має нічого спільного з ленінізмом. Живе ленінське вчення, що відбило всю складність конкретно-історичних умов, все багатство революційного досвіду мас, апологети буржуазії намагаються звести до суми раз назавжди даних, закоренілих догм.

Загальною тенденцією буржуазного «радянознавства» стало звинувачення національної програми РСДРП у «прагматистській, релятивістській позиції у ставленні до національностей»⁷. Буржуазних ідеологів виводить з рівноваги той факт, що Комуністична партія не абсолютизує національне питання, а розглядає його як підпорядковане завданням боротьби за визволення робітничого класу, за соціалізм. Національній політиці більшовицької партії буржуазна пропаганда закидає непослідовність. Вона намагається довести, ніби від свого загальом прихильного ставлення до гноблених націй і їх потреб більшовики відмовилися після приходу до влади.

Окремі буржуазні «радянознавці» готові визнати, що національна політика РСДРП до Жовтневої революції відповідала інтересам гноблених націй. Американський історик А. Лоу пише, наприклад, що, будучи блискучим тактиком, Ленін рано зрозумів значення лозунга самовизначення і вміло скористався ним для з'єднання революційного пролетаріату домінуючої нації з гнобленими національностями в союз, який «був життєво важливий для обох»⁸. Про радикалізм національної політики партії в період, коли вона йшла до влади, пишуть також Р. Пайпс⁹, Р. Сулівант. Останній, зокрема, підкреслює, що, наголошуючи «на незалежності України і на праві українського народу визначити її майбутній статус»¹⁰, більшовики після Лютневої революції особливо рішуче відстоювали вимоги надання автономії Україні.

Неважко, проте, помітити, що ці визнання у буржуазних істориків — не більш як тактичний маневр. Вони потрібні їм насамперед для адресованих більшовикам безгрунтовних обвинувачень у відступках від своєї національної програми після взяття влади, для безпідставних тверджень, ніби в підтримці національних рухів більшовики виходили не з інтересів національних меншостей, а виключно з своїх власних, кон'юнктурних інтересів. Праці ідеологів буржуазії рясніють обвинуваченнями національної програми РСДРП у «проросійській упередженості», «дискримінаційному підході до нацменшостей» і т. п.¹¹

⁷ R. Sullivant. Назв. праця, стор. 317.

⁸ A. Low. Lenin on the Question of Nationality, New York, 1958, стор. 128.

⁹ R. Pipes. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917—1923, Cambridge, 1954, стор. 35.

¹⁰ R. Sullivant. Назв. праця, стор. 18.

¹¹ Там же, стор. 5—6.

Буржуазна історіографія виявляє цілковите небажання зрозуміти діалектичну єдність обстоюваного більшовиками лозунга про право націй на самовизначення з їх закликом до інтернаціональної згуртованості пролетаріату, до збереження найтіснішого союзу між російським та іншими народами нашої країни. Американському професору С. Харкейву здається, наприклад, що, обстоюючи лозунг самовизначення націй в теорії, партія більшовиків запобігала його застосуванню на практиці¹². Цитований вже Сулівант вважає, що, виступаючи з вимогами надання Україні автономії, більшовики свідомо йшли на певні жертви, але в майбутньому «більшовицькі лідери сподівалися обмежити її (Автономію.— Л. Н.), як тільки це можливо, нечисленними районами і якнайшвидше привести ці райони під контроль місцевих прибічників Рад»¹³.

Подібний «виклад» політики РСДРП в національному питанні не має з нею нічого спільного. Докорінна відмінність марксистсько-ленінської національної програми від різного роду реформістських концепцій «національного миру» полягала в тому, що вона виходила з реального аналізу створеної імперіалізмом специфіки національного питання й національних рухів і будувалася на основі врахування обох об'єктивних тенденцій в розвитку національного питання при капіталізмі. Враховуючи першу тенденцію, що знаходила свій прояв у пробудженні національної самосвідомості, виникненні національних рухів, у прагненні до створення національних держав, більшовицька національна програма відстоювала цілковиту рівноправність націй, право кожного народу на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави. Партія підтримувала національно-визвольний рух гноблених націй, виступала як найрішучіший противник великодержавного шовінізму. Враховуючи другу тенденцію в національному питанні — тенденцію до розвитку різного роду зносин між націями, ломки національних перегородок, створення інтернаціональної єдності економічного життя — партія більшовиків виховувала трудящих різних націй у дусі взаємного довір'я і співробітництва, у дусі пролетарського інтернаціоналізму, у дусі боротьби проти «зараження пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим»¹⁴.

Отже, національна програма РСДРП органічно сполучала як визнання за кожною нацією права самостійно вирішувати свою долю, так і заклик до інтернаціональної єдності трудящих різних націй. Зміни, що вносилися в неї історичним досвідом, стосувалися лише форми розв'язання національного питання — до 1917 р. партія висувала ідею створення в Росії унітарної демократично-центральної республіки з наданням автономії народам її національних окраїн; після перемоги Жовтня основним принципом побудови соціалістичної багатонаціональної держави було визнано федерацію. І та, й інша форми розв'язання національного питання мали своїм надійним ґрунтом визнання повної рівноправності націй і їх права на самовизначення. Лише в уяві Р. Пайпса існує дилема, перед якою, за його твердженням, стали більшовики після взяття влади, — «як примирити лозунг самовизначення націй з потребою збереження єдності Радянської держави»¹⁵. Саме лозунг самовизначення націй, що його висунула і відстоювала партія більшовиків, і створював надійний ґрунт для збереження державної єдності

¹² S. Harkave. Russia. A History, Chicago — Philadelphia — New York, 1959, стор. 533.

¹³ R. Sullivan. Назв. праця, стор. 19.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

¹⁵ R. Pipes. Назв. праця, стор. 108.

Країни Рад, збереження не шляхом примусу, а шляхом добровільної згоди націй.

Більшовицька партія була єдиною партією, чия національна програма беззастережно визнавала за українським, як і за іншими народами Росії, право на самостійну державність. «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема,— писав В. І. Ленін.— Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи»¹⁶. Шовіністичну політику Тимчасового уряду, який відмовився задовольнити навіть скромні вимоги національної автономії України у складі Росії, В. І. Ленін вважав «нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім проявом політики великоруського «держиморди»¹⁷.

Чи можна на підставі вищесказаного твердити, як це робить один з найзавзятіших фальсифікаторів історії українського народу К. Менінг, ніби Ленін «заохочував неросійські нації вимагати відокремлення від Тимчасового уряду»¹⁸. Ясно, що подібний висновок ніякою мірою не впливає з ленінської програми в національному питанні. Навпаки, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що більшовики не змішують питання про *право* на відокремлення з питанням про *доцільність* відокремлення. «Ми не прихильники дрібних держав,— писав він у статті «Україна» у червні 1917 р.— Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи* її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»¹⁹. Беззастережно визнаючи за українським, як і за іншими народами колишньої російської імперії, право на самовизначення і водночас ведучи агітацію за добровільне об'єднання російського і українського народів в одній державі, партія, В. І. Ленін виходила з того факту, що український народ має міцні економічні й культурні зв'язки з російським народом і не піде на розрив цих зв'язків, якщо його корінні соціальні потреби й національні вимоги будуть задоволені. Питання про те, «чи судилося, наприклад, Україні стати самостійною державою»²⁰, В. І. Ленін ставив у пряму залежність від ступеня демократизму країни, від її соціального устрою. «Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться»²¹,— говорив він.

Після перемоги Великого Жовтня Радянський уряд урочисто підтвердив непорушність своїх програмних настанов у національному питанні. З листопада 1917 р. була опублікована «Декларація прав народів Росії», яка гранично чітко сформулювала основи національної політики Радянської влади. В «Декларації» були законодавчо закріплені рівність і суверенність народів Росії, їх право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав, скасування всіх національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, що населяли територію Росії. Уже в цьому історичному документі Радянський

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 262.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 79.

¹⁸ С. I. Manning. Ukraine under the Soviets, New York, 1953, стор. 25.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стр. 71.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 380.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 263.

уряд наочно продемонстрував докорінну відмінність своєї визвольної національної політики від гнобительської, шовіністичної політики Тимчасового уряду. Молода Радянська влада показала всьому світові, наскільки їй чужі загарбницькі устремління щодо інших націй, і водночас викрила перед усім світом тих, хто базикав про самовизначення, а на ділі зберігав недоторканою систему гноблення одних націй іншими.

Величезне історичне значення «Декларації прав народів Росії» змушені визнавати навіть окремі представники сучасної буржуазної історіографії. Представник крайнього правого напрямку західнонімецького «остфоршунгу» Б. Мейснер заявив, приміром, що «Декларація прав народів Росії» мала не менше значення, ніж прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад Декрет про мир²². Проте переважна більшість буржуазних істориків оцінює «Декларацію» лише як пропагандистський маневр. «Не більш як жест»,— так охарактеризував її західнонімецький історик Р. Маурх²³. Аналогічних поглядів дотримуються Р. Даніельс²⁴, В. Коларз. «Жовтнева революція,— пише останній,— проголосила рівність усіх націй російської імперії, але ця «рівність» була пустою формулою»²⁵.

Тенденційність подібних оцінок очевидна. Кому не відомо, що після звернення фінського уряду Раднарком РСФРР негайно прийняв рішення про визнання незалежності Фінляндії? Абсолютно ясно і недвозначно Радянський уряд висловив своє цілковите визнання права на самостійне вирішення своєї історичної долі і за українським народом. У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», написаному В. І. Леніним, підкреслювалось, що «соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів, ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблялись царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитись від Росії...

Все, щό стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»²⁶.

Здобуте українським народом право на державну незалежність було, таким чином, прямим результатом Жовтневої революції в Росії. Тепер лише від українських трудящих залежало вирішення питання про те, як скористатися цим правом. Вирішити це питання правильно допомогла їм Комуністична партія. Протягом багатьох років вона виховувала робітників і селян України в дусі розуміння того факту, що вільна Україна можлива лише при єдиній дії російських і українських пролетарів. Величезне значення для інтернаціонального виховання українських трудящих мала нещадна боротьба В. І. Леніна проти будь-яких проявів великодержавного шовінізму, його нищівна критика кадетів, які, удаючи з себе «друзів» українського народу, вважали, проте, «небезпечним» задоволення навіть його найскромніших національних

²² Журн. «История СССР». 1959, № 1, стор. 249.

²³ В. Салов. Германская историография Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1960, стор. 149.

²⁴ R. Daniels. The Conscience of the Revolution, Cambridge, 1960, стор. 97.

²⁵ W. Kolarz. Назв. праця, стор. 7.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319. Після визволення України від білогвардійської армії Денікіна визнання самостійності Української республіки було підтверджене Центральним Комітетом РКП(б) у відомій резолюції «Про Радянську владу на Україні». У резолюції, проект якої був написаний В. І. Леніним, підкреслювалося, що питання про форми союзу України з іншими радянськими республіками «буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами». Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141—143.

вимог. Водночас партія дала рішучу відсіч українському буржуазному націоналізмові, розгромила його ідейно, викрила його тактику, розраховану на насадження недовір'я й ворожнечі між двома братніми народами. Більшовики розвінчали претензії буржуазно-націоналістичної Центральної ради на роль керівника національно-визвольного руху на Україні, показали, що вся її «діяльність» спрямована не на звільнення українського народу від національного гноблення, а на його дальше закабалення «своїми» й іноземними капіталістами.

Невпинну боротьбу за виховання українських трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, братерської дружби з російським та іншими народами нашої країни вели більшовицькі організації України. Вони невтомно роз'яснювали масам, що їх «національне розкріпачення надзвичайно зв'язане з усуненням гніту капіталу і встановленням соціалізму»²⁷. Різно виступаючи як проти великодержавного шовінізму Тимчасового уряду, так і проти місцевого націоналізму Центральної ради, більшовики України підкреслювали, що питання про національне визволення українського народу може бути розв'язане лише в ході соціалістичної революції.

І трудящі України зробили єдино правильний вибір. Разом з російським та іншими народами Росії вони вели наполегливу боротьбу за повалення влади капіталу і встановлення диктатури пролетаріату. Робітники й селяни України захоплено вітали Жовтневе збройне повстання в Петрограді. Історичні декрети II Всеросійського з'їзду Рад виражали і їх волю — серед його учасників було 126 делегатів України; з 69 Рад України, представлених на з'їзді, 43 висловилися за лозунг «Вся влада Радам!»²⁸. І коли маститий американський історик, професор Нью-Йоркського коледжу Г. Кон пише, що українці «не мали ніякого бажання бути керованими російським (Читай: радянським. — Л. Н.) урядом»²⁹, то він говорить неправду. В сотнях резолюцій, які приймалися численними зборами робітників, селян, солдатів України, Радянський уряд діставав визнання і цілковиту підтримку.³⁰ Вважаючи його своїм, трудящі виявляли непохитну готовність «стійко боротися за цю народну революційну владу»³¹, боронити її від будь-яких посягань контрреволюції, як відкритої, так і замаскованої.

Корінні інтереси мас українського народу не могли в цих умовах не вступити у конфлікт з намірами й цілями буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Маючи своєю соціальною базою куркульство, поміщиків, міську буржуазію і дрібнобуржуазну інтелігенцію, Центральна рада зайняла відкрито ворожу позицію щодо повстання в Петрограді. Захопивши підступним шляхом владу в Києві в листопаді 1917 р., вона всупереч волі українського народу не визнала влади Ради Народних Комісарів і стала на шлях відкритої боротьби проти неї. Всі спроби В. І. Леніна і ЦК РСДРП(б) мирно розв'язати конфлікт з Центральною радою були нею відхилені. Водночас Рада почала переговори з контрреволюційними «урядами» Дону, Кубані, Кавказу, Башкирії тощо про сформування нового буржуазного уряду Ро-

²⁷ Большевинские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 322.

²⁸ С. М. Королівський. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад, «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 31, 33

²⁹ Н. Коhn. Basic History of Modern Russia, New Jersey — Toronto — New York — London, 1957, стор. 109.

³⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 30, 43—44, 63, 147, 148, 153, 160, 245, 321 та ін.

³¹ Там же, стор. 167.

сії, всіляко допомагала Каледіну. Своїми контрреволюційними діями вона відкрито протиставила себе українському народові, його прагненням встановити на своїй території владу Рад. Ставши на шляху боротьби мас за своє соціальне й національне визволення, Центральна рада неминуче мусила зійти з історичної арени.

Зрозуміте що очевидну істинну згодом виявився здатним навіть дехто з діячів буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В. Винниченку, наприклад, не здавалося дивним, що будучи «з природи, з свого класового становища більшовиками», прагнучи «повного політичного й соціального визволення», трудящі маси України, як він писав у книзі «Відродження нації», «розуміється, охотніше вірили тим, хто кликав їх до такого визволення, хто їм обіцяв його, ніж тим, хто спинав, хто кликав далі віддавати своє життя в ім'я чужих і гидких інтересів». Махровий буржуазний націоналіст Д. Дорошенко у своїй книзі «Історія України 1917—1923 рр.» також відзначав, що у вирішальний момент боротьби за владу Рад на Україні «селянство лишилося зовсім байдужим і навіть пальцем не ворухнуло в обороні [Центральної] ради, а робітництво майже скрізь перейшло на бік її ворогів».

Однак того, про що під тиском фактів були змушені писати тогочасні збанкрутілі політики, не хочуть визнавати сучасні буржуазні історики. Яким би різним не було їх ставлення до Центральної ради (від її нестримної апології до різкої критики справа на її адресу); буржуазні «радянознавці» або неспроможні, або не бажують бодай підійти до скільки-небудь правильного пояснення причин її краху, причин, що корінилися насамперед в кричущій невідповідності програми й політики Центральної ради інтересам українського народу. І справа тут не стільки в суб'єктивних уподобаннях того або іншого дослідника, скільки в загальному нігілістичному підході буржуазної історіографії до ролі мас в історичному процесі. Як це не парадоксально, але в працях більшості буржуазних істориків, що висвітлюють події Жовтня на Україні, український народ, його воля, його боротьба взагалі зникають з поля зору. Історія «української революції» в тій їх частині, де йдеться про події 1917 р., — це майже виключно історія Центральної ради, її інституцій, її ефемерних «досягнень» і прикрих для апологетів буржуазії невдач.

Предметом постійних наклепів і фальсифікацій є в буржуазній історіографії написаний В. І. Леніним у грудні 1917 р. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради. В своїх нападках на Маніфест буржуазні історики користуються улюбленим прийомом фальсифікаторів — оголошуючи Центральну раду силою, цілі й принципи організації якої «у всьому збігалися з бажанням українського селянства й інтелігенції»³², вони розцінюють Маніфест як виклик українському народові. Тимчасом справа стояла саме навпаки. Центральна рада не тільки не відбивала настроїв і прагнень українських трудящих, а виступала як сила, ворожа цим прагненням. Вся її коротка історія була прогресуючим процесом відходу від неї навіть тих верств українських селян, солдатів, інтелігенції, ремісників, на яких вона впливала в перші місяці після повалення самодержавства. Ультимативні вимоги, пред'явлені Радянським урядом Центральної раді, цілком і повністю відповідали інтересам українського народу, служили йому могутньою підтримкою в боротьбі за владу Рад. Робітники й селяни України гнівно таврували спроби буржуазно-націоналістичної контрреволюції удавати з себе друзів і

³² О. Pidhaini. The Ukrainian-Polish Problem in the Dissolution of the Russian Empire (1914—1917), Toronto — New York, 1962, стр. 52.

захисників українських трудящих. Вони чітко заявили, що, посягнувши на свободу, здобуту українським народом у тяжкій боротьбі, Центральна рада відкрито виступила як його найзапекліший ворог³³.

Невірно було б твердити, що буржуазні історики в масі своїй не відчують, на якій хиткій основі трималася влада Центральної ради на Україні, якими смішними і безгрунтовними були її претензії на роль «провідника» українського народу. У. Уолш, професор російської історії і голова ради вивчення Росії у Сіракузькому університеті, прямо пише, що «Рада, як сам Винниченко відкрито визнав, не представляла в дійсності український народ і не користувалася його підтримкою. За словами Винниченка, вона нав'язувала себе народові в надії дістати допомогу іноземних держав у запровадженні старого соціального порядку»³⁴. Але якщо читач Уолша захоче знайти у нього відповідь на запитання про те, хто ж представляв український народ, кому були віддані його симпатії, його чекатиме розчарування. Нічого, крім зітхань за долею «нових держав» (дарма, що їх уряди, за словами самого ж Уолша, не мали ніякої опори в масах), він у автора не знайде. Зате тут буде повний комплект обвинувачень на адресу Радянського уряду Росії, який нібито, застосувавши зброю, «зробив все від нього залежне, щоб анулювати відокремлення й самовизначення»³⁵.

Отже, на тій лише підставі, що партія більшовиків рішуче виступила проти політики явно контрреволюційних і антинародних сил, якими були українні буржуазні «уряди», пропагандисти антирадянському розглагольствують про «нехтування» більшовиками своїх лозунгів про право націй на самовизначення, твердять, ніби «більшовицькі дії закреслили більшовицькі резолюції»³⁶. Щоб створити видимість «логічного» обґрунтування своїх фальшивих конструкцій, вони безсоромно жонґлюють термінами «самовизначення» і «відокремлення». Весь смисл самовизначення зводиться в буржуазній «науці» до відокремлення націй і розпаду існуючих багатонаціональних держав; інших відносин між націями, ніж ті, що побудовані за принципом «поділяй і владарюй», буржуазія та її прислужники не визнають.

Запропонований Жовтневою революцією спосіб розв'язання національного питання тим і відрізняється від різних буржуазних прийомів «замирення» націй, що він вперше в історії дав можливість будувати міжнаціональні відносини, «не поділяючи, за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості»³⁷. Це з'єднання, досягнуте в ході соціалістичної революції, не тільки не суперечило принципу самовизначення націй, але, навпаки, було його практичним втіленням. Саме Жовтнева революція дала українському народові, як і іншим народам колишньої російської імперії, першу в його історії можливість створення дійсно вільної, суверенної радянської республіки. На це, зокрема, вказав I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відзначив, що принцип права націй на самовизначення «міг бути проведений в життя тільки завдяки Жовтневій революції»³⁸. Взявши всю

³³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 602, 606, 610 та ін.; У. Рядніна. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції, К., 1958, стор. 317—318.

³⁴ W. Walsh. Russia and the Soviet Union. A Modern History, London, 1958, стор. 404.

³⁵ Там же, стор. 400.

³⁶ Там же.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 429.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 575.

повноту влади на Україні в свої руки, з'їзд проголосив утворення суверенної Української Радянської держави у формі республіки Рад, визнав її федеративною частиною Російської республіки, вказав на необхідність встановлення цілковитої погодженості в її цілях і діях з Російською федерацією. З'їзд оголосив Центральну раду поваленою, а всі її розпорядження недійсними. Обраному з'їздом Центральному Виконавчому Комітету Рад України було доручено негайно поширити на територію республіки чинність лєнінських декретів і розпоряджень Радянського уряду і утворити Радянський уряд України — Народний Секретаріат.

В такий спосіб український народ скористався своїм правом на самовизначення. Як і передбачав В. І. Ленін, він висловився проти ослаблення економічних і культурних зв'язків між Україною й Росією. Рішення І Всеукраїнського з'їзду Рад дали яскравий приклад розв'язання національного питання не шляхом роз'єднання колишніх пануючої і гнобленої націй, а шляхом зміцнення їх єдності, що відповідала корінним політичним, економічним і духовним інтересам обох народів. З'їзд зробив перший в історії Радянської держави практичний конституційний крок до федеративного об'єднання радянських республік, тобто такої форми їх зв'язку, яка вдало сполучала вимоги інтернаціональної єдності і національного суверенітету, переваги великої держави і національної державності.

Створення Української Радянської держави було результатом лєнінської національної політики і свідченням її торжества. Спробами заперечити цей очевидний факт продиктовані намагання буржуазної історіографії применшити значення рішень І Всеукраїнського з'їзду Рад, роль якого у кращому випадку обмежується завданням створення «альтернативи» існуючому в особі Центральної ради уряду³⁹. По-різному, але однаково тенденційно висвітлюються в буржуазній історіографії взаємовідносини між РСФРР і Радянською Україною. Р. Пайпс пише про несамостійність українських більшовиків в усіх питаннях своєї політики⁴⁰; Р. Сулівант, навпаки, закидає Раднаркому РСФРР, ніби він у перші місяці після перемоги революції мало втручався у справи України, і «місцеві партійні організації працювали так, як уміли, не дістаючи допомоги»⁴¹.

Загальновідомо, що з перших днів існування Української Радянської республіки ЦК РСДРП(б), Раднарком РСФРР зробили все можливе для подання їй всебічної підтримки. Лише за період з середини листопада до кінця 1917 р. на засіданнях Раднаркому Радянської Росії питання, зв'язані з допомогою Україні, обговорювались 29 раз⁴². У зв'язку з входженням України до складу РСФРР на правах федеративної частини її Комуністична партія і особисто В. І. Ленін надавали винятково великого значення розгортанню роботи по об'єднанню органів галузевого управління промисловістю, продовольчих, фінансових органів обох республік, централізації військового керівництва. При цьому проявлялася постійна турбота про те, щоб в ході цих робіт ніякою мірою не порушувався суверенітет Радянської України. Від працівників, направлених на Україну, В. І. Ленін вимагав додержувати «архітактур національного» у відносинах з ЦВК Рад України і Народним Секретаріатом⁴³.

³⁹ E. Carr. The Bolshevik Revolution, 1917—1923, vol. I, London, 1960, стор. 297.

⁴⁰ R. Pipes. Назв. праця, стор. 126.

⁴¹ R. Sullivant. Назв. праця, стор. 33.

⁴² М. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962, стор. 21.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 426.

Буржуазні історики часто наголошують на тому, що і після встановлення Радянської влади на Україні Раднарком вів переговори з Центральною радою⁴⁴. Проте ними замовчується той факт, що ці переговори, продиктовані бажанням уряду РСФРР уникнути підготовленої Радіою війни проти Радянської Росії, велися в повній погодженості з Радянським урядом України. Зокрема, проект резолюції Раднаркомом про переговори з Центральною радою було опубліковано не раніше, ніж ЦВК Рад України повідомив про свою згоду з ним⁴⁵.

Ігноруючи величезну кількість документів — свідчень могутньої підтримки, яку зустріла діяльність ЦВК Рад України і Народного Секретаріату з боку робітників, селян, солдатів України⁴⁶, буржуазна історіографія намагається зобразити органи Радянської влади на Україні верхівковим і штучним новоутворенням, не популярним в масах. Безпалейційно заявляючи, ніби «маси були під час боротьби проти Центральної ради або індивідуентні, або ворожі їм», Ю. Борис пише, ніби ці органи «підтримувалися тільки завдяки присутності Червоної Армії під командуванням Антонова»⁴⁷. Р. Пайпс іде ще далі, відводячи роль опори Радянської влади на Україні вигаданій ним «окупаційній армії», що складалася нібито «з російських індустриальних робітників», а також «з кримінальних елементів (!), наwerbованих у т. зв. Червону гвардію»⁴⁸.

Сам тон подібних тверджень виключає можливість будь-якої полеміки з їх авторами. Навряд чи Пайпсу невідомо, що російські червоногвардійські загони і військові частини прибули на Україну зовсім не з метою її «окупації», а для боротьби проти Каледіна, контрреволюційний заколот якого, підтримуваний Центральною радою, створив серйозну загрозу революційним завоюванням як російського, так і українського народів. Очевидно, не є для них секретом і той факт, що не якісь «кримінальні елементи», а найширші верстви українських робітників згуртовувалися навколо цих загонів і пліч-о-пліч з своїми російськими братами боролися проти Каледіна, а згодом і проти його союзниці — Центральної ради⁴⁹. Здобута в спільній боротьбі перемога була не перемогою «росіян над українцями», а перемогою об'єднаних революційних сил українських і російських трудящих над об'єднаними силами російської і української контрреволюції.

Лише упередженість, помножена на небажання рахуватися з очевидними фактами, змушує ідеологів буржуазії знову й знову повертатися до свого традиційного висновку про те, ніби «сила Червоної

⁴⁴ R. Pipes. Назв. праця, стор. 120. R. Sullivan. Назв. праця, стор. 26.

⁴⁵ М. Куліченко. Назв. праця, стор. 37.

⁴⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 591—595, 601—619; т. 3, стор. 107, 133, 142, 143, 146 та ін.; С. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957, стор. 75—77.

⁴⁷ Y. Bogus. Назв. праця, стор. 185.

⁴⁸ R. Pipes. Назв. праця, стор. 126.

⁴⁹ У першу групу революційних військ, ядром якої був прибулий з Петрограда загін Р. Ф. Сіверса (до 2 000 чол.) увійшло понад 4 000 червоногвардійців Горлівсько-Щербинського, Юзово-Макіївського та інших районів Донбасу. З частинами Р. Ф. Сіверса взаємодіяла Червона гвардія Мелітополя; на допомогу їм прибув також Катеринославський червоногвардійський загін. До складу другої групи червоногвардійських сил під командуванням Г. В. Сабліна, ядро якої становила московська колона (1 000 чол.) входило понад 5 000 червоногвардійців Харкова і Донбасу; сюди ж прибув загін чорноморських моряків під командуванням О. В. Мокроусова. Частина загонів Луганська, Міллерова, Глибокої (1 000 чол.) входила в третю групу військ, що сформувалася навколо воронезької колони Г. К. Петрова. Х. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, 1958, стор. 81—82; Т. Н. Колишер. Большевики Украины во главе борьбы трудящихся против калединщины (октябрь 1917 г. — февраль 1918 г.), автореферат, К., 1965, стор. 17—18.

Армії дала змогу Російській Комуністичній партії вирішити долю України»⁵⁰. Долю соціалістичної революції на Україні вирішував її народ, і він вирішив її на користь Радянської влади. Це мав нагоду відзначити навіть згадуваний уже Винниченко, який назвав байку про «російські штики», на яких нібито було принесено на Україну владу Рад, «хвалькуватою, поверховою неправдою». «Без українських мас ніякі північні штики ніякої влади не мали би» — писав він. У Радянського уряду України були перед Центральною радою не лише військові, але й незмірно більші політичні переваги. Саме їх мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив у доповіді на III Всеросійському з'їзді Рад про те, що «буржуазні елементи української Ради доживають останні дні. У перемозі Радянської влади Української народної республіки над українською буржуазною Радою нема ніякої можливості сумніватися»⁵¹.

Упевненість ЦК РСДРП(б), В. І. Леніна у швидкій перемозі влади Рад на всій території України ґрунтувалася на тому факті, що на боротьбу проти Центральної ради піднялися найширші верстви українського народу. Банкрутство останньої було настільки явним, що його не можуть заперечувати навіть буржуазні історики. «Одне велике місто за іншим потрапляло в руки більшовиків в результаті місцевих повстань робітників», — пише У. Чемберлін⁵². В умовах катастрофічної втрати Центральною радою своїх позицій «єдиний шанс» на збереження її влади, як про це пише автор нещодавно перевиданого у США курсу «Історії України» У. Аллен, могла дати іноземна інтервенція⁵³, і збанкрутілі діячі Ради не зупинилися перед тим, щоб реалізувати його. На Україні не лишилося жодної реальної сили, на підтримку якої вони могли б спертися.

Повністю деморалізованими були й збройні сили Центральної ради. Навіть Р. Пайпс змушений писати про те, що «цілі українські загони, на яких Рада розраховувала як на захисників Києва, або переходили до завойовників (Так Пайпс іменує радянські війська. — Л. Н.), або відмовлялися воювати»⁵⁴. Заклик до рішучої боротьби проти Центральної ради, з яким Народний Секретаріат звернувся до населення і військ на початку січня, зустрів всенародну підтримку. 6 січня почався наступ радянських військ на Київ, у якому брали участь червоногвардійці Харкова, Катеринослава, Донбасу, полк щойно сформованого Червоного козацтва, а також загони червогвардійців Москви, Петрограда, I-ий Мінський революційний загін, 2-ий гвардійський корпус. На повстання проти Центральної ради піднявся київський пролетаріат. 26 січня 1918 р. Київ було визволено. Через кілька днів сюди переїхав Радянський уряд України.

Так здобула вирішальну перемогу справа, за яку боровся український народ під керівництвом Комуністичної партії. Ця перемога була безспірним доказом сили і історичної правоти більшовизму, начиним свідченням тих глибоких коренів, які зв'язували його з масами українського народу. Тому цілком зрозумілим є намагання буржуазної історіографії применшити значення цієї перемоги, зобразити її наслідком випадкового збігу обставин. В перемозі українського народу над силами контрреволюції апологети буржуазії схильні вбачати

⁵⁰ A. Adams. Назв. праця, стор. 13.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 413.

⁵² W. Chamberlin. The Russian Revolution, 1917—1921, vol. I, New York, 1954, стор. 375.

⁵³ W. Allen. The Ukraine. A History, New York, 1963, стор. 283.

⁵⁴ R. Pipes. Назв. праця, стор. 125.

не свідчення сили більшовизму, а всього лише доказ слабості його противників. Навіть один з найбільш серйозних зарубіжних дослідників Жовтня англійський історик Е. Карр вважає, що головною причиною перемоги соціалістичної революції на Україні була... слабкість української буржуазії. «Її поразка,— пише він,— залишила наступність наслідування відкритою. Крім більшовиків, не було серйозних кандидатів в цій галузі; розпад однієї за другою всіх сил, які протистояли їм, показав, що більшовики були, в усякому випадку, прийняті українськими масами як найменше з усіх можливих зол»⁵⁵.

У цьому напіввизнанні, як у дзеркалі, відбилася вся непослідовність навіть тієї частини буржуазних істориків, які суб'єктивно не ставлять перед собою завдання фальсифікувати хід зображуваних ними подій. Під тиском незаперечних фактів Карр близько підходить до усвідомлення важливості керівництва Комуністичної партії для історичної долі українського народу. Проте обмеженість буржуазного світогляду, як і видимий чи невидимий тиск «роботодавців» заважають йому прямо сказати про це. Роль своєрідного буферу і відіграє у Карра далека від істини формула «найменшого зла».

Свої всесвітньоісторичні завоювання, здобуті в ході соціалістичної революції, українському народові довелося відстоювати в тяжкій трирічній боротьбі проти сил іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції. Вистояти в цій боротьбі, зберегти і зміцнити Радянську владу трудящим України допомогло випробуване керівництво Комуністичної партії, її мудра національна політика. Створений завдяки зусиллям партії міцний і непорушний добровільний союз трудящих всіх націй Росії став надійною гарантією їх успіхів і процвітання. І що б не писали буржуазні горе-теоретики на Заході, як би не вправлялися вони у наклепах на національну політику КПРС, їм не похитнути цього союзу. Адже в ньому — запорука сили і непереможності Союзу РСР.

⁵⁵ Е. С а г г. Назв. праця, стор. 305.

М. Ф. КОТЛЯР

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НУМІЗАТИКИ

Нумізматику звичайно називають спеціальну історичну дисципліну, представники якої вивчають старовинні монети. Однак протягом останнього двадцятиріччя нумізmatика, по суті, народжується вдруге. З типової спеціальної дисципліни, на зразок філігранології або геральдики, вона виросла в науку, здатну вирішувати складні питання історії. Нині нумізмат-дослідник не обмежується вивченням та класифікацією монет, як колись; ці процеси — лише початковий етап у його роботі. Особливо великих успіхів досягла радянська нумізmatика. Її кращі представники (І. Г. Спаський, В. Л. Янін, Д. Б. Шелов та ін.) перетворили вивчення монет на засіб пізнання загальноісторичних процесів, насамперед історико-економічних явищ. Радянські нумізмати керуються передовою методикою, створеною на основі знання марксистських законів розвитку людського суспільства. Наша нумізmatична школа користується великим авторитетом у науковому світі.

Результати нумізmatичних досліджень дозволяють заповнювати прогалини при вивченні подій, недостатньо відбитих у документах. Адже монета як історичне джерело поєднує в собі риси і речових, і письмових пам'яток. З одного боку, монета як продукт матеріального виробництва дає можливість судити про знаряддя, за допомогою яких її виготовили. Надзвичайно цінними якостями монетного матеріалу є його масовість і серійність, що створює прекрасні можливості вивчення навіть дрібних операцій монетного виробництва, непомітних зрушень усього виробничого процесу загалом. У вчених виникають можливості робити загальні висновки про стан ремісничого виробництва відповідних епох. Метрологічні характеристики нумізmatичної пам'ятки (вага, розмір, проба металу) також уважно вивчаються дослідниками, бо містять цінні дані про системи мір довжини, ваги та ін. З іншого боку, монета вигідно відрізняється від здебільшого «німих» археологічних знахідок, оскільки несе на собі написи та зображення. Монетна епіграфіка лаконічна, проте містить важливі відомості, особливо хронологічного характеру. Наприклад, історія арабських країн VIII—X ст. була б дуже фрагментарною і мало зрозумілою, коли б її дослідники не використали у своїй роботі дані нумізmatики. Звичайно, монета, як і будь-яка окремо взята пам'ятка минулого, чи то речова, чи то письмова, не універсальна — йдеться лише про те, що до послуг істориків існує повноправне історичне джерело, яке досі вивчається лише представниками дуже рідкісної спеціальності — нумізmatики.

Жодна інша наука не має такого широкого кола добровільних помічників, жодна інша наукова література, навіть вузько спеціального призначення, не розкупується так блискавично. Десятки, сотні тисяч людей найрізноманітніших професій колекціонують монети, цікавляться їх історією. Нумізмати-дослідники мають можливість спиратися на величезний актив любителів цієї справи, який може надати значну й корисну допомогу при відповідній його організації.

В нумізматиці, при її небагатій літературі та складності роботи з монетним матеріалом, величезну роль відіграє спадковість, передача

дослідницької техніки, досвіду та знань. Піднесенням останніх років радянська нумізMATика завдячує вченим старшого покоління. Крім згаданого вище І. Г. Спасського, можна назвати відомих орієнталістів Є. О. Пахомова (Баку) та О. А. Бикова (Ленінград), фахівця із західноєвропейської нумізматики О. О. Сіверса (Москва) та античної — Л. М. Белову (Ленінград), які виховали чимало молодих дослідників-нумізматів.

У даній статті йтиметься про нумізматику України, тобто про історію грошового господарства та монетної справи на території республіки, починаючи від феодальної роздробленості і до XIX ст. Автор свідомо не торкатиметься попереднього періоду: нумізматичних пам'яток грецьких міст Північного Причорномор'я, обігу римських, візантійських та арабських монет у слов'янському суспільстві, нарешті — дrevньо-руської нумізматики з характерним для неї карбуванням сребреників та златників. Всі перелічені теми становили і становлять предмет вивчення взагалі вітчизняних, а не тільки українських вчених, тому ці теми досить добре розроблені; це, так би мовити, загальні нумізматичні сюжети, над якими з однаковою успіхом працюють у Москві й Ленінграді, Києві й Тбілісі. Значний вклад у розробку вказаних тем внесли як дореволюційні, так і радянські українські дослідники, зокрема сучасні вчені нашої республіки П. О. Каришковський, М. Ю. Брайчевський, В. О. Анохін та ін.

Територія УРСР надзвичайно багата на знахідки монет. Вони відбиті в історичних джерелах, починаючи з часів Київської Русі. Вже в Києво-Печерському патерику (XII ст.) вміщена історія про скарб, знайдений двома монахами, які навіть під тортурами не виказали своєї таємниці. І зараз не вщухає потік повідомлень про знайдені монетні скарби та окремі монети, а в музеї та археологічні установи надходять і самі знахідки, кожна з яких становить унікальне й неповторне свідчення про грошове господарство того чи іншого району відповідної епохи. Прекрасні нумізматичні колекції Київського, Львівського, Чернігівського та інших музеїв УРСР, складені майже виключно з місцевих знахідок, вражають своїм багатством та різноманітністю. Важко назвати старовинну монету, яку не було б знайдено на території нашої республіки. Недарма українська народна творчість так багата на легенди, казки, перекази про скарби, заховані запорожцями, гайдамаками, опришками або багатіями. Можна без перебільшення сказати, що і в наш час територія УРСР — це величезний природний нумізматичний музей, у фондах якого зібрано найцінніші експонати для дослідження історії України. На жаль, цей музей вивчено вкрай незадовільно.

У дореволюційний період нумізматики українського середньовіччя та нового часу майже не розроблялася. Це й зрозуміло: нумізматична наука в XIX — на початку XX ст. носила систематизаторський характер, не цікавилась грошовим господарством, обігом монет та грошовою лічбою, тобто не розглядала загальноісторичні та економічні аспекти нумізматичних пам'яток — її метою був зовнішній опис монет. Оскільки на Україні дуже рідко вживалися монети місцевого карбування, нумізматам минулого залишалось дуже вузьке коло діяльності. Огляд літератури українських нумізматів того часу можна почати з двох праць К. В. Болсуновського, де автор дослідив продукцію київського та львівського монетних дворів часів феодальної роздробленості¹, проте обидві вони не позначені глибиною аналізу та переконли-

¹ К. В. Болсуновский. Монеты киевских князей XIV ст., К., 1909; його ж. Автономные монеты Галицкой Руси XIV—XV ст., К., 1905.

вістю висновків. Українську нумізматику XVII—XVIII ст. вивчав В. А. Шугаєвський. З його численних, ретельно виконаних праць дореволюційного часу можна виділити невеличку оглядову книжку з історії грошового обігу на території України², що й досі не втратила свого значення. Питань грошового господарства України різних часів торкалися М. Н. Мурзакевич, М. С. Грушевський та В. Б. Антонович. У дореволюційний час було виконано також кілька праць по топографуванню монетних знахідок, про які йдеться нижче. У 1904 р. С. Г. Громачевський видав у Житомирі «Библиографический указатель литературы по русской нумизматике», яким наочно окреслив «білі плями» на нумізматичній карті Росії, в тому числі й України.

В російській дореволюційній нумізматичній літературі важко відшукати праці, спеціально присвячені Україні. Виняток становлять розвідка М. Деммені про невдачу спробу російського уряду створити особливу монету для України в 1675—1686 рр.³ та поверхова стаття В. Уляницького про монети Червоної (Галицької) Русі XIV—XV ст.⁴

Зрозуміло, що українська тематика не була чужою і нумізматам Польщі, історія якої тісно переплітається з історією нашої республіки. Проте і в творчому доробку польських учених, як дореволюційних, так і сучасних, небагато відповідних праць. Майже всі вони припадають на кінець XIX ст. Варто виділити ґрунтовну статтю Я. Ступницького про монети Червоної Русі⁵. Значне місце питанням нумізматичної України відводиться в творах польських учених К. Стрончинського, Ф. Пекошінського (XIX ст.), М. Гумовського та В. Терлецького (XX ст.).

Діяльність українських нумізматів значно пошвавилася після Великого Жовтня. Революційні перетворення в науці та культурно-освітній справі, організація Української Академії наук, впорядкування численних музеїв республіки сприяли швидкому розвитку нумізматичних досліджень в УРСР. В 20-х роках розробляються, головним чином, проблеми грошового господарства та монетної справи України XVII—XVIII ст. Але цьому розвитку заважали методологічна слабкість тогочасної нумізматичної науки та недостатня підготовка дослідників. Поверховий характер носять статті А. Єршова та П. Неселовського⁶.

В середині 20-х років на сторінках названого органу відбулася дискусія між М. Слабченком, що доводив існування монет випуску Б. Хмельницького та П. Дорошенка, і В. Шугаєвським та відомим істориком М. Петровським, які заперечували його гіпотезу⁷. У ході дискусії виявилася недостатність джерельної бази (як документальної, так і нумізматичної) для будь-яких категоричних тверджень з порушеного питання. У той же час можливість карбування українських монет Б. Хмельницьким та П. Дорошенком припускав у своїй єдиній нумізматичній статті І. Крип'якевич⁸.

² В. А. Шугаевский. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке, Чернигов, 1918.

³ М. Деммени. К вопросу о чеканке севских чехов, Записки Нумизматического отделения Русского археологического общества, т. I, Спб., 1909.

⁴ В. Уляницкий. Монеты Червоной Руси XIV—XV ст., Труды Московского нумизматического общества, т. I, М., 1898.

⁵ J. Stupnicki. O monetach halicko-ruskich, журн. «Biblioteka Ossolińskich», VII, Lwów, 1865.

⁶ Вони вміщені у «Наукових записках історичної секції Всеукраїнської Академії наук» (далі — НЗІС ВУАН) за 1924—1929 рр.

⁷ Див. НЗІС ВУАН за 1924—1926 рр.

⁸ І. Крип'якевич. Монети Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, журн. «Стара Україна», 1924, № 7—8.

З нумізматичної україніки довоєнного часу слід назвати ще статтю М. Н. Петровського про путивльські чехи⁹ та дослідження монетної справи українського середньовіччя, зроблені ленінградським ученим О. О. Ільїним¹⁰.

Під час Великої Вітчизняної війни фашистські окупанти завдали величезної шкоди всім галузям української науки. Дуже потерпіла і українська нумізMATика. Повністю або частково загинули колекції багатьох музеїв республіки, не залишилося наукових кадрів. Тому в перші післявоєнні роки відбувається складний і повільний процес реставрації музейних фондів, накопичення інформації про монетні знахідки, поновлення нумізматичних фондів бібліотек. Серед істориків відроджується інтерес до українських нумізматичних сюжетів. Останнє явище пов'язане з ім'ям видатного радянського вченого І. Г. Спаського, на роботах якого слід зупинитися більш детально.

І. Г. Спаський доклав багато зусиль, щоб поставити нумізматику — скромну раніше «допоміжну» дисципліну — у ранг головних історичних наук. Для дослідників українського грошового господарства різних епох його праці становлять велику цінність не тільки аналізом відповідного нумізматичного матеріалу, вони містять важливі теоретичні узагальнення та висновки, необхідні для розуміння законів нумізматичної історії минулого. Свою першу нумізматичну працю «Українські дукачі, їх походження, форма, техніка» І. Г. Спаський написав під час навчання в Ленінградському університеті (1925—1928 рр.). В ній позначився вплив одного з найбільших колись центрів українського золотарства — Ніжина, де майбутній учений провів дитинство і де визначилося коло його майбутніх наукових інтересів. Головне ж — виявилась характерна для вченого манера працювати на кордонах суміжних спеціальностей, в даному разі — етнографії, історії та нумізматики. З ряду причин це дослідження залишилось неопублікованим, і вчений продовжував над ним працювати. Влітку 1965 р. І. Г. Спаський запропонував його видавництву АН УРСР «Наукова думка». Публікація цього єдиного дослідження історії та мистецтва українського золотарства стане помітним явищем в українській науці.

Протягом 1957—1962 рр. трьома випусками було видано працю І. Г. Спаського «Русская монетная система» — факт, що не має прецедентів у нумізматичній науці (зараз здійснюється її видання за кордоном, англійською мовою). У ній учений розглянув українські нумізматичні теми на загальному фоні грошового господарства країн Східної Європи, насамперед Росії та Білорусії. Завдяки цьому навіть з'ясовані, на перший погляд, питання дістають у книзі І. Г. Спаського нові тлумачення та оцінку. Дослідженню грошового господарства України після воз'єднання її з Росією І. Г. Спаський присвятив кілька праць. Він розглянув його в розвідках фінансової реформи, проведеної 1654 р. урядом Олексія Михайловича¹¹. У численній літературі про цю реформу остання розглядається як несумлінне, мало не шахрайське починання російського царя, викликане фінансовими труднощами внаслідок війни з Польщею. Вивчивши монетний та документальний матеріал, І. Г. Спаський вказав на безпосередній зв'язок

⁹ М. Н. Петровський. До історії путивльських чехів, НЗІС ВУАН за 1928 р.

¹⁰ А. А. Ильин. Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века, Известия Российской Академии истории материальной культуры, т. I, Пг., 1921; його ж. Классификация русских удельных монет, вып. I, Л., 1940.

¹¹ И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг., в кн. Археографический ежегодник за 1959 г., 1960; його ж. Талеры в русском денежном обращении 1654—1659 гг., Л., 1960.

грошової реформи з возз'єднанням України з Росією, з прагненням російського уряду створити об'єднуючий обидві сторони грошовий ринок. Адже українське грошове господарство до возз'єднання було тісно зв'язане з польським, на ринку України та Польщі ходили однакові монети польського і західноєвропейського карбувань.

Загальний задум реформи Олексія Михайловича на практиці вилася у спробу створення російсько-української монетної системи, що базувалась на вживанні великої західноєвропейської (талерної) монети з спеціальними надчеканками. Реформа не вдалася, бо автори її не розуміли рушійних сил та динаміки грошового обігу, не зуміли забезпечити довір'я новим платіжним засобам. Проте проблема об'єднання українського грошового ринку з російським і далі турбувала російську фінансову адміністрацію. Згадаймо історію з невдалим карбуванням севських чехів, бо без цього годі було й думати про зміцнення економічних зв'язків. Повне звільнення українського грошового господарства від польської та західноєвропейської монет було здійснено за царювання Петра I, який, за висловом літописця С. Величка, «...после баталии Полтавской со шведом монету старовечную полскую со всей Малой России... вывел и выгубил... а на то мест своею медною и сребною дробною и твердою красным кунштом изданною наполнил Малую Россию».

Возз'єднання України з Росією, хоч і в іншому аспекті, було темою ще двох розвідок І. Г. Спаського¹². Обидві вони відкривають досі невідому сторінку російсько-українських відносин: обдарування після Переяславської ради українського війська золотими монетами, карбованими з цією метою на московському монетному дворі.

Останнім часом у нашій республіці помітно зріс інтерес до спеціальних історичних дисциплін. В ряді міст створено постійно діючі семінари з цих спеціальностей, проводяться республіканські наради; з'явилися і відповідні періодичні видання. Дедалі більше уваги приділяється нумізматиці. Уперше в історії української науки почало виходити спеціальне нумізматычне видання — збірник «Нумизматика и сфрагистика», що видається Інститутом археології АН УРСР (відповідальний редактор В. О. Анохін). Вийшло вже два томи цього збірника, в яких, поруч з іншими, вміщено кілька досліджень про грошове господарство УРСР XIII—XVIII ст.¹³ Статті з нумізматики друкує також спільне видання Інституту історії АН УРСР та Республіканського Архівного управління «Історичні джерела та їх використання», в першому випуску якого (1964 р.) вміщено статтю І. К. Свешнікова з історії Львівського монетного двору середини XVII ст.

Проте не все ще гаразд з виданням нумізматычної літератури в республіці. Зокрема, на сторінках «Українського історичного журналу» було вміщено лише одну статтю з нумізматики¹⁴. Відсутні, з одного боку, серйозні дослідження, з другого — науково-популярні книжки, які б задовольняли попит широких кіл любителів старовинних монет. Не завжди на високому рівні і наявні публікації. Наприклад,

¹² И. Г. Спасский. Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого, Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. XIV, Л., 1958; його ж. Золотые — воинские награды в допетровской Руси, Труды Государственного Эрмитажа, т. IV, Л., 1961.

¹³ В. М. Потин. Клад брактеев из Поднестровья; В. Н. Рябцевич. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и восточной Белоруссии. Нумизматика и сфрагистика, т. I, К., 1963; Н. Ф. Котляр. Проблемы и основные итоги исследования монет Червоной Руси XIV—XV вв., Нумизматика і сфрагистика, т. II, 1965.

¹⁴ Є. І. Чернов. З історії української нумізматики. «Український історичний журнал», 1959, № 1.

у виданому в 1963 р. видавництвом «Радянська школа» посібнику для студентів історичних факультетів «Допоміжні історичні дисципліни» розділ «НумізMATика» містить грубі фактичні помилки, написаний на невисокому науковому рівні. Подібні матеріали можуть лише дезорієнтувати читача.

Нинішня активізація нумізMATичних досліджень в УРСР знаменує собою початок нового періоду розвитку української нумізMATики. Перед поки що нечисленною групою дослідників республіки стоять відповідальні завдання. Насамперед, треба констатувати, що попередники зробили небагато. Вивчені, як правило, локальні, не зв'язані між собою проблеми, головним чином грошового господарства України середини XVII ст. Не кращі справи і з географією досліджень: найбільше пощастило Київщині, Чернігівщині, Галичині; інші території УРСР поки що майже не вивчалися. Найприкріше ж — відсутні синтетичні праці загального характеру, де б питання грошового господарства республіки аналізувалися на великому фактичному матеріалі, з залученням значного фонду письмових джерел. На жаль, треба сказати, що відсутність подібних праць пояснюється досить об'єктивною причиною. Адже досі в республіці відсутня база, необхідна для нумізMATичних досліджень великих масштабів, — досі не створене топографічне зведення монетних знахідок на території УРСР.

Хоч це і виглядає парадоксом, доводиться визнати, що в наш час справа з обліком монетних знахідок стоїть далеко гірше, ніж раніше, насамперед, через відсутність системи інформації з місць. З другої половини минулого століття Археологічна комісія у Петербурзі реєструвала всі матеріальні, в тому числі й нумізMATичні, знахідки на території Росії. Місцеві власті губерній були зобов'язані інформувати комісію про знахідки реліктів старовини на підвладних їм територіях, а також надсилати на її розгляд предмети, що могли мати наукове значення. В Археологічній комісії працювали видатні нумізMATи минулого (Тізенгаузе, Іверсен, Толстой, Марков), які визначали монети і складалі описи знахідок. Ці описи збереглися, і тепер ми маємо систематичне джерело виняткового наукового значення про знахідки монет на території України за весь час діяльності комісії. В 1919 р. функції Археологічної комісії по обліку археологічних, у тому числі й монетних знахідок були покладені на Державну Академію історії матеріальної культури, а потім — на Інститут археології АН СРСР. Відомості про знайдені монети чи монетні скарби розпорошені, вони надходять у різні наукові установи та музеї, звістки про них (як правило, неточні) подекуди з'являються у періодичній пресі. Наприклад, якщо монетний скарб знайдено у Чернігові, то він у кращому випадку потрапить до обласного музею і дізнатися про нього в іншому місті можна буде лише випадково. Дається взнаки відсутність республіканського центру по збиранню нумізMATичної інформації та її обліку.

Топографія монетних знахідок на території УРСР потрібна не тільки дослідникам, які мають справу з матеріальними реліктами давнини. Її створення дасть можливість і «чистим» історикам, особливо медієвістам, конкретно пізнавати процеси та закономірності економіки минулого і тим самим більш глибоко та всебічно розуміти історичні процеси взагалі.

Перед складачами топографічного зведення знахідок монет на території УРСР стоять, на думку автора, такі завдання: 1) вивчення фондів музеїв нашої республіки, де зберігаються часто невідомі науці нумізMATичні пам'ятки; 2) необхідність використання всього, що було зроблено досі у справі топографування монетних знахідок на

території УРСР; 3) перегляд архівів республіки, насамперед Києва та Львова; архіву Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (у якому зберігається архів Археологічної комісії), архівів Інститутів археології Москви, Києва та ін.; 4) ознайомлення з періодикою за останні сто років, причому не тільки науковою, але й розрахованою на широкі кола читачів. При цьому не треба забувати про періодичні видання Австрії, Польщі та Румунії, до складу яких у різні часи входили окремі райони України.

Існуючі топографічні зведення знахідок монетних скарбів та окремих монет на території України дуже застаріли (більшість їх створена у дореволюційний час), до того ж ними охоплена невелика за площею територія: Київщина¹⁵, Волинь¹⁶, Чернігівщина¹⁷, Дніпропетровщина¹⁸ та деякі ін. Стануть у пригоді й топографії монетних знахідок загальносоюзного характеру по окремих типах монет¹⁹. Складачеві топографічного зведення монетних знахідок на території нашої республіки не слід забувати про археологічні карти окремих місцевостей УРСР, де зафіксовано і монети.

Своечасність постановки питання про необхідність створення топографії монетних знахідок на території УРСР, здається, не викликає сумніву. В наш час радянська історична наука переживає період узагальнення результатів, досягнутих за роки Радянської влади. Не останнє місце при цьому займає видання раніше невідомих письмових джерел, публікація і топографування археологічних та нумізматичних пам'яток. Академія наук СРСР нещодавно розпочала за ініціативою Б. О. Рибакіна видання великої серії публікацій матеріальних знахідок на території Радянського Союзу під загальною назвою «Археология СССР. Свод археологических источников». В цій серії вже вийшло два зведення знахідок нумізматичних пам'яток В. В. Кропоткіна²⁰. Проте, як можна бачити з самих назв цих топографій, в них відбито періоди історії грошового господарства, що передують тим, про які йдеться в цій статті.

Топографування монетних знахідок розпочато вже в ряді республік, зокрема Прибалтики та Середньої Азії. Особливо успішно ведеться робота в Білорусії. Молодий учений, учень І. Г. Спаського, викладач Мінського університету В. Н. Рябцевич самостійно зібрав матеріали і склав топографічне зведення знахідок нумізматичних пам'яток в БРСР з найдавніших часів до XIX ст. Зараз ця фундаментальна і велика за обсягом праця готується до друку. Нумізматичний кабінет Мінського університету, створений при безпосередній участі В. Н. Рябцевича, перетворився на нумізматичний центр БРСР: туди надходять численні повідомлення про знахідки монет на території республіки, надсилаються для наукового опрацювання монетні скарби. Можна захоплюватися ініціативою та енергією В. Н. Рябцевича, проте працювати йому нелегко: ця робота під силу лише колективу дослідників.

¹⁵ Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии, К., 1889, а також ряд окремих статей, зокрема В. Б. Антоновича.

¹⁶ Орлов. Исследования о кладах Волынской губернии. Житомир, 1885.

¹⁷ В. Шугаевский. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии, в книзі «Каталог музея», Чернигов, 1915, та згадане вище зведення В. Н. Рябцевича.

¹⁸ В. Е. Данилевич. Монетные клады Екатеринославской губернии, Харьков, 1904.

¹⁹ А. А. Сиверс. Топография кладов с пражскими грошами, Пг., 1922; А. А. Ильин. Топография кладов древних русских монет X—XI вв. и монет удельного периода, Л., 1924.

²⁰ В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР, М., 1961; його ж. Клады византийских монет на территории СССР, М., 1962.

Складання топографії монетних знахідок УРСР головне, але не єдине завдання українських дослідників. Водночас з цим повинні розроблятися інші теми, наприклад, потрібно досліджувати грошове господарство окремих районів республіки різних часів, особливості обігу західноєвропейських монет на території України, хоч би празьких грошів. Чекають свого дослідника монети Володимира Ольгердовича, чи не найбільша загадка української нумізматики.

У зв'язку із сказаним слід поставити питання про координацію дій українських нумізматів. В республіці потрібно заснувати нумізматичний центр, щось на зразок нумізматичної комісії при інститутах історії та археології АН УРСР. Утворена на громадських засадах, така комісія зможе координувати працю українських нумізматів, збирати відомості про знахідки монет в УРСР, її члени зможуть подавати допомогу численним музейним працівникам — і не тільки в їх безпосередній роботі охоронців монет, але й у залученні до наукової роботи. Доцільно створити в університетах і педінститутах, де є історичні факультети, нумізматичні музеї («мюнц-кабінети», як їх називають за традицією). Необхідно подумати також про мережу кореспондентів, які б інформували такий нумізматичний центр (комісію) про знахідки монет. На нашу думку, щодо цього може багато зробити новостворене республіканське товариство по охороні культурних та історичних пам'яток.

На закінчення не можна не сказати про підготовку кадрів. У республіці не існує жодного центру, де б готували спеціалістів з нумізматики. Нечисленні українські дослідники або удосконалювали свої знання самостійно, або навчались у Москві та Ленінграді. Більше того, у вищих учбових закладах республіки не викладається нумізматики. У вузах, за винятком Одеського та Львівського університетів, відсутні нумізматичні музеї, які колись були обов'язковою приналежністю виховання історика. Внаслідок такого становища абсолютна більшість студентів історичних факультетів не має жодного уявлення про грошове господарство минулого, що, безумовно, відбивається і на загальному рівні істориків-дослідників, особливо медієвістів.

Перед нумізматичною наукою УРСР стоять складні і нелегкі завдання, проте за вирішення їх треба братись якомога швидше, бо від цього залежить всебічне й глибоко об'єктивне вивчення давнини нашої республіки.

Від редакції. У статті М. Ф. Котляра порушені питання, які мають надзвичайно велике значення для дослідження історії УРСР. Редакція звертається до науковців з пропозицією висловити свою думку з приводу завдань, які стоять перед нумізматиною республіки.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

Інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні

П. С. СОХАНЬ

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У БОРЬБІ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Велика Жовтнева соціалістична революція була найвидатнішою міжнародною подією світової історії. Вона справила і справляє революційний вплив на всі без винятку країни світу. Інтернаціональний характер Жовтневої революції виявився також і в тому, що в здійсненні і захисті її завоювань разом з російськими, українськими, білоруськими та іншими пролетаріями Росії пліч-о-пліч йшли сотні тисяч трудящих зарубіжних країн. Проте участь трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції і громадянській війні на Україні ще й досі не знайшла належного висвітлення в радянській історіографії. Лише про деякі сторони цього питання говориться в ряді узагальнюючих праць з історії пролетарської солідарності, або ж у працях, присвячених окремим періодам громадянської війни¹. В цій статті зроблена спроба дати короткий нарис участі зарубіжних трудящих у збройній боротьбі за владу Рад протягом всього періоду Жовтневої революції і громадянської війни на Україні².

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції на території нашої країни перебувало понад два мільйони військовополонених³ і понад три мільйони так званих біженців та іноземних заробітчан⁴. Точне число тих, що перебували на Україні, встановити неможливо, оскільки через об'єктивні й суб'єктивні причини вони знаходились у постійному русі: одні приїжджали на Україну, інші виїжджали. Деякі в силу специфіки того часу боролись, а чимало й загинули, залишившись невідомими.

Багато представників різних категорій зарубіжних трудящих ще до Жовтневої революції брали участь у революційній боротьбі на Україні. Так, ще влітку 1916 р. страйкували військовополонені та інші зарубіжні трудящі, які працювали в Маріупольському порту, на Катеринославському металургійному заводі, на підприємствах Донбасу та інших районів. Після Жовтневої революції 1917 р. створюється ряд революційних організацій: «Чесько-слов'янська соціал-демократична робітнича партія при РСДРП» в Києві, її місцеві організації в Кате-

¹ Л. И. Яковлев. *Интернациональная солидарность трудящихся зарубежных стран с народами Советской России. 1917—1922*, М., 1964, 263 стор.; А. Х. Клеванский. *Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус*, М., 1965, 393 стор.; Индржих Веселы. *Чехи и словаки в революционной России, 1918—1920*, М., 1965, 182 стор.; В. І. Гема, Є. М. Склярєнко. *Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 р.*, «Український історичний журнал», 1958, № 1, стор. 71—84 та ін.

² Питання про діяльність комуністичних груп інтернаціоналістів та участь польських трудящих у боротьбі за владу Рад на Україні автор не торкається, тому що вони висвітлюються в окремих статтях цього номера журналу.

³ Л. И. Яковлев. *Назв. праця*, стор. 61.

⁴ А. Я. Манусевич. *Из истории участия интернационалистов в Октябрьском вооруженном восстании*, журн. «Новая и новейшая история», 1962, № 6, стор. 44.

ринославі, Одесі, Фастові та інших містах України, «Румунський соціал-демократичний комітет дій» в Одесі, сербські революційні комітети в Києві і Одесі та ін., які вели революційну пропаганду серед своїх співвітчизників.

Уже в перших Радах робітничих і солдатських депутатів, створених після Лютневої революції в різних містах України, були представники зарубіжних трудящих. Зокрема, до складу Одеської Ради робітничих депутатів за даними від 15 вересня 1917 р. входило: поляків — 46 чоловік, німців — 6, греків — 6, італійців — 2 і по одному представнику від чехів, болгар, сербів і чорногорців⁵.

Коли ж прийшла звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді, зарубіжні трудящі, які проживали на Україні, зустріли її з великою радістю. Чеський інтернаціоналіст А. Шипек згодом писав: «Усі ми мріяли про щасливе життя трудящих, всі ми хотіли назавжди зирватися з кайданів капіталізму, що штовхнув нас у безодню війни, вірили, знали, що Жовтнева соціалістична революція вирішує і долю наших народів — чехів, сербів, хорватів, китайців»⁶.

Звичайно, вся маса зарубіжних трудящих не була однорідною за своїм класовим станом і політичними поглядами. Деякі з них в силу своєї класової належності, або ж обдурені буржуазно-націоналістичною пропагандою стали на бік контрреволюції (частиня чеських легіонерів, сербського корпусу, польських військових формувань). Але більшість зарубіжних трудящих з радістю вітала перемогу Великого Жовтня, а сотні і тисячі їх кращих синів разом з російським та українським народами боролися за владу Рад на Україні. Саме про них буде йти мова в цій статті.

Відразу ж після перемоги збройного повстання в Петрограді в різних містах і селах України почали створюватися загони Червоної гвардії. Кращі представники зарубіжних трудящих виявили також бажання вступати до них або створювати свої національні й інтернаціональні червоногвардійські загони. В грудні 1917 р. в Одесі очали формуватися чеський, сербський і китайський (з китайських обітників, що працювали чорноробами в порту, в каменярнях, на фабриках і заводах) загони, які потім були об'єднані в один інтернаціональний червоногвардійський підрозділ. На початку 1918 р. в Одесі був створений міжнародний відділ ЦВК Румчероду, який займався формуванням інтернаціональних частин. «Товариші, брати! — говорилось в одній з його листівок. — Свята справа російської народної свооди є справою робітників всього світу»⁷.

В буремні січневі дні 1918 р. інтернаціональний червоногвардійський загін, куди входили чеська група на чолі з Адольфом Шипеком, рослов'янська — на чолі з Олеко Дундичем і китайська — на чолі з Ли Кай-Джаном, хоробро боровся на барикадах Одеси за владу Рад.

У боротьбі за встановлення Радянської влади в Одесі брав участь гвардійський загін у січні 1918 р. з румунських солдатів і матросів перший румунський революційний батальйон, а також угорський, німецький, польський загони та окремі інтернаціоналісти. Славний син болгарського народу Асен Христов разом з одеськими більшовиками П. Стаостінін і М. Чижиковим керував збройним повстанням в Одесі, а після встановлення радянської влади входив до Одеського Раднар-

⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 3829, оп. 1, спр. 60, арк. 204.

⁶ «Дело трудящихся всего мира. Факты, документы, очерки о братской помощи солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза», М., 1957, стор. 17.

⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 2, од. зб. 16, арк. 4.

кому⁸. В Катеринославі ще наприкінці листопада 1917 р. під керівництвом Данила Сердича формується 1-й сербський революційний загін. В кінці грудня 1917 р. цей загін, що нараховував близько півтори тисячі бійців, разом з робітниками Брянського заводу і латишським загonom боровся на барикадах за встановлення Радянської влади в Катеринославі⁹. Данило Сердич був обраний до складу міської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Значну роль відіграли інтернаціоналісти у встановленні Радянської влади в Києві, де боротьба була особливо гострою. В січневих боях за визволення Києва брали участь бійці чехословацького революційного загону (близько 500 чоловік)¹⁰ югослов'янського революційного загону, який діяв з кінця 1917 р. і нараховував близько 800 чоловік. Бійці-кулеметники й артилеристи з югослов'янського революційного загону були учасниками збройного повстання робітників-арсенальців.

Після визволення Києва 21 лютого 1918 був створений штаб міжнародних революційних сил, який поставив своїм завданням об'єднати військовополонених, особливо австро-угорських, німецьких та інших інтернаціоналістів у загони для боротьби за владу Рад у Росії¹¹. У відозві штаб закликав всіх робітників і селян, іноземних підданих та військовополонених «стати до лав революційної армії, щоб своєю кров'ю довести відданість революції. Хай запам'ятає кожний, що не за чужі інтереси він бореться, а за свої кровні інтереси. На допомогу братам заради їх визволення»¹². В Києві, а згодом у Полтаві, куди на початку березня переїхав штаб, він провів велику роботу по формуванню інтернаціональних частин, які пізніше взяли участь у боротьбі з німецькими загарбниками.

У Донбасі в січні 1918 р. був створений комітет військовополонених Юзівського району, який об'єднував німецьких, угорських, австрійських, румунських та італійських інтернаціоналістів. Сформований на початку 1918 р. в Луганську революційний китайський загін брав участь у боях поблизу станції Каменської¹³.

В Криму, Миколаєві, Херсоні, Бердянську, Ананьєві та інших містах і районах України в червоних загонах боролись окремі групи угорців, німців, болгар, сербів та представників інших національностей. Таким чином, уже в кінці 1917 і перші місяці 1918 рр., коли йшла боротьба за встановлення радянської влади на Україні, в різних місцях її разом з росіянами і українцями боролися за владу Рад кращі сини міжнародного пролетаріату.

Не встигли трудящі України закріпити свою перемогу, як на їх шляху постали нові суворі випробування. Скориставшись зрадництвом Центральної ради, на Україну рушили австро-німецькі війська. На заклик партії і вождя революції В. І. Леніна український народ піднявся на збройну боротьбу проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В цій боротьбі трудящі України постійно відчували братерську руку допомоги з боку великого російського народу, а також трудящих зарубіжних країн.

⁸ Див. про нього: М. Дихан, Г. Трофимов. Асен Христов — вірний син КПРС, «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 127—128.

⁹ И. Д. Очак. Данило Сердич — красний командир, М., 1964, стор. 30.

¹⁰ Индржих Веселы, Назв. праця, стор. 81.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Документы и материалы, т. III, К., стор. 224—225.

¹² Газ. «Вісник Української Народної Республіки», 26 (13) лютого 1918 р.

¹³ ДАХО, ф. 1772, оп. 1, спр. 1011 арк. 2; спр. 703, арк. 10, 11; оп. 2, спр. 1227, арк. 1.

Уже в перші дні навали німецьких окупантів на Україну в червоногвардійських загонах, що стримували натиск ворожих сил, були чехословацькі, румунські, угорські, югослов'янські, польські та інші інтернаціоналісти. Кілька днів стримували наступ австро-німецьких загарбників чехословацькі червоногвардійські загоны під Жмеринкою та Києвом, де особливо відзначився чеський батальйон залізничників. З 1500 чоловік чехословацьких червоногвардійців, які на смерть стояли під Жмеринкою і Києвом, 250 чоловік загинуло і 400 було поранено¹⁴. Двісті чехів загинуло під Катеринославом¹⁵. Змушені відступати з боями, чехословацькі, сербські, угорські, німецькі та інші інтернаціоналісти разом з українськими та російськими трудящими героїчно захищали Ніжин, Конотоп, Полтаву, Золотоношу, Лубни, Харків та інші міста України¹⁶.

В боях проти німецьких загарбників вкрили себе славою загоны югослов'янських інтернаціоналістів під керівництвом Олеко Дундича, Данила Сердича и Максима Чанака. Захищаючи Катеринославо у квітні 1918 р., Максим Чанак героїчно загинув разом з п'ятдесятьма своїми товаришами¹⁷. Багато сербів, чехів, угорців та інших інтернаціоналістів мужньо боролись в прославленому загоні героя громадянської війни В. С. Кіквідзе та групі військ Р. Ф. Сіверса. В цій групі, зокрема, боровся загін з 150 чоловік на чолі з легендарним Олеко Дундичем¹⁸.

На півдні України у березні 1918 р. проти румунських і німецьких загарбників вів запеклі бої румунський революційний батальйон, сформований з румунських солдатів та матросів¹⁹. В боях проти військ боярської Румунії і німецьких окупантів в Придністров'ї почалася бойова історія китайського батальйону на чолі з Сан Фу-яном, який під командуванням героя громадянської війни Й. Е. Якіра пройшов у 1918 р. з боями через всю Україну. Батальйон спочатку нараховував понад 500 чол.²⁰, в ході боїв він поповнювався новими китайськими інтернаціоналістами. Особливо багато їх приєдналось до загоны в Донбасі²¹. Багато китайців з Донбасу боролись також проти німців та гайдамаків в 5-й армії під керівництвом К. Є. Ворошилова та в інших військових частинах.

Разом з робітниками у березні 1918 р. захищав від німців Катеринославо сербський загін і рота угорських інтернаціоналістів²². В квітні 1918 р. на Катеринославощині проти контрреволюційних сил боровся інтернаціональний загін, в якому було понад 250 чоловік²³. Газета «Голос пролетарія» 11 березня повідомляла про прибуття в Одесу революційного загоны японців, які «виступили на захист Радянської

¹⁴ Индржих Веселы. Назв. праця, стор. 88.

¹⁵ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922), М., 1957, стор. 81.

¹⁶ В. А. Антопов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. II, М.-Л., 1928, стор. 54, 86—89, 127—129, 245, 295; А. Х. Клеванський, Назв. праця, стор. 162—163.

¹⁷ И. Д. Очак. Из истории участия югославян в борьбе за победу Советской власти в России (1917—1921 гг.), в кн. «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы», М., 1957, стор. 308—309.

¹⁸ И. Д. Очак. Назв. праця, стор. 303.

¹⁹ А. С. Есауленко, В. М. Рожко. Интернационалисты в борьбе за республику Советов, Кишинев, 1962, стор. 23—25.

²⁰ И. Э. Якир. Воспоминания о гражданской войне, М., 1957, стор. 10—13.

²¹ Китайские добровольцы в боях за Советскую Россию (1918—1922 гг.), М., 1961, стор. 14—15.

²² ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 884, арк. 24.

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Документы и материалы, стор. 268.

влади проти гайдамаків і австро-угорців»²⁴. Багато інтернаціоналістів входило до складу інших російських та українських військових частин. Так, в рядах I полтавського радянського піхотного полку в листопаді 1918 р. крім українців і росіян, які становили основну масу полку, налічувалось 27 — угорців, 10 — поляків, 5 — китайців, по два німці та турки²⁵. В складі червоногвардійських дружин Херсону на весні 1919 р. були німці, поляки, румуни, югослов'яни, австрійці та іранці.

Під час німецької окупації України багато представників зарубіжних трудящих брали участь у партизанській боротьбі. В Ананьївському партизанському загоні Недолуженка, що діяв на Одещині, боролись болгари М. П. Попов і І. Ф. Алабади²⁶. Багато болгар було на Одещині в партизанських загонах Г. І. Котовського і В. І. Райнова²⁷. На Донбасі, в Краматорську керував революційним підпільним комітетом і організацією партизанських загонів поляк І. Я. Дрожняк, а в Києві та Харкові підпільну боротьбу вели його співвітчизники С. М. Канарський і Ф. Ф. Ковальчук²⁸.

Широка партизанська боротьба трудящих України під керівництвом більшовицької партії проти австро-німецьких загарбників революціонізувала солдатські маси окупаційних військ.

3 листопада 1918 р. почалась революція в Німеччині. В. І. Ленін зразу ж вірно оцінив революцію німецького пролетаріату як важливий фактор для визволення України від німецьких загарбників. Одержавши звістку про цю революцію, він негайно радіограмою дав вказівку всім Радам повідомити про це всіх німецьких солдатів на Україні і Східному фронті²⁹. 13 листопада В. І. Ленін надіслав ще дві телеграми — на ім'я Голови Унецької організації РКП(б) тов. Іванова та Орловському губкому РКП(б), спеціально для українців, в яких вимагав негайно оповістити всіх солдатів окупаційних військ про революцію в Німеччині, щоб революціонізувати їх і залучити до справи визволення України. «Хай революційні солдати Німеччини, — писав В. І. Ленін, — завершать розпочату ними славну німецьку революцію арештом білогвардійців на Україні і визволенням України»³⁰.

Виконуючи ці вказівки В. І. Леніна, більшовики України і комуністи-інтернаціоналісти розгорнули широку революційну агітацію серед німецьких солдатів. Намагаючись перешкодити цьому, німецьке командування в Одесі видало 9 листопада наказ про покарання смертю тих, хто вестиме революційну пропаганду серед німецьких військ. Та це не допомогло. Уже до 16 листопада в більшості німецьких гарнізонів Одещини були створені Ради солдатських депутатів, які надіслали вітальні телеграми берлінському пролетаріату³¹.

Німецькі солдати у Севастополі, зібравшись на мітинг 12 листопада, зустріли звістку про революцію в Німеччині вигуками «ура!» і вирішили створити Раду солдатських депутатів³². Вітали революцію

²⁴ В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов, Одесса, 1962, стор. 38.

²⁵ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 136.

²⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 146, арк. 1—3.

²⁷ М. Д. Дихан. Болгары в бригаде Г. И. Котовского. О дружбе вечной и нерушимой. Лениздат, 1963, стор. 71.

²⁸ ДАХО, ф. 1772, оп. 1, спр. 474, арк. 4—8; спр. 626, арк. 5—6; оп. 2, спр. 398, арк. 4—11.

²⁹ В. И. Ленин. Полное собрание Сочинений, т. 37, стор. 183—184.

³⁰ В. И. Ленин. Полное собрание Сочинений, т. 50, стор. 206.

³¹ В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов, Одесса, 1962, стор. 121.

³² Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. II, Симферополь, 1961, стор. 55.

солдати німецьких та австро-угорських гарнізонів Києва, Харкова та інших міст України.

В цей же час повстанський рух проти німецьких окупантів і гетьманщини охопив усю Україну. Виконуючи рішення ІІ з'їзду КП(б)У (жовтень 1918 р.), комуністи республіки підняли трудящих на вирішальний наступ проти спільних сил іноземних загарбників і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. 13 листопада 1918 р. ВЦВК РСФРР анулював Брестський договір з Німеччиною, що дало змогу Радянському уряду Росії подати всебічну допомогу Україні в її боротьбі за визволення.

Розпочавши у другій половині листопада 1918 р. спільний наступ з тилу і фронту, частини Червоної Армії та українські повстанські війська швидко звільняли міста і села України. Але над республікою знову нависали чорні хмари нових ворожих сил. Імперіалістичні кола країн Антанти давно виношували плани загарбання України і в кінці листопада 1918 р. почали висадку своїх військ на Чорноморському узбережжі. За даними французької буржуазної газети «Фігаро» від 27 березня 1919 р. на півдні Росії налічувалось 190 тис. румунських, 140 тис. англійських, 140 тис. французьких, 20 тис. грецьких, 14 тис. сербських і 4 тис. італійських інтервентів³³.

Водночас блок буржуазно-націоналістичних партій України ще в середині листопада 1918 р. створив свій орган буржуазно-куркульської диктатури, так звану Директорію на чолі з Винниченком і Петлюрою, яка захопила владу в Києві і, спираючись на підтримку іноземних імперіалістичних сил, розгорнула боротьбу проти Радянської влади. Ці запроданці звернулись у Версаль і гарячково просили союзників якомога швидше присилати свої війська в Росію, заявляючи їх тим, що найближчим часом на Рейні може вирости інтернаціональна «більшовицька армія»³⁴.

Але покищо, «Інтернаціональна більшовицька армія» зростає на Україні. В кінці 1918 — на початку 1919 рр. у боротьбі проти німецьких загарбників і гайдамаків, а потім проти петлюрівців брали участь окремі групи інтернаціоналістів у складі різних повстанських загонів і частин Червоної Армії.

На засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України 30 січня 1919 р. було вирішено доукомплектувати інтернаціональні загони до штату українцями та росіянами³⁵, а дещо пізніше комплектувати окремі інтернаціональні частини.

Згідно з рішенням уряду України від 27 грудня 1918 р. про створення Української Червоної Армії³⁶ були сформовані Перша і Друга українські радянські дивізії. Перша складала основу групи військ Київського напрямку, друга — Харківського. До другої дивізії входив інтернаціональний полк, який на початку 1919 р. вів боротьбу з петлюрівцями в районі Ізюма, Катеринослава й інших міст. На Донбасі діяв повстанський батальйон, який іменував себе 8-м інтернаціональним полком³⁷, а також 2-й інтернаціональний полк, що вів бої у складі 16 стрілецької дивізії ім. Кіквідзе³⁸.

Командування українськими військами використовувало розпропагандованих солдатів-окупантів, які залишились на Україні, для несення

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 250, арк. 93.

³⁴ В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне, т. III, М.—Л., 1932, стор. 93.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 98.

³⁶ Там же, арк. II зв.

³⁷ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, стор. 190—191, 198.

³⁸ Боевое содружество трудящихся..., стор. 428—432.

караульної служби. Зокрема, в Харкові у січні 1919 р. несли караульну службу німецькі війська, а до складу Полтавського караульного полку входили німці, чехи, угорці й румуни³⁹.

Весною 1919 р. на Україні формуються нові інтернаціональні частини: у Полтаві — Золотоноші — румуно-угорський полк, на Донбасі — німецький, в Криму — перший червоноармійський турецький загін⁴⁰.

Велику діяльність по розкладу армій інтервентів і створенню загонів Червоної Армії розгорнули інтернаціоналісти весною і влітку 1919 р. на півдні України, де діяла інтернаціональна колегія і Південне бюро Комуністичного Інтернаціоналу.

В березні—квітні 1919 р. в ході боїв з петлюрівцями й іноземними загарбниками в Миколаєві, Херсоні, Одесі та інших містах створюються нові інтернаціональні загони.

Весною 1919 р., особливо після проголошення 21 березня Радянської влади в Угорщині та 13 квітня — Баварської радянської республіки, багато інтернаціоналістів, які перебували на Україні, в Поволжі, в Середній Азії та інших районах Росії зверталось до партії, і верховного головного командування з проханням створити об'єднані інтернаціональні частини та зосередити їх на Україні для звільнення її території від іноземних загарбників і надання допомоги трудящим Угорщини, Німеччини та інших країн, які теж ведуть боротьбу за Радянську владу⁴¹.

Ідучи назустріч цим побажанням інтернаціоналістів, за наказом РВР Республіки від 17 квітня 1919 р. було створено єдине Управління по формуванню інтернаціональної Червоної Армії з центром у Нижньому Новгороді на чолі з Славояром Частеком. На нього покладалось завдання створити з розкиданих по різних частинах Червоної Армії груп і осіб іноземного походження, які до липня 1914 р. не були в російському підданстві, інтернаціональну бригаду в складі 3 стрілецьких полків, двох кавалерійських дивізіонів і одного легкого артдивізіону⁴². Цю інтернаціональну бригаду передбачалось потім направити на Україну⁴³. 9 травня 1919 р. в Києві було створено окреме Управління по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії при Наркомвоєні УРСР на чолі з членом Виконкому Комінтерну по Югославії тов. Б. Башковичем⁴⁴.

Ще 5 травня 1919 р. наркомвоєн УРСР дав розпорядження про створення 1-ї інтернаціональної радянської дивізії. Першу бригаду дивізії мали скласти полки: 1-й румунський комуністичний полк і 3-й інтернаціональний — в Одесі, 2-й румунський революційний — в Херсоні.

Київському окрвоєнкому доручалося сформувати 2-у бригаду, до складу якої мали ввійти 4-й інтернаціональний румуно-угорський полк Фекете, 5-й (колишній інтернаціональний полк Пеньковського) та 6-й (колишній комуністичний) інтернаціональні полки. Останній прибув з Харкова⁴⁵. Цю бригаду передбачалось після сформування направити в район Тирасполь — Бендери.

³⁹ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, стор. 109—188.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 1—14, а також В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, стор. 195.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 16; спр. 187, арк. 30, 36—41.

⁴² Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 176—177.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 36—41.

⁴⁴ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 174, 459.

⁴⁵ Там же, стор. 450—451.

Пізніше, 27 травня, було дано розпорядження про сформування в Одесі 3-ї бригади інтердивізії з 7-го, 8-го і 9-го полків.

В. І. Ленін надавав великого значення створенню інтернаціональних частин. Документи архівів говорять про те, що він особисто стежив за їх формуванням і вимагав від голови Раднаркому України і Наркомвоєна УРСР М. І. Подвойського постійно інформувати його про хід цієї важливої справи.

«Я дав обіцянку Леніну, — телеграфував М. І. Подвойський Одеському окрвоєнкомому 29 травня 1919 р., — що 6 українська і Інтернаціональна дивізії будуть готові в найкоротший строк. Знову підтверджую Вам, що 6 укрдивізія повинна бути готовою до відправки на Південний фронт не пізніше 10 червня. Інтернаціональну дивізію в зв'язку з обставинами, що склалися, потрібно буде перекинути на Кишинівський напрямок, а тому наказую Вам прийняти всі заходи, щоб 2-а бригада інтернаціональної дивізії була готова до відправки на Кишинівський напрямок не пізніше 5 червня»⁴⁶.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, голова Раднаркому України і Наркомвоєн УРСР розуміли, що інтернаціональні частини конче необхідні не лише для визволення України, а й для надання братерської допомоги Радянській Угорщині, Баварії та іншим народам. «Недалеко вже той день, — писав 27 червня 1919 р. голова Раднаркому України Бела Куну, — коли славні угорські Червоні війська з'єднаються з Українською Червоною Армією, щоб створити єдиний і нерозривний фронт проти світових хижаків — капіталістів та імперіалістів»⁴⁷.

Проте надзвичайно складні військові обставини перешкождали формуванню інтернаціональної дивізії. Частина тих полків, які мали скласти її основу, знаходилася у боях і несла великі втрати. Так, І полтавський інтернаціональний полк, що був сформований у лютому 1919 р., протягом березня—квітня 1919 р. вів боротьбу проти місцевих контрреволюційних банд в Миргородському, Переяславському, Золотоніському, Гребінківському та деяких інших районах Полтавщини⁴⁸ і зазнав значних втрат. У зв'язку з контрреволюційними виступами отамана Григор'єва доукомплектований Полтавський інтернаціональний полк (1200 чоловік) під командуванням Фекете був направлений разом з 10, 13 і 14-м стрілецькими полками 2-ї української дивізії на боротьбу з бандами Григор'єва в район Київ — Черкаси. Звертаючись до солдатів полку, голова Раднаркому України писав: «Товариші з інтернаціонального полку! Ваше бажання мені відоме. Ви хочете швидше вирушити на допомогу нашим братам у Румунії й Угорщині. Це і мое бажання, тому що десяток років я разом з румунськими робітниками і селянами боровся за їх визволення, з ними був у тюрмі і в засланні для того, щоб наблизити час їх свободи. Але тепер можна йти на Румунію тільки через труп Григор'єва. Вперед на боротьбу з новою контрреволюцією»⁴⁹.

Полтавський інтернаціональний полк хоробро бився з бандами Григор'єва, з боями пройшов шлях до Вінниці⁵⁰. В цих боях героїчно загинула майже половина особового складу — славних синів угорського і румунського народів. Після двотижневого відпочинку в Золотоноші 1-й полтавський інтернаціональний полк, перейменований в

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 17, арк. 15.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 30.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1122, оп. 1, спр. 7, арк. 37 зв., 53, 55 зв., 59 зв., 62.

⁴⁹ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 452.

⁵⁰ Там же, стор. 452—463.

червні 1919 р. на 2-й інтернаціональний полк, був знову відряджений на фронт і діяв на Харківському напрямку з 3 по 21 липня 1919 р. Після цих боїв у полку залишилося тільки 60 угорців і 20 румун⁵¹.

У травні 1919 р. в Києві був сформований 1-й інтернаціональний піхотний полк, основу якого становили інтернаціоналісти, що прибули з Астрахані та різних місць України. Полк у складі 1500 чоловік вирушив на боротьбу з петлюрівцями під Проскурів (Хмельницький)⁵². Майже два місяці бійці вели запеклі бої з ворогом. Одинадцять разів полк потрапляв в оточення і кожного разу проривався крізь кільце. Але в боях загинула більшість його бійців. З 1500 — залишилось лише 500⁵³.

У квітні—травні 1919 р. при штабі 3-ї української радянської Червоної Армії в Одесі формувалася 1-й інтернаціональний полк особливого призначення (до нього входили болгарини, румуни, турки, греки, серби, македонці, німці, угорці⁵⁴), а також 3-й і 9-й інтернаціональні полки (останній переважно з народностей Балкан), які мали ввійти до складу 1-ї інтернаціональної бригади. Але, як показала перевірка, формування 1-ї інтернаціональної бригади на півдні за відсутністю в Одесі необхідних коштів, зброї та з інших причин затягувалось. Частина недоформованих загонів вирушила на фронт⁵⁵. В різних містах півдня виникли окремі інтернаціональні загони, які не входили до інтернаціональної дивізії, зокрема загін з 600 німців і угорців — у Катеринославі, що був у розпорядженні штабу 14 армії⁵⁶, загін з 160 чоловік — у Херсоні, у Василькові — 60 чоловік, в Козятині — 60 чоловік та інші⁵⁷. В районі Єлисаветграда — Знаменки у травні 1919 р. проти григор'євців боровся окремий французький батальйон⁵⁸. Невеликі групи інтернаціоналістів діяли в багатьох місцях.

Враховуючи все це і виходячи з необхідності сконцентрувати всі сили інтернаціоналістів і створити єдиний центр керівництва ними, Рада робітничо-селянської оборони України 14 червня 1919 р. знову розглянула питання про інтернаціональні формування і вирішила створити єдину інтернаціональну дивізію⁵⁹. За наказом Наркомвоєна УРСР від 20 червня 1919 р. створювався єдиний штаб по формуванню інтернаціональної дивізії в Києві⁶⁰. Начдивом затверджувався тов. Г. Барабаш (хорват за походженням), але в зв'язку з його хворобою обов'язки начдива виконував тов. Б. Башкович. Дивізія формувалася з двох бригад: 1-ї на чолі з Славояром Частиком у Києві і 2-ї — на базі південних інтернаціональних формувань в Черкасах. 1-а інтернаціональна бригада була сформована в короткий строк і 14 липня 1919 р. включена до складу 12 армії. Серед бійців були угорці, німці, чехи, поляки, румуни, греки, югослов'яни та інші.

В звіті бригади про політроботу від 7 серпня 1919 р. говорилося:

⁵¹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 207, арк. 141—142.

⁵² Там же, ф. 803/19, оп. 1, спр. 42, арк. 18.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 17, арк. 30.

⁵⁴ ЦДАРА, ф. 178, оп. 1, спр. 1, арк. 320; ф. 1421, оп. 2, спр. 38, арк. 49 зв., а також — В огне гражданской войны, стор. 189—190.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 17, арк. 19.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ За іншими даними загін у Василькові налічував 500 чоловік, у Херсоні — 300 чоловік, у Черкасах — 600 чоловік. Див. Боевое содружество трудящихся зарубежных стран... стор. 462.

⁵⁸ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 178.

⁵⁹ ПА ИП при ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 108, арк. 50 і 50 зв.

⁶⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 53, а також «Боевое содружество трудящихся зарубежных стран...», стор. 465—467.

«Настрій інтернаціональних частин бадьорій, революційний»⁶¹. Для формування 2-ї бригади в Черкасах зібралось близько 2 тис. інтернаціоналістів під командуванням тов. Б. Башковича. Але наступ денікінських військ не дозволив завершити формування бригади і частина її вилетіла на фронт окремими загонами. 1-а інтернаціональна бригада у складі 2-х полків, кавалерійського й артилерійського дивізіонів вела запеклі бої проти петлюрівців та банд Зеленого. Наприкінці серпня 1919 р. в складі 12 армії бригада стримувала натиск денікінських військ на Київ в районі Василькова, а на початку вересня була передислокована під Чернігів у розпорядження Лівобережної Чернігівської групи військ.

Понад 1500 інтернаціоналістів бригади з боями наступали вздовж р. Десни і 17 вересня оволоділи м. Остер. 24 вересня 1919 р. в зв'язку з реорганізацією 12-ї армії 1-а інтернаціональна та 2-а пластунська бригади були включені до Зведеної дивізії, яка займала оборону в районі гирла р. Прип'ять⁶² (з 7 жовтня Зведену дивізію перейменовано в 47 стрілецьку). Шостого листопада 1919 р. інтернаціональну бригаду, значно поріділу, передано в розпорядження Гомельського укріпрайону⁶³.

В боях проти денікінців і білополяків з середини серпня 1919 р. по листопад 1920 р. хоробро боровся на Україні 3-й (519) інтернаціональний стрілецький полк⁶⁴, який входив спочатку до групи Голого, а потім у її складі — до Південної групи військ під командуванням Й. Е. Якіра. У серпні—жовтні 1919 р. полк вів бої на Житомирському та Київському напрямках і брав безпосередню участь у визволенні столиці України. 15—16 жовтня 1919 р. 3-й інтернаціональний полк, підтриманий Дніпровською військовою флотилією, з боями підійшов до Києва й оволодів районом Подолу та Куренівки⁶⁵. Але згодом змушений був залишити захоплені райони Києва і зайняти позиції по р. Ірпінь, де в жовтні—листопаді інтернаціоналісти вели оборонні бої і готувались до нового наступу на Київ. У грудні 1919 р. полк Лайоша Гавро разом з іншими частинами перейшов у наступ і 16 грудня взяв участь у визволенні Києва. Після короткого перебування в резерві він у 1920 р. героїчно боровся з білополяками.

У січні 1920 р. за бойові подвиги полк було нагороджено Червоним прапором, а його командира Лайоша Гавро — орденом Червоного Прапора. Бойові нагороди одержали також помічники командира Бела Яніка і Костянтин Топчій, командир 1-ї роти Фельдеш Янош, командир взводу Куніч Мартон, а також бійці Чепелак Янош, Гордингер Шимон та ін.⁶⁶

Влітку і восени 1920 р. в складі 12 армії, а потім 1-ї Кінної армії і 14 армії на Південно-Західному фронті в районі Чорнобиля—Львова—Жмеринки вів бої проти білополяків 1-й (216) інтернаціональний стрілецький полк, переведений на Україну з Східного фронту⁶⁷.

В травні—липні 1920 р. в складі 12 армії у визволенні України брав участь 1-й туркестанський стрілецький полк, кістяк якого склали німці та угорці.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 53, а також «Боевое содружество трудящихся зарубежных стран...», стор. 472.

⁶² ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 514, арк. 1—28.

⁶³ Там же, оп. 6, спр. 1, арк. 79; од. зб. 4, арк. 72.

⁶⁴ До складу 1-ї інтернаціональної бригади він не входив.

⁶⁵ Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов, К., 1963, стор. 310—312, а також Київщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1919—1920). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 300—301.

⁶⁶ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 485—489.

⁶⁷ Там же, стор. 491.

Для боротьби проти врангелівців у жовтні 1920 р. було створено Окрему кавалерійську бригаду, з 1800 бійців якої 827 становили інтернаціоналісти. В кінці жовтня 1920 р. бригада вступила в бій у районі ст. Синельниково. Після розгрому врангелівців інтернаціональна кавбригада переходить у розпорядження начальника тилового району 4-ї армії для «очищення тилу армії від всякого роду контрреволюційних елементів»⁶⁸. З 26 листопада 1920 р. бригада вела бої з бандами Махно у районі Гуляй-Поля — Бердянська — Ногайська.

Багато інтернаціоналістів, особливо сербів і болгар, воювали в складі легендарної бригади Г. І. Котовського та в 1-й Кінній армії. Разом з своїм комбригом Котовським героїчний шлях боротьби по всій Україні пройшли сини болгарського народу Георгій Садаклій, Костянтин Константинов, Микола Попов, Койчо Касатбов, Георгій Горлогінков і сотні інших. Майже вся піша розвідка бригади Котовського складалася з болгар⁶⁹.

У рибачьких човнах влітку 1919 р. перепливли Чорне море болгарин Борис Шаранков і Тодор Главчев, щоб потрапити в прославлену армію Будьонного. В рядах 1-ї Кінної вони пройшли майже всю Україну, очищаючи її від контрреволюційних банд і білополяків⁷⁰. «Справжні интернаціональні бійці»⁷¹ так говорив С. М. Будьонний про сербів-конармійців.

Багато інтернаціоналістів займали високі командні посади на фронтах України. Членом Реввійськради Південного фронту був угорець Бела Куш, начальниками штабів з'єднань — румун Попович і хорват Г. Барабаш, командирами і начальниками штабів бригад — югослов'яни Данило Сердич і Башко Башкович, чех Славояр Частик і болгарин Георгій Садаклій, командирами полків тт. Фекете, Тардін, Юричек та ін.

Багато интернаціональних бійців знайшли в країні Рад свою другу батьківщину, інші, набувши досвіду революційної боротьби, йшли в перших рядах бійців за визволення своїх країн⁷².

За проявлений героїзм в боях за владу Рад на Україні сотні интернаціоналістів були нагороджені орденами та іншими відзнаками, а сини угорського народу Лайош Гавро і Мате Залка, серб Данило Сердич, болгарин Єгор Константинов та інші були нагороджені орденом Червоного Прапора двічі.

Щедро зросили своєю кров'ю українську землю серби Олеко Дундич і Максим Чанак, болгарин Костянтин Константинов, румун Йон Мунтяну і сотні інших відомих і невідомих героїв, які загинули, захищаючи Радянську владу. Пам'ять про них буде вічною.

Героїчний подвиг сотень трудящих зарубіжних країн — борців за справу Великого Жовтня — яскрава сторінка з історії интернаціональної пролетарської солідарності, переконливе свідчення її непереможної сили.

⁶⁸ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 442.

⁶⁹ М. Д. Дихан. Болгары в бригаде Котовского, стор. 71.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 765, арк. 95—98, а також журн. «Септември», Софія, 1961, № 1, стор. 111—123.

⁷¹ Герои гражданской войны, М., 1938, стор. 137.

⁷² Боевое содружество трудящихся зарубежных стран..., стор. 168.

І. М. КУЛІНИЧ

ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДЕРАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ КОМУНІСТИЧНИХ ГРУП РКП(б) (1918—1920 рр.)

Федерація іноземних комуністичних груп при РКП(б) як керівний орган іноземних комуністичних груп в Радянській Росії була створена у травні 1918 р. Вона безпосередньо підпорядковувалася ЦК РКП(б) і працювала під його керівництвом.

Спочатку Федерація провадила партійну роботу головним чином серед окремих національних груп. Для ведення поточної роботи Федерація виділила спеціальне бюро, в обов'язки якого входила відправка агітаторів по Росії та за кордон, а також розповсюдження літератури. Партійними інструкторами, надісланими Федерацією в центри зосередження військовополонених, були створені відділи Федерації, що об'єднували на федеративних засадах осередки комуністів окремих національностей. Наприкінці 1918 р.— на початку 1919 р. такі федерації існували в Астрахані, Царицині, Саратові, Самарі, Казані, Курську, Орлі, Воронежі, Пермі, Твері¹, Нижньому Новгороді та ін.²

Спочатку до складу Федерації входило сім національних груп, а з 1919 р. — дев'ять (німецька, угорська, чеська, югослов'янська, румунська, англійська, французька, італійська та організація іноземних комуністів у Туркестані). Фінська, польська, болгарська групи мали окремі бюро безпосередньо при ЦК РКП(б)³. Основним завданням Федерації було «об'єднання всіх комуністів іноземців, які входять до складу РКП, для спільної боротьби проти соціал-демократів-угодовців, об'єднання їх у III Комуністичний Інтернаціонал»⁴.

Ще до визволення України від німецько-австрійських окупантів та їх пособників Федерація провадила пропагандистську роботу серед окупаційної армії та численних груп іноземців, що перебували тоді на території України. Так, влітку 1918 р. Федерація направила з Москви у розпорядження Катеринославського підпільного окружкому КП(б)У комуніста Фукса з метою «пропаганди більшовицьких ідей серед австро-угорських військ». Комуніст-агітатор розповсюдив серед солдатів окупаційної армії листівку про загальний страйк українських залізничників, відозву до військ не виступати проти трудящих України та листівку «Що таке більшовизм». В результаті діяльності Фукса у серпні серед австро-угорських військ було створено солдатський комітет. Протягом серпня — вересня комітет організував серед солдатських мас революційний осередок, який налічував 100 чоловік⁵.

Надсилали на Україну агітаторів і периферійні відділи Федерації. У вересні 1918 р. югослов'янська комуністична група у м. Астрахані відправила «своїх агітаторів на Україну, в Австрію і в Сибір для

¹ VIII съезд Коммунистической партии (большевиков), М., 18—23 марта 1919 г. Стенографический отчет, М., 1919, стор. 386—387.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 8, арк. 151; од. зб. 7, арк. 195, 196, 205, 208.

³ Там же, оп. 4, од. зб. 32, арк. 8.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 32, арк. 8.

⁵ Там же, оп. 9, од. зб. 4, арк. 19, 20, 21.

пропаганди серед південних слов'ян, що проживають у цих країнах»⁶.

В міру назрівання революційної ситуації на Заході — в Німеччині та Австро-Угорщині, і визвольної боротьби на Україні, центр діяльності Федерації іноземних комуністичних груп переноситься спочатку в Орел⁷ і Курськ, де перебував Центральний Комітет КП (б)У і Тимчасовий уряд України, а згодом — у Харків і Київ.

Уже в жовтні — грудні 1918 р. на засіданнях Федерації іноземних комуністичних груп в Москві розглядаються питання про відправку інтернаціональних військових частин на допомогу українському народові, що піднявся на боротьбу проти іноземних окупантів та їх пособників, про перенесення діяльності окремих національних комуністичних груп на Україну, про посилення пропагандистської і агітаційної роботи на території України. Так, на засіданні Федерації 20 жовтня 1918 р. розглядалося питання про відправку нових загонів червоноармійців-інтернаціоналістів на підмогу тим, які перебувають на Українському фронті⁸. «Московський І Інтернаціональний полк, — вказується в протоколі від 27 жовтня, — направляється в м. Курськ в розпорядження Українського військового комісаріату, а також 700 чоловік з Пермі будуть направлені на Україну»⁹. Ці ж питання розглядалися і на засіданнях Федерації 3, 7, 11, 27 грудня 1918 р., 2, 15 січня, 26 лютого 1919 р. і т. д.¹⁰. На засіданні 27 грудня 1918 р. було ухвалено ліквідувати Царицинську Федерацію іноземних комуністичних груп і направити її кадри: частину на батьківщину, а решту — на Український фронт. Друкарню Царицинської Федерації вирішено було передати у розпорядження Тимчасового робітничо-селянського уряду України¹¹.

На одному з засідань Федерації представник чехословацької комуністичної групи Гандлірж заявив, що група вирішила перенести «свою діяльність у Київ, тому що на Україні проживає близько 120 000 чехів-колоністів, які досить реакційно настроєні і серед них доведеться посилено пропагувати»¹². Про необхідність перенесення усєї діяльності на Україну говорили і представники інших комуністичних груп — румунської, болгарської, югослов'янської¹³.

Особливо активно розгорнула пропагандистську діяльність серед окупаційних військ на Україні у 1918 р. німецька комуністична група Федерації. Вона регулярно надсилала свою газету «Вельтреволюціон» на окуповані території України і для червоноармійців-інтернаціоналістів в Курськ, що перебували на Українському фронті¹⁴. У серпні газету, наприклад, було надіслано у Севастополь в кількості 1 тис. примірників, на Український фронт — 1 050, у Київ — 120, у Миколаїв — 400 примірників. Крім того у Київ було надіслано 60 примірників, а в Миколаїв — 320 примірників різних брошур¹⁵. Протягом вересня 1918 р. німецька група надіслала на Україну 18 400 примірників газети «Вельтреволюціон» і 1 770 примірників брошур¹⁶, у жовтні — 22 тис. примірників газети¹⁷, у листопаді було розповсюджено 123 128 примір-

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 7, арк. 1.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 62.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 1, арк. 1.

⁹ Там же, арк. 2.

¹⁰ Там же, арк. 3—8, 11.

¹¹ Там же, арк. 5, 6.

¹² Там же, арк. 11.

¹³ Там же, арк. 12—14.

¹⁴ Там же, оп. 11, од. зб. 12, арк. 3, 4-а, 6, 10.

¹⁵ Там же, арк. 22, 23.

¹⁶ Там же, од. зб. 11, арк. 19.

¹⁷ Там же, арк. 22.

ників газети в Росії і 38 294 примірники за кордоном: брошур і відозв — в Росії 29 545 примірників, за кордоном і на окупованих територіях — 78 915 примірників¹⁸.

Активні зв'язки встановилися восени 1918 р. між командиром Богунського повстанського полку М. О. Щорсом та Федерацією. 11 жовтня 1918 р. штаб Богунського полку надіслав лист за підписом М. Щорса Першому Московському комуністичному інтернаціональному загоні, який був підпорядкований Федерації, з проханням «прислати в Український революційний полк імені т-ша Богуна (ст. Унеча) трьох чоловік німців-комуністів, які б могли вести агітацію серед солдатів, що знаходяться на прифронтових смугах України»¹⁹. А 14 листопада Федерація одержала з Унечі телеграму: «Просимо не гаючись з кращих іноземних агітаторів і літератури комуністичний маніфест програми надіслати через ЦК Орел Штаб Богунського полку в Унечу Робота розпочата»²⁰.

Під впливом Листопадової революції в Німеччині Федерація іноземних комуністичних груп особливо посилює пропагандистсько-агітаційну діяльність серед солдатів німецької і австро-угорської окупаційних армій на Україні і серед колишніх військовополонених. Федерація активно працює по створенню інтернаціональних частин, бійці яких пліч-о-пліч з українськими робітниками і селянами боролися за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Під впливом Листопадової революції в Німеччині Федерація іноземців-комуністів в розпорядження Тимчасового робітничо-селянського уряду України, КП(б)У і командування Червоної Армії на Українському фронті. Протягом листопада 1918 р. німецька група Федерації направила на Україну 19 агітаторів, серед них Стандке, Шмуде, Краузе, Перла, Дінгера та інших²¹, угорська група — 10 агітаторів — Майєргофера, Павлика, Вейса, Клейча, Станика, Удварді, Ангора, Балоба, Сендровича, Сіярто²². 29 листопада 1918 р. товариші з угорської комуністичної групи Федерації зверталися до керівних товаришів КП(б)У та Тимчасового робітничо-селянського уряду з листом, в якому просили повідомити, чи потрібні на Україні агітатори угорці, і, особливо, «чи є потреба в літературі угорською мовою та в якій кількості»²³.

На одному з засідань в м. Суджі в 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України розглядав поряд з іншими питаннями також питання і про видання газети німецькою мовою для солдатів окупаційних армій, червоноармійців-інтернаціоналістів та іноземців-колоністів на Україні²⁴. Незабаром при допомозі ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і Федерації іноземних комуністичних груп німецька група почала видавати газету «Ді Вельткоммуне», а згодом у Києві газету «Фьолькер-фрайхайд», яких протягом грудня 1918 р.— серпня 1919 р. вийшло 36 номерів²⁵.

Наприкінці 1918 р. Центральна Федерація іноземних комуністичних груп при РКП(б) направляє значну кількість пропагандистської літератури для розповсюдження на Україні. Так, 16 грудня 1918 р. агітаційно-освітній відділ Всеросійського бюро військових комісарів

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, од. зб. 11, арк. 29.

¹⁹ Там же, од. зб. 13, арк. 23.

²⁰ Там же, оп. 9, од. зб. 7, арк. 85.

²¹ Там же, од. зб. 10, арк. 23, 24, 31.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 304, арк. 1.

²³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 13, арк. 1, 8.

²⁵ І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), К., 1959, стор. 65—82.

прохав Федерацію «відпустити для Унечського комітету різні друковані матеріали, які б можна було використати для розповсюдження на Україні, на загальну суму 5 000 карбованців за рахунок агітаційно-освітнього відділу бюро». Федерація негайно ж підготувала необхідну літературу і надіслала в Унечу німецької літератури на суму 2 тис. крб., угорської — на 700 крб., румунської — на 1,5 тис. крб., чеської — на 500 крб., югослов'янської — на суму 300 крб.²⁶ Федерацією була складена спеціальна «Інструкція для розповсюдження агітаційної літератури на іноземних мовах серед ворожих військ»²⁷.

Значну допомогу Федерації в розгортанні пропагандистської і агітаційно-масової роботи серед іноземців надавали Тимчасовий уряд України і ЦК КП(б)У. Так, робітничо-селянський уряд України 7 грудня 1918 р. звертався до В. І. Леніна з проханням сприяти тому, щоб у розпорядження українського уряду було передано 6 літаків «для глибокої агітації»²⁸.

В міру визволення українських земель від іноземних окупантів та контрреволюційних націоналістичних військ розгортали свою діяльність місцеві групи іноземних комуністів — київська, катеринославська, одеська, миколаївська та інші²⁹. — Керівний центр цими групами перейшов з Харкова до Києва, куди наприкінці березня 1919 р. перейшов ЦК КП(б)У і уряд УСРР³⁰. Спочатку в Києві було створено Комітет іноземних комуністичних груп. Газета «Ді Вельткоммуне» писала: «Завдання цього комітету полягає в поширенні комуністичних ідей як у районі столиці, так і у віддалених районах України». Далі повідомлялось, що під час петлюрівського панування у Києві Комітет діяв нелегально. Він об'єднував німецьку, угорську, чеську і румунську групи, а з болгарами і греками велися переговори про створення при Київському Комітеті балканської федеративної групи. Польська група, яка видавала газету «Польський комуніст», до складу Комітету іноземних комуністичних груп не входила³¹.

Комітет іноземних комуністичних груп у Києві підтримував в цей час найтісніші зв'язки з Центральною Федерацією у Москві. Так, 17 лютого 1919 р. Київський комітет повідомляв Федерацію про те, що «в Києві налагоджується робота відділу іноземної пропаганди» і що до Москви надіслано спеціального кур'єра Комітету Казарновського³².

В процесі підготовки до 1-го конгресу Комуністичного Інтернаціоналу провадилася робота також і в напрямі поліпшення керівництва революційним рухом серед іноземних трудящих, які перебували в Росії. Так, 26 лютого 1919 р. на засіданні Центральної Федерації іноземних комуністичних груп в Москві було порушено питання про зміну організаційних форм роботи Федерації³³. На Всеросійській конференції іноземних комуністичних груп (3—4 березня 1919 р.) була прийнята резолюція такого змісту: «Центральна Федерація іноземних груп РКП (більшовиків) ліквідується і замінюється новим органом під назвою «Центрального бюро іноземних комуністів» при ЦК РКП (більшовиків) у Москві, з постійним складом членів: голови, секре-

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 8, арк. 38.

²⁷ Там же, од. зб. 155, арк. 43.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 132.

²⁹ Там же, спр. 303, арк. 28, 49—50; спр. 287, арк. 120.

³⁰ Там же, ф. 1738, оп. 2, спр. 8, арк. 117.

³¹ Газ. «Die Weltkommune», 27 лютого 1919 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 239.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 7, арк. 86.

³³ Там же, од. зб. 1, арк. 11.

таря і представників по одному від кожної іноземної групи, яка має свою мову»³⁴.

У березні 1919 р. на спільному засіданні Федерації іноземних груп з Бюро III Комуністичного Інтернаціоналу було вирішено питання про перехід Федерації під безпосереднє керівництво Бюро Комінтерну, але, «незважаючи на те, що тепер ми переходимо у відання III Інтернаціоналу, — записано в рішенні Федерації від 2 квітня 1919 р., — все ж, як і раніше, так і в майбутньому верховним своїм партійним органом ми визнаємо ЦК РКП»³⁵.

На засіданні 23 липня 1919 р. голова Федерації іноземних комуністичних груп у Москві повідомив, «що на одному з останніх засідань Бюро III Інтернаціоналу було прийнято рішення про те, що Федерація в організаційному і партійному відношенні переходить знову, як і раніше, у відання ЦК РКП, але все ж таки наші партійні сили віддаються також і для Бюро III Інтернаціоналу»³⁶.

Таким чином, фактично ніяких змін в організаційній структурі Федерації іноземних комуністичних груп не відбулося, але основна діяльність Федерації у 1919 р. зосередилась на Україні.

30 березня 1919 р. орган ЦК КП(б)У газета «Комуніст» писала: «Днями в Києві створилася Федерація іноземних комуністичних груп, що знаходиться на Україні. До складу Федерації входять групи комуністів: Болгарії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини і Югославії. Кожна група делегує у Федерацію по одному представнику. В понеділок у Клубі комуністів-інтернаціоналістів... відбудуться загальні збори членів Федерації, на яких буде обрано Президію. Завданням Федерації є об'єднання іноземних комуністичних груп, координація їх дій і широка пропаганда за кордоном комуністичних ідей. Українська Федерація іноземних комуністів буде підтримувати зв'язки з усіма радянськими установами — зокрема Комісаріатом закордонних справ і відділом закордонної пропаганди»³⁷.

На засіданні Виконкому Федерації 12 квітня 1919 р. було прийнято постанову, згідно якій всі іноземні комуністи були зобов'язані негайно «зареєструватись у списках Федерації іноземних комуністичних груп у Києві на Лютеранській вул. (Нині вул. Енгельса.— *І. К.*), № 23»³⁸.

У квітні Федерацію іноземних комуністичних груп у Києві було підпорядковано Колегії міжнародної пропаганди. З приводу цього товариші з Колегії доповідали 23 квітня 1919 р. в Москву: «З переїздом з Харкова до Києва конструкція і компетенція Відділу міжнародної пропаганди зазнали докорінних змін... Відділ міжнародної пропаганди, чи, як він тепер зветься, Відділ міжнародної солідарності, зосереджує зараз керівництво всією іноземною діяльністю, включаючи контроль над різними іноземними комуністичними групами. Таким чином, компетенція відділу значно ширша, ніж компетенція московського Радпропу». Колегія міжнародної пропаганди здійснювала контроль і керівництво роботою іноземних комуністичних груп, встановлювала зв'язки з закордоном, займалася видавничою діяльністю, роботою серед військовополонених, брала участь у формуванні інтернаціональ-

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 1, арк. 13. Можна цілком погодитись з Б. Б. Медведєвим у тому, що «це рішення виявилось поспішним». Див. «Участие трудящихся зарубежных стран в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний». Материалы к сессии, М., 1965, стор. 42.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 1, арк. 13.

³⁶ Там же, арк. 14.

³⁷ Газ. «Коммунист», 30 березня 1919 р.

³⁸ Газ. «Коммунист», 16 квітня 1919 р.

них частин Червоної Армії та пропагандистсько-агітаційній роботі серед них³⁹.

На засіданні Федерації 22 квітня 1919 р. було вирішено для поліпшення діяльності окремих іноземних груп з 1 травня легалізувати всі групи комуністів при Федерації. Партійні справи окремих груп мали вестись секретарями цих груп. Окремі комуністичні групи зобов'язувались подати у Федерацію списки перереєстрованих членів і співчуваючих, яких можна було б направити чи на батьківщину, чи для роботи в Червону Армію. Розглядалося також питання про святкування Першого Травня, під час якого Федерація прийняла рішення влаштувати інтернаціональний мітинг з участю по одному промовцю від кожної національної групи⁴⁰.

До кінця травня 1919 р. німецькі та угорські комуністи працювали спільно, а потім «на зборах членів німецько-угорської групи Комуністичної партії України (групи «Спартак») було прийнято ухвалу створити дві окремі мовні групи — німецьку і угорську. Цей поділ був проведений з метою більш дійової пропаганди і агітації в обох мовних групах»⁴¹.

Німецькі комуністи направляли газети «Ді Вельткоммуне» та «Фьолькерфрайгайт», брошури і прокламації в частини Червоної Армії, де були німці-інтернаціоналісти (1-й інтернаціональний кавдивізіон, 2-й інтернаціональний полк у Фастові, інтернаціональні частини в Золотоноші, 3-й інтернаціональний стрілецький полк, 1-й Київський стрілецький зведений батальйон, 1-й інтернаціональний броневий дивізіон, прикордонний 11-й кінний дивізіон в Коростені та інші частини Червоної Армії в Херсоні, Феодосії і т. д.)⁴², а також у київський районний евакопункт, австрійську і німецьку робітничі та солдатські Ради, табори військовополонених, госпиталі, агітпароплав «Більшовик» та ін.⁴³. Активно діяли групи німецьких комуністів у Миколаєві, Катеринославі, Одесі.

Угорська група комуністів ще у травні 1918 р. в Москві організувала школу агітаторів, з якої до кінця року було надіслано на місяць, в тому числі і на Україну, 102 агітатори. Ця група випустила ряд агітаційних листівок і популярних брошур спеціально для розповсюдження на Україні серед угорських військових частин окупаційної армії⁴⁴. В середині травня 1919 р. угорська група у Києві почала видавати угорською мовою газету «Вьорош уйшаг»⁴⁵.

Діяльність угорської групи комуністів на Україні особливо активно розгортається навесні і влітку 1919 р. під час героїчної боротьби угорських трудящих за встановлення радянської влади в Угорщині. Спільно з Раднаркомом УСРР і представником Радянського уряду Угорщини в Росії угорські комуністи провадять велику роботу по мобілізації усіх угорських підданих на Україні і в Росії та створенню інтернаціональних частин Червоної Армії⁴⁶.

«Німецько-угорська група — одна з найбільших у Києві груп, — повідомляли в кінці квітня 1919 р. з Колегії міжнародної пропаганди

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 33.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

⁴¹ Газ. «Völkerfreiheit», 31 травня 1919 р.

⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, од. зб. 265, арк. 7, 9, 13, 16, 17, 19, 23, 26, 29, 32, 36, 37, 41, 43, 44, 47, 53, 60, 72, 73, 78, 87.

⁴³ Там же, арк. 7, 10, 18, 19, 20, 22, 31, 34, 39, 40, 42, 49, 52, 54, 57, 59, 64, 66, 69, 73, 78, 80, 81.

⁴⁴ VIII съезд Коммунистической партии (большевиков)..., стор. 390.

⁴⁵ Я. І. Штернберг. Діяльність угорських комуністів у Києві в 1919 р. та їх газета «Vörös újság», «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 89.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 44, 55, 75, 76; спр. 113, арк. 26, 27.

у Києві до Москви. — До президії входять: Гросс, Вооль і Балла... Німецька щотижнева газета як і раніше видається... товаришем Стандке, який приїхав з Харкова. Передбачається ще вихід угорської газети... Вихід угорської газети буде організовано в залежності від кількості угорців, що проходять через Київ. Група переправляє людей за кордон»⁴⁷.

Значну революційну роботу провадила чехословацька група комуністів на Україні. Ще до визволення України від окупантів чехословацькі комуністи вели агітацію серед своїх співвітчизників в інтернаціональних частинах Червоної Армії, закликаючи їх залишитись на місцях і чекати наказу про організовану відправку інтернаціоналістів на Український фронт. На початку 1919 р. чехословацькі комуністи беруть участь в формуванні інтернаціональної дивізії, яка готувалася до бойових дій за визволення України. У складі Харківської групи радянських військ багато чехословаків-інтернаціоналістів визволяли Україну від німців та петлюрівців⁴⁸.

Після конференції чехословацьких комуністів, яка відбулася в Москві у березні 1919 р., було вирішено основну частину керівництва Чехословацької комуністичної партії перевести до Києва, зосереджуючи таким чином її діяльність на Україні⁴⁹. Керівний орган чехословацьких комуністів у Києві став називатись Центральним Комітетом чехословацьких комуністичних груп Росії — України⁵⁰, а замість газети «Прокупник свободи» вони почали видавати газету «Правда»⁵¹.

У березні 1919 р. ЦК чехословацьких комуністів у Києві звернувся до чехословацького населення України з закликком «підтримати радянську владу в її важкій боротьбі з світовою контрреволюцією»⁵², а в травні у відповідь на участь військ буржуазної Чехословаччини в придушенні Радянської влади в Угорщині новий ЦК оголосив мобілізацію чехословацьких комуністів в Росії і на Україні⁵³. Головним завданням чехословацьких комуністів, що приїхали до Києва, було розгортання політичної діяльності серед чеських і словацьких колоністів на Україні⁵⁴, залучення їх до лав інтернаціональних частин Червоної Армії.

«Чехословацька група налічує досить багато членів, — повідомляли з Колегії міжнародної пропаганди в Москву. — Там є енергійні товариші. Можна сподіватись на добру роботу особливо після переїзду сюди повного складу чехословацьких груп. Серед працівників тут Ружичка, Хораз, Купа та інші. Зараз товариші особливо захоплюються організацією роботи у Волинській та Подільській губерніях серед тамтешніх чехів. Передбачають організувати тут видавництво газет і брошур. Направляють товаришів за кордон»⁵⁵.

Після визволення України від німецьких окупантів і переїзду уряду з Харкова до Києва там була створена югослов'янська група

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 35.

⁴⁸ В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне, М.—Л., 1932, т. 3, стор. 151, 190, 196.

⁴⁹ Індрижих Весели. Чеські і словацькі червоноармійці в боях за Радянську Україну в 1918—1920 рр., Збірник «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн», К., 1957, стор. 348.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 136, арк. 17.

⁵¹ Індрижих Весели. Назв. праця, стор. 348.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 30, арк. 137.

⁵³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 136, арк. 19.

⁵⁴ Там же, арк. 26; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 131, арк. 4, 12, 13.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 38.

комуністів у складі дев'яти чоловік.⁵⁶ такі групи були створені також в Одесі, Катеринославі та Вознесенську⁵⁷. Київська югослов'янська група комуністів займалася публікацією агітаційної літератури, підготовкою югослов'янських комуністів для посилки їх за кордон та по Україні, в місця, де були зосереджені представники південнослов'янських народів⁵⁸.

14 липня 1919 р. у Києві відбулася конференція Московської, Київської та Одеської югослов'янських груп комуністів і уповноважених представників Московської, Київської та Одеської югослов'янських Рад робітників і селян, на якій було вирішено, що «Центральний Комітет югослов'янських комуністичних груп переноситься в м. Київ, а в Москву та Одесу призначаються представники»⁵⁹.

В лютому 1919 р. у Києві була створена невелика група румунських комуністів⁶⁰, а в квітні 1919 р. вона вже налічувала 10 чоловік. «В новій румунській групі не більше 8—10 чоловік, — повідомляли товариші з Колегії міжнародної пропаганди в Москву. — Група займається роботою, головним чином на території України — агітацією серед румунського населення, вербовкою в інтернаціональні полки. В групі є хороші товариші, але немає крупних сил... Румунська діяльність набуває зараз особливого значення. Нами зроблена спроба організації пересувної бази з літературою, агітаторами і кур'єрами. Вагон-база вже зараз знаходиться в Одесі. Звіди він забере ще працівників і направиться на румунський фронт. Пересуваючись безпосередньо за передовими загонами, товариші з бази перекидають за допомогою різних засобів літературу на фронт, посиляють туди агітаторів та кур'єрів, провадять агітацію серед військовополонених і т. д.»⁶¹. Метою діяльності румунських комуністів в Росії, в тому числі і на Україні, була усна і письмова пропаганда «серед румун, що перебували на території Радянської Республіки», а також переклад «російської комуністичної літератури на румунську і бессарабську мови та транспортування її в Бессарабію і Румунію»⁶².

Навесні 1919 р. болгарська група комуністів також перенесла свою основну діяльність в Київ, де провадила значну роботу серед болгарського населення України та Бессарабії⁶³. У червні вся діяльність болгарських комуністів зосередилась в Одесі, звідки вони посилали експедиції з літературою в Болгарію, підтримували тісні зв'язки з болгарським населенням Півдня України, брали участь у формуванні інтернаціональних частин Червоної Армії. 10 червня 1917 р. один з керівників групи болгарських комуністів Джоров повідомляв голову Раднаркому УСРР про роботу в Одесі: «Працюємо дружно і продуктивно. Беремо також найактивнішу участь у формуванні інтердивізії. Мобілізували і послали туди усіх членів одеської групи. Наша Рада також оголосила мобілізацію і відправляє туди болгар. Надіслані на Південь і в Крим вербовщики ще не повернулися. Іногородні групи також ще не відгукнулися на нашу мобілізацію. Чекаємо, щоб з'їхалися і тоді одночасно проведемо 2-у конференцію»⁶⁴.

У квітні 1919 р. у Києві була організована Жакон Садулем

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 37—38.

⁵⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 422, арк. 10.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 37.

⁵⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 6, арк. 122.

⁶⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 259.

⁶¹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 37.

⁶² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, од. зб. 6, арк. 75—79.

⁶³ Там же, арк. 10; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 36.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 90.

французька група, яка складалася з 7 полонених французьких солдатів, кількох бельгійських і французьких дезертирів, 5—6 місцевих французенок та трьох російських товаришів. У квітні група випустила французькою мовою перший номер газети «Драпо руж» і готувала другий номер⁶⁵. Діяльність французької групи була особливо інтенсивною в Одесі, вона підтримувала також зв'язки з Києвом.

В цей же час у Києві діяла грецька комуністична група. «Поки що ми з їх допомогою (Греків. — І. К.) налагоджуємо видавництва, — повідомляли з Колегії міжнародної пропаганди в Москву. — Взагалі з греками справи тут не блискучі. Серед них комуністи велика рідкість. Тільки в Одесі ще є грецька група, але про її склад і діяльність у нас відомостей поки що немає. У Харкові нам вдалося при енергійній допомозі тов. Мойсеева видати одну листівку грецькою мовою. Весь харківський шрифт ми привезли сюди (До Києва — І. К.)»⁶⁶.

Польська група комуністів навесні 1919 р. проводила свою роботу у Києві, але вона до складу Федерації не входила⁶⁷. Активно діяла польська група Іноземної колегії в Одесі⁶⁸.

Крім згаданих груп у квітні 1919 р. в Києві діяла також галицька група комуністів, діяльності якої Колегія міжнародної пропаганди надавала дуже великого значення⁶⁹.

14 травня 1919 р. газета «Комуніст» повідомляла про організаційні зміни, які відбулися в Федерації іноземних комуністів у Києві. «Федерація виходить з відання Колегії міжнародної пропаганди, — писала газета, — і переходить під безпосереднє керівництво ВЦК і Комуністичного Інтернаціоналу. Безпосереднє керівництво справами Федерації переходить до окремої делегації 3-го Комуністичного Інтернаціоналу., яка днями приїздить з Москви». Було обрано також новий склад Президії Федерації⁷⁰. Наприкінці травня остаточно оформилися як Президія Федерації, так і президії національних комуністичних груп⁷¹.

Після вступу денікінських і петлюрівських військ до Києва Федерація перенесла свою діяльність знову до Москви.

У «Звіті про діяльність Центральної Федерації іноземних груп при ЦК РКП» за 1919 р. говориться: «В організаційно-агітаційній діяльності Федерації ми можемо помітити два основні періоди у 1919 р. 1. Київський період, тобто перенесення всієї діяльності до Києва, і 2. Московський — з вересня 1919... У Київський період, — зазначалось у звіті, — провадилася посилена агітаційна робота серед військовополонених і місцевих колоністів-іноземців. Видавнича справа була централізована при Південно-російському бюро III Інтернаціоналу»⁷².

Федерація іноземних комуністичних груп РКП(б) припинила свою діяльність у березні 1920 р., а групи іноземців-комуністів, які ще лишилися в Росії і на Україні, в організаційному відношенні були підпорядковані губкомам РКП(б) і КП(б)У.

Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп в роки громадянської війни на Україні є яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, прикладом братерської солідарності трудящих зарубіжних країн з українськими робітниками і селянами у їх боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 37.

⁶⁶ Там же, спр. 278, арк. 29, 36; спр. 285, арк. 6.

⁶⁷ Газ. «Die Weltkommune», 27 лютого 1919 р.

⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 86.

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 36—37.

⁷⁰ Газ. «Коммунист», 14 травня 1919 р.

⁷¹ Газ. «Коммунист», 14 червня 1919 р.

⁷² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 32, арк. 8.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

ПОЛЬСЬКІ ТРУДЯЩІ В БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1918—1920 рр.)

Польські біженці, які евакуювались в перші роки світової імперіалістичної війни разом з відступаючими царськими військами, на Україні становили найчисленнішу групу серед іноземних громадян, що опинилися на території Російської імперії. Найбільша кількість польських біженців осіла в Катеринославській (67 тис. чол.), Київській (57 тис. чол.), Харківській (35 тис. чол.), Чернігівській (25 тис. чол.), Полтавській (22 тис. чол.), Волинській (19 тис. чол.) та Херсонській (19 тис. чол.) губерніях України¹.

В авангарді польського трудячого населення йшли члени груп революційних, марксистських партій: соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) і Польської соціалістичної партії-лівиці (ППС-лівиці). Ці групи, які виникли в нашій країні після Лютневої революції, існували в Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Луганську, Олександрівську (тепер Запоріжжя) і в ряді інших міст України.

Як і по всій Росії, на Україні групи СДКПіЛ разом з більшовиками брали активну участь в найголовніших політичних кампаніях періоду підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції — в черневих демонстраціях, виборах в міські думи і т. д.²

Значну кількість трудящих вели за собою і секції ППС-лівиці. Під впливом оточуючої дійсності у поглядах керівництва останньої відбувалася поступова еволюція вліво; воно все більше усвідомлювало помилковість поглядів російських меншовиків, з якими свого часу солідаризувалося. Про коливання і нестійкість позиції ППС-лівиці в окремих питаннях свідчить її участь у буржуазно-націоналістичній Центральній раді, з якої вона під тиском польських робітників змушена була вийти в січні 1918 р.³

Керовані СДКПіЛ і ППС-лівицею, польські трудящі активно боролися разом з російськими і українськими робітниками і селянами за встановлення Радянської влади на Україні. Одним з керівників січневого (1918 р.) збройного повстання на Київському заводі «Арсенал» був Іполит Фіалек — активний діяч СДКПіЛ у Варшаві в роки першої російської революції, делегат II Всеросійського з'їзду Рад, член виконкому Київської Ради робітничих і солдатських депутатів. Разом з ним у повстанні арсенальців брали участь комуністи-поляки Казімеж Следовський, Юзеф Ольшанський, Ян Кочмарек та ін.⁴

Не шкодуючи свого життя, боролися за владу Рад польські інтер-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 1587, арк. 96—96 зв.

² Див. П. М. Калениченко. Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917 — квітень 1918 рр.); Історичні зв'язки слов'янських народів, Збірник статей до V Міжнародного конгресу славістів, К., 1963, стор. 145—148.

³ Н. Jabłoński. Polska autonomia narodowa na Ukrainie, 1917—1918, Warszawa, 1948, стор. 28, 87.

⁴ Великий Жовтень на Київщині, Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої революції, К., 1957, стор. 123, 203 та ін.; Ю. Чайковський. Арсенальці, К., 1959, стор. 107, 121, 149.

націоналісти в Катеринославі і Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ). В загонах Червоної гвардії, створених в Катеринославі й особливо в Кам'янському (куди в кінці XIX ст. перевели з Королівства Польського металургійний завод), було багато передових польських робітників. Ці загони успішно боролися проти наступаючих німецько-австрійських екупантів у районі вузлової станції П'ятихатки⁵.

В Одесі організація СДКПіЛ, яка налічувала більше 500 чол.⁶, також активно боролась проти військ Центральної ради. «Всі, як один, — заявляли у своїй резолюції військові-поляки, члени СДКПіЛ, — підемо під революційним знаменом зі зброєю в руках на захист Ради Народних Комісарів»⁷.

Групи польських революційних партій під керівництвом КП(б)У брали діяльну участь в радянському і партійному будівництві на Україні. Разом з більшовиками СДКПіЛ і ППС-лівіця виступали на виборах в Установчі збори всієї Росії і України. Серед кандидатів у члени Установчих зборів країни були Фелікс Дзержинський, Юзеф Уншліхт, Юліан Лещинський (Ленський), Іполит Фіалек, Болеслав Івінський, Теодор Дурач, Казімеж Грохульський, Юзеф Щепанський, а кандидатами в Установчі збори України, крім деяких з перелічених товаришів, було названо також Ігнаці Півоня, Емілію Бобовську, Яна Бялогродського⁸.

Незабаром після встановлення Радянської влади в ряді міст України, де проживало багато польського населення, були створені комісаріати у польських справах, на які покладались важливі завдання: поліпшення матеріального становища польських біженців, створення нормальних умов для роботи польських шкіл і культурно-освітніх установ, а також для швидшого повернення евакуйованих польських промисля і демобілізованих з царської армії поляків на батьківщину. Такі комісаріати виникли в кінці 1917 — на початку 1918 рр. в Харкові, Києві, Катеринославі, Бахмуті (тепер Артемівськ), в Криму і в ряді інших місцевостей України. На посадах комісарів у польських справах працювали Фелікс Кон, Казімеж Томашевський, Іполит Фіалек, Станіслав Новосельський та ін.⁹.

На Україні існував і республіканський Комісаріат у польських справах, який входив до складу Народного секретаріату з міжнародних справ. Створений у січні 1918 р.¹⁰, він, як і польські комісаріати на місцях, почав проводити велику роботу. Зокрема, в ряді міст були створені комісії по охороні творів польського мистецтва і польських історичних пам'яток, докладались великі зусилля до налагодження роботи польських шкіл. Комісаріати робили все можливе для поліпшення становища біженців¹¹.

⁵ Фонд Дніпропетровського державного історичного музею, Неінвентаризовані матеріали (спогади А. К. Войцеховського); Я. Фомкін. Суворі роки, Дніпропетровськ, 1959, стор. 5.

⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918), Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3. Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине (декабрь 1917 — апрель 1918), К., 1957, стор. 479.

⁷ Газ. «Голос пролетария», 13 (26) січня 1918 р.

⁸ Газ. «Пролетарская мысль», 19 листопада (2 грудня) 1917 р., 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) і 4 (17) січня 1918 р.

⁹ Л. Нагорна. Фелікс Кон, К., 1963, стор. 67; А. Манусевич. Польские социал-демократические и другие революционные группы в России в борьбе за победу и упрочение Советской власти (октябрь 1917 — январь 1918 гг.). Из истории польского рабочего движения, Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии, М., 1962, стор. 141.

¹⁰ Газ. «Вісник Української Народної Республіки», 13 (26) січня 1918 р.

¹¹ Газ. «Dziennik Kijowski», 27 лютого 1918 р.

Велика і важлива робота, яка провадилась на Україні СДКПіЛ ППС-лівцею і польськими комісаріатами, була, на жаль, в значній мірі згорнута в зв'язку з приходом німецько-австрійських окупантів Щоправда, і в цей надзвичайно тяжкий для українського народу час представники польських революційних партій брали участь у роботі найвищих радянських і партійних установ України.

В березні 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів, який відбувся в Катеринославі, представник ППС-лівіці був обраний до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету¹². Члени польських груп та інших зарубіжних революційних партій були присутні на I з'їзді Комуністичної партії України, що відбувся на початку липня 1918 р. в Москві.

В період німецько-австрійської окупації польські та інші іноземні комуністи за завданням ЦК КП(б)У вели агітаційну діяльність серед ворожих військ на Україні. З цією метою відразу ж після II з'їзду Комуністичної партії України, в жовтні 1918 р., ЦК КП(б)У створив спеціальний Відділ агітації серед окупаційних військ, на чолі якого стояв відповідальний робітник федерації¹³. А 26 жовтня ЦК КП(б)У на своєму засіданні вирішив видати Польському Комітету (в рахунок Київського обласного комітету КП(б)У) 15 тис. крб.¹⁴

Коли Україна, як і Королівство Польське, була окупована німцями та австрійськими військами, багато польських біженців повернулося на батьківщину.

Однак переважна більшість польських громадян все ще продовжувала залишатися на Україні. І серед них польські комуністи вели роботу, яка особливо широко розгорнулася, коли війська німецько-австрійських окупантів і петлюрівців були вигнані за межі республіки.

Вже в середині лютого 1919 р. в Києві вийшов перший номер газети «Комуніста польски» («Польський комуніст»), яка спочатку була органом Київського Комітету Польської робітничо-селянської комуністичної партії, а згодом, починаючи з № 14, — Київського комітету Польської Комуністичної партії. В її редакції працювали Б. Скарбек (Шацький), С. Конарський, С. Титовський та ін. В цей час в рядах київської групи польських комуністів налічувалось понад 300 чол.¹⁵

Буквально через кілька днів після виходу в світ першого номера газети загальні збори членів Польської комуністичної партії в Києві вирішили об'єднатися з Комуністичною партією України, зберігаючи свою автономію у вигляді окремої секції. Група одержала назву «Польська секція Комуністичної партії України»¹⁶. Тоді ж група польських комуністів була включена до Київського комітету КП(б)У¹⁷. Замість «Комуністи польського» група стала випускати щоденну газету «Глос комуністи» («Голос комуніста»), яка незабаром перетворилася на видання Центрального Комітету КП(б)У.

В зв'язку з тим, що в цей час у керівних кадрів Комуністичної партії нашої країни ще не було достатнього досвіду роботи з національними меншостями та з іноземними громадянами-комуністами, в квітні 1919 р. Київська польська секція КП(б)У була перетворена в Київську групу Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП)¹⁸.

¹² Газ. «Вестник Украинской Народной Республики», 8 (21) березня 1918 р.

¹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 3, арк. 7.

¹⁴ Там же, арк. 3.

¹⁵ Газ. «Komunista Polski», 23 лютого 1919 р.

¹⁶ Газ. «Komunista Polski», 25 лютого 1919 р.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 40, арк. 10—11.

¹⁸ Газ. «Głos komunisty», 27 квітня 1919 р.

Однак такий стан продовжувався недовго. Вже 12 травня Центральний Виконавчий Комітет групи КРПП в Росії постановив ліквідувати місцеві групи КРПП, створивши замість них польські клуби та інші центри комуністичної агітації¹⁹. Через деякий час ця постанова була затверджена Організаційним бюро ЦК РКП(б)²⁰. Згадане рішення було викликане тим, що, як вказувалося в зверненні ЦВК груп КРПП в Росії і на Україні, більшість поляків-комуністів були мобілізовані для роботи в Польщі, для участі в будівництві Радянської влади в Білорусії і в Литві та на службу до Червоної Армії, а значна кількість біженців вернулася на батьківщину. В цих умовах, говорилося у зверненні, існування окремих національних груп могло призвести до небажаного сепаратизму, недопустимого і згубного в період смертельної боротьби з ворогом²¹.

Подібна ситуація мала місце і в інших містах України. В Харкові вже на початку січня 1919 р. організаційно оформилась група польських комуністів, яка налічувала близько 70 чол.²² Як повідомлялось у зведенні для бюлетенів секретаріату ЦК КП(б)У, в квітні 1919 р. Харківська група була тісно зв'язана з групами польських комуністів в Краматорську, Катеринославі, Слов'янську, Олександрівську, Кам'янському і Києві²³. В тому ж місяці почала виходити газета «Штандар комунізму» («Прапор комунізму») — орган Харківської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. Редактором газети став один з найстаріших діячів польського революційного руху Фелікс Кон.

В Одесі, де, до речі, під час окупації військами Антанти, в кінці 1918 — на початку 1919 рр., активно діяла в глибокому підпіллі Іноземна колегія (в складі якої була і польська секція)²⁴, вже весною 1919 р. оформилась група польських комуністів. Вона налічувала 50 чол.²⁵ На початку квітня вийшов перший номер газети «Комуна» — органу Одеської групи польських комуністів. Керівником групи і редактором газети був Ян Гжеляк (справжнє прізвище — Піотрович), який вмер після тривалої і тяжкої хвороби в 1920 р.²⁶

Група польських комуністів знаходилась і в Катеринославі. Вона не задовольнялась роботою в самому губернському центрі і в сусідніх містах. На зборах, які відбулися в травні 1919 р., члени групи вирішили «надіслати в Олександрівськ робітників для розвитку комуністичних ідей серед того робітничого пролетаріату Польщі, який там живе»²⁷.

Незалежно від того, як називались групи польських комуністів, вони дуже активно діяли в багатьох містах України. Перш за все вони проводили велику агітаційно-пропагандистську діяльність серед польського населення. Як ми вже відзначали, в трьох містах — Києві, Харкові й Одесі — регулярно виходили польські газети, що несли полум'яне слово комуністів, їх животворні ідеї в широкі маси польських трудящих. А в Києві до того ж з кінця червня 1919 р. виходив ще й щотижневик «Штандар комунізму».

У вказаних вище містах польські комуністичні групи видавали велику кількість різних відозв, звернень, листівок та іншої агітаційної літератури. Як повідомляла газета «Комуна» у номері від 29 червня

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, од. зб. 1, арк. 12.

²⁰ Там же, ф. 63, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.

²¹ Газ. «Głos komunisty», 19 червня 1919 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 69, арк. 7—7 зв.

²³ Там же, од. зб. 184, арк. 37; од. зб. 186, арк. 173; од. зб. 193, арк. 59.

²⁴ В. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1959.

²⁵ Газ. «Głos komunisty», 4 травня 1919 р.

²⁶ Там же, 8 вересня 1920 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 186, арк. 55.

1919 р., за час з квітня того року польська група в Одесі випустила дві брошури («Що таке комуна» та «Муха і павуки») і 20 тис. примірників різних відозв²⁸.

Ця література розповсюджувалась не лише серед польських трудящих, що жили в містах і селах України, вона також переправлялась у великій кількості на фронт — і для тих поляків, які служили в Червоній Армії, і особливо для солдат польської буржуазно-поміщицької армії.

З середини червня 1919 р., в зв'язку із захопленням білими арміями Вільнюса, де був налагоджений випуск польської літератури, а також завдяки наявності в Києві хорошої друкарської бази, головна видавнича робота була перенесена у Київ у відповідності з вказівкою груп КРПП в Росії²⁹. Вже 14 липня 1919 р. Фелікс Кон повідомляв, що за короткий час в Києві вдалося випустити 4 брошури і 6 відозв³⁰.

Подекуди були здійснені спроби заснувати партійні школи. Така школа, яку створила Одеська група КРПП, працювала три рази на тиждень. В її програмі були: історія робітничого руху, політекономія, марксизм, програма і мета політичних партій³¹.

Групи польських комуністів систематично влаштовували лекції з питань поточної політики. Так було в Харкові³², Одесі, Києві, де, наприклад, в травні 1919 р. Б. Скарбек прочитав лекції на теми «Національне питання в теперішній час», «Версальський мир і загальний мир»³³.

Більшого поширення набули в цей час мітинги і мітинги-концерти. Вони присвячувались найактуальнішим питанням епохи. В Києві, наприклад, темами мітингів були: «Міжнародне становище і боротьба за комунізм», «Польський робітник і Радянська Україна», «Поляки по цю і по ту сторони фронту», «Галлер і Махно», «Захист пролетарської революції» та ін.³⁴ У цих мітингах звичайно брали участь видатні діячі польських комуністичних груп. У Києві це були Фелікс Кон, Болеслав Скарбек, Генрик Політур, С. Конарський, С. Титовський та ін.

Великий мітинг-концерт відбувся в Києві 27 липня 1919 р. Присутні вітали рішення Радянської влади про загальне воєнне навчання, як запоруку перемоги, і закликали всіх польських робітників навчитись володіти зброєю для захисту Радянської республіки, бо перемога революції на Україні — необхідна умова перемоги революції в Польщі³⁵.

Як і в попередній період, польські комуністи брали активну участь в роботі різноманітних органів Радянської влади, в діяльності центральних і місцевих установ КП(б)У. Так, Фелікс Кон у цей час працював як член Колегії Наркомзаксправ УРСР.

Крім того, з відома ЦК КП(б)У і Уряду Радянської України польські комуністи в ряді міст створили спеціальні органи для роботи серед польського населення. В Одесі, наприклад, був організований так званий польський секретаріат, який мав три відділи: культурно-освітній, соціального забезпечення і по роботі серед військовополонених і біженців³⁶.

²⁸ Газ. «Комуна», 29 червня 1919 р.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, од. зб. 7, арк. 27—27 зв.

³⁰ Там же, арк. 29.

³¹ Газ. «Комуна», 22 і 29 червня 1919 р.

³² Газ. «Sztandar komunizmu», 27 квітня 1919 р.

³³ Газ. «Głos komunisty», 10, 13 і 25 травня 1919 р.

³⁴ Там же, 4 і 31 травня, 8 і 22 червня 1919 р.; газ. «Głos Armii Czerwonej», 7 серпня 1919 р.

³⁵ Газ. «Głos komunisty», 29 липня 1919 р.

³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 186, арк. 244; од. зб. 187, арк. 23.

Польські комуністи провадили значну роботу в галузі культури і освіти. В усіх містах, де жили поляки, були створені і активно працювали комуністичні клуби, а при них — бібліотеки, хоріві і драматичні гуртки. В Києві (на вул. Прорізній, 19) влітку 1919 р. був відкритий Молодий польський театр³⁷, яким керувала відома актриса Станіслава Висоцька³⁸; при ньому працювала театральна школа-студія³⁹. Театр з великим успіхом поставив п'єсу «Визволення» Ст. Виспянського, готував «Нового Дон-Кіхота» А. Фредро, «Балладину» Ю. Словацького і «Лілії» Л. Морстіна.

Як відомо, ще за царату в деяких великих містах України існували польські школи. Вони продовжували працювати і після Жовтневого збройного повстання. Однак багато викладачів, як і раніше, виховували дітей, що вчилися в цих школах, в націоналістичному дусі. Незважаючи на великі труднощі, зв'язані з громадянською війною, польські комуністи багато робили для того, щоб викоринити з польських шкіл дух буржуазного націоналізму. В липні 1919 р. група польських комуністів у Києві виділила комісію по народній освіті, яка повинна була прийняти на себе всі справи по організації польських шкіл усіх ступенів, притулків і гуртожитків⁴⁰. В Одесі існувало 8 польських шкіл, в тому числі 6 першого ступеня і 2 гімназії⁴¹.

Поряд з шкільним навчанням приділялась також увага поза-шкільній освіті. З метою ліквідації неписьменності серед дорослого населення в Києві була відкрита вечірня школа ім. Б. Лимановського⁴², а в Одесі — перша пролетарська школа ім. Л. Варинського⁴³.

Головним же завданням польських, як і інших інтернаціоналістів, в роки громадянської війни і іноземної інтервенції був захист навоювань Радянської влади від зазіхань внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Ось чому незабаром після визволення України в усіх її найважливіших центрах, де жили поляки — в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Олександрівську — були організовані бюро по вербуванню добровольців у Західну стрілецьку дивізію⁴⁴. На підставі наказів Реввоенради Радянської країни від 21 жовтня 1918 р. в цю дивізію дозволялося вступати біженцям з Польщі, Литви і Білорусії⁴⁵. Дивізія, яка складалася в значній мірі з польських робітників селян, успішно боролася на Західному фронті.

Запис добровольців у Західну стрілецьку дивізію проходив непогано. Протягом перших днів роботи вербувального бюро в Катеринославі у дивізію записалось 40 чол.⁴⁶

У зв'язку з деякими змінами у справі воєнного будівництва та відомою від формування національних частин Центральний Виконавчий Комітет груп КРПП в Росії в травні—червні 1919 р. вирішив припи-

³⁷ Газ. «Głos komunisty», 6 і 12 червня, 22, 24 і 26 липня 1919 р.

³⁸ J. I w a s z k i e w i c z. Stanisława Wysoka i jej kijowski teatr «Studia», Wspomnienie, Warszawa, 1963, стор. 87—88.

³⁹ Газ. «Głos komunisty», 18 червня 1919 р.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 227, арк. 25—25 зв.

⁴¹ Газ. «Komuna», 27 липня 1919 р.

⁴² Газ. «Komunista Polski», 4 березня 1919 р.; газ. «Głos komunisty», 8 травня, і червня і 18 липня 1919 р.

⁴³ Газ. «Głos komunisty», 22 червня і 6 липня 1919 р.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 172, арк. 1; од. зб. 186, арк. 173; і зб. 193, арк. 59; газ. «Głos komunisty», 20 березня 1919 р.

⁴⁵ Газ. «Sztandar komunizmu», 27 квітня 1919 р.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 20.

нити вербування добровольців у Західну стрілецьку дивізію і закрити вербувальні бюро на Україні⁴⁷.

Замість цього в червні 1919 р. була створена Польська секція при Відділі іноземної пропаганди Політуправління Наркомвоєну Радянської України (Польвоєнсек)⁴⁸. Головними завданнями її були: вербування добровольців — польських робітників, які жили на Україні, — в Червону Армію; проведення агітації і пропаганди серед польських трудящих з метою успішного здійснення загальної мобілізації і поглиблення їх політичної свідомості; політична освіта поляків — солдатів Червоної Армії⁴⁹. Разом із заснуванням Польвоєнсеку був налагоджений і випуск його друкованого органу — газети «Глос Армії Червоної» (редактор С. Конарський).

Незабаром Польвоєнсек встановив зв'язки з усіма місцевостями Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Подільської і Херсонської губерній, де проживало польське населення, і приступив до організації губернських і повітових відділів Польвоєнсека⁵⁰. Більшість польської робітничої молоді записалась в лави Червоної Армії і була направлена в 1-у Інтернаціональну бригаду⁵¹.

Зрозуміло, що ще до створення Польвоєнсеку в лавах Червоної Армії перебувало багато польських трудящих. Вони хоробро воювали проти ворогів революції. Одеська газета «Комуна» розповідала про групу польських комуністів, які знаходилися в Червоній Армії. Всі вони, писала газета, вже одержали бойове хрещення, користуються великою повагою у своїх товаришів по зброї, у воєнних властей⁵².

В другому номері та ж сама газета вмістила лист з фронту: «Ми, група червоноармійців-поляків 19-го українського стрілецького полку, — говорилось в ньому, — шлемо з червоного фронту палкий привіт всім товаришам, рідним і знайомим з надією, що скоро розгромимо прогнилу білу гвардію»⁵³.

Коли над Україною нависла загроза поневолення з боку денікінських полчищ, польські комуністи закликали своїх братів захищати Радянську владу. В цей тяжкий для нашої Батьківщини час з Одеської групи польських комуністів і співчуваючих їм пішло на фронт 95% складу⁵⁴.

Подібне становище було і в Київській організації. Газета «Глос комуністи» виходила під шапкою: «Польський робітник! Боротьба з Денікіним вирішує і твою долю». Фелікс Кон в ряді передових статей, які публікувались на її сторінках, закликав польських робітників взятися за зброю і активно виступити проти контрреволюції⁵⁵.

Однак, як відомо, незважаючи на рішучий опір Червоної Армії, Денікіну вдалося добитися тимчасового успіху. Україна була окупована військами «граб-армії», визволення від якої розпочалося лише в самому кінці 1919 р.

За кілька днів до нового, 1920 р., Київський губком КП(б)У обговорював питання про роботу польської секції⁵⁶. У відповідності

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 446, оп. 1, од. зб. 1, арк. 17—17 зв.

⁴⁸ Газ. «Głos komunisty», 17 червня 1919 р.

⁴⁹ Газ. «Głos Armii Czerwonej», 24 липня 1919 р.

⁵⁰ Газ. «Głos komunisty», 20 червня 1919 р.

⁵¹ Газ. «Комуна», 24 липня 1919 р.

⁵² Там же, 29 червня 1919 р.

⁵³ Там же, 27 липня 1919 р.

⁵⁴ Газ. «Комуна», 6 липня 1919 р.

⁵⁵ Напр. «Głos komunisty», 17 червня 1919 р.

⁵⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 40, арк. 5.

з циркулярним листом ЦК КП(б)У від 28 січня 1920 р.⁵⁷ в ряді міст України, де жили поляки, були організовані польські бюро (в Києві, Харкові, Одесі). З ініціативи Київського польського бюро було поставлене питання про створення польської секції при комсомолі України⁵⁸. Всі ці бюро проводили мітинги, організовували польські робітничі клуби, налагоджували роботу польських шкіл⁵⁹. При польському робітничому клубі ім. Л. Варинського і Р. Люксембург в Києві добре працювали партійні курси, на яких щоденно читалися лекції. Програма курсів передбачала читання навіть невеличких, коротких курсів з такою тематикою: «Боротьба класів» (1 година) — лектор Політур; «Імперіалізм і європейська війна» (2 години) — Лазоверт; «Революція в Росії і Комуністична партія» (2 години) — Лещинський; «Диктатура пролетаріату і Радянська влада» (3 години) — Лещинський; «Етапи робітничого руху в Польщі і завдання польського робітничого класу» (2 години) — Лазоверт; «Інтернаціонал і комуністичний рух на Заході» (2 години) — Кон; «Теорія і практика профсоюзного руху» (2 години) — Шварцман; «Наші завдання на селі» (1 година) — Скарбек; «Політична робота в армії» (2 години) — Скарбек⁶⁰.

Значне пожвавлення в роботі польських бюро, перейменованих у травні—червні 1920 р. на польські відділи агітації і пропаганди губкомів КП(б)У⁶¹, наступило в зв'язку з радянсько-польською війною. Крім названих вище, були створені польські відділи агітації і пропаганди при Катеринославському та Донецькому губкомах КП(б)У⁶².

Відділ при Харківському губкомі партії тільки за перші півтора місяці, як повідомлялось у зведенні інформаційного відділу губкому на початку серпня 1920 р., провів реєстрацію поляків-робітників і поляків-комуністів, поліпшив роботу польського робітничого клубу ім. Л. Варинського, відкрив при ньому клуб молоді ім. Б. Веселовського, регулярно проводив мітинги на заводах (паровозобудівному, ВЕК, Герляха і Пульста, Гельферіх-Саде³⁶), взяв під свій контроль роботу всіх п'яти польських шкіл першого ступеня і однієї—другого⁶⁴.

Найважливішою подією в роботі серед польських трудящих на Україні в другій половині 1920 р. було виникнення Польського бюро при ЦК КП(б)У на Правобережній Україні. Рішення про його створення було прийнято 22 липня Польським бюро ЦК РКП(б)⁶⁵. Завдання цього партійного органу полягало в тому, щоб обслуговувати потреби поляків — партійних працівників на Правобережній Україні, сприяти радянському будівництву на території, визволеній Червоною Армією⁶⁶. Головою бюро був затверджений Юліан Лещинський (Ленський), секретарем — Стефан Борський, референтом інструкторсько-агітаційного відділу — Едвард Ковальський⁶⁷.

За час своєї діяльності (Польське бюро Правобережної України

⁵⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 417, арк. 22.

⁵⁸ Газ. «Głos komunisty», 30 січня 1920 р.

⁵⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 154, арк. 19; од. зб. 169, арк. 10—11, 16; од. зб. 354, арк. 12.

⁶⁰ Газ. «Głos komunisty», 21 березня 1920 р.

⁶¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 97, арк. 46; од. зб. 163, арк. 33; од. зб. 180, арк. 21.

⁶² Там же, од. зб. 322, арк. 42.

⁶³ Там же, од. зб. 369, арк. 15.

⁶⁴ Журн. «Przegląd komunistyczny», 1920, № 1, стор. 8.

⁶⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 15, арк. 104; од. зб. 477, арк. 4.

⁶⁶ Журн. «Przegląd komunistyczny», 1920, № 3, стор. 8.

⁶⁷ Газ. «Głos komunisty», 18 серпня 1920 р.

було ліквідовано 19 жовтня 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У в зв'язку із зміною воєнної обстановки⁶⁸) воно провело велику і різноманітну роботу.

Насамперед, однією з важливих сторін у роботі Польбюро Правобережної України, як і польбюро (або польських відділів) на місцях була мобілізація поляків-комуністів. Резолюція ЦК РКП(б) з цього питання, прийнята ще в середині липня 1920 р., була викликана неохідністю підготовки на випадок вступу Червоної Армії на території Польщі⁶⁹. Незважаючи на рішучі дії губкомів партії⁷⁰, на Українській мобілізація поляків-комуністів і тих, хто володіє польською мовою була проведена з деяким запізненням⁷¹.

Великі зусилля докладало Польбюро в галузі видання польсько-комуністичної літератури. Воно випускало щоденну газету «Глос комуністи» і «Бюлетин Глоса комуністи», спеціальні газети для легію нерів «Жолнеж Польські» і для польських військовополонених — «Жолнеж революції», щотижневик «Пшегльонд комуністични», який був присвячений питанням пропаганди серед польських трудящих і республіці.

Тільки в серпні—вересні 1920 р. Польбюро Правобережної України видало окремими брошурами «Бесіду Мацея з Єнджеєм» і «Курс політичної освіти», збірник «Пісні боротьби» і оповідання Єнджея Стубеди «Іде солдат бором, лісом...». В той же час було видано цілий ряд закладів до солдатів білопанської Польщі. Всього за один лише місяць—серпень — близько 700 тис. прим. різних брошур, журналів, газет, відозв і листівок⁷².

Здійснюючи велику організаційну роботу, Польбюро створило в ряді міст, де проживали польські трудящі, спеціальні польські бюро або відділи агітації і пропаганди (у Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Коростені, Овручі)⁷³. Крім того, воно призначило своїх уповноважених у Першу кінну і 14-ту армії, а також налагодило міцний зв'язок з уповноваженими Польбюро ЦК РКП(б) в 12-ій армії. Уповноважені бюро по роботі серед поляків у вказаних арміях надіслали своїх представників у дивізії, а ті — в бригади і в полки. За допомогою цього апарату бюро вело всю роботу в районі дій армій⁷⁴.

Надзвичайно велике місце в діяльності Польбюро Правобережної України зайняла робота серед польських військовополонених. Взагалі слід відзначити, що вищі радянські і партійні органи надавали цьому питанню великого значення. Так, ще 24 червня 1920 р. ВЦВК РРФСР прийняв спеціальне рішення про польських військовополонених, згідно з яким на агітаційну і культурно-освітню роботу в таборах для полонених було асигновано 3 млн. крб.⁷⁵ Відповідна постанова була прийнята також Радою Праці і Оборони⁷⁶. Питання про польських військовополонених не раз обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У⁷⁷.

Виконуючи ці та інші постанови, Польбюро звертало особливу увагу на культурно-освітню роботу серед військовополонених і на

⁶⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 440, арк. 23.

⁶⁹ Там же, од. зб. 477, арк. 7.

⁷⁰ Там же, од. зб. 98, арк. 86; од. зб. 155, арк. 56 і 63; од. зб. 156, арк. 26; од. зб. 319, арк. 8 зв.

⁷¹ Журн. «Przegląd komunistyczny», 1920, № 3, стор. 7.

⁷² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 693, арк. 1.

⁷³ Там же, од. зб. 693, арк. 1.

⁷⁴ Журн. «Przegląd komunistyczny», 1920, № 3, стор. 6.

⁷⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 37, спр. 5, арк. 144.

⁷⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 477, арк. 20.

⁷⁷ Там же, од. зб. 440, арк. 23.

поліпшення їх матеріального становища. В зв'язку з низьким освітнім рівнем полонених і значним процентом неписьменних серед них, в Києві була відкрита початкова школа, в якій вони вчилися читати й писати. В таборах систематично читались лекції, проводились бесіди, влаштовувались мітинги. Польський робітничий театр показував полоненим спектаклі. Для найбільш свідомих в класовому відношенні військовополонених були організовані курси, завдання яких полягало в підготовці інструкторів для інших таборів. Польбюро також невтомно піклувалось про поліпшення побутових умов і матеріального становища полонених⁷⁸. Як уже зазначалось, на Україні виходила газета для легіонерів, що закликала їх переходити на бік Червоної Армії⁷⁹. Був налагоджений випуск газети «Жолнеж революції», призначеної для військовополонених.

В результаті проведеної роботи військовополонені польської буржуазно-поміщицької армії швидко стали розпізнавати своїх справжніх друзів і ворогів. Вони приймали резолюції, спрямовані на підтримку Радянської влади, жертвували гроші Червоній Армії⁸⁰, висловлювали бажання йти у бій в її лавах.

Після закінчення радянсько-польської війни польські бюро при губкомах КП(б)У працювали в основному як органи по роботі серед національних меншостей. При ЦК КП(б)У в цей час існували, крім польського відділу, також румунський відділ, відділ народів Сходу, естонський, латиський, литовський і єврейський відділи, Галицьке бюро⁸¹.

Діяльність польських інтернаціоналістів на Україні в роки Жовтневої революції і громадянської війни — яскравий приклад пролетарського інтернаціоналізму.

⁷⁸ Журн. «Przegląd komunistyczny», 1920, № 3, стор. 7—8.

⁷⁹ Газ. «Zolnierz Polski», 14 липня 1920 р.

⁸⁰ Газ. «Zolnierz rewolucji», 13 жовтня 1920 р.

⁸¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 52, арк. 8, 17, 22.

К. І. ПОЗНЯКОВ

ПРОЛЕТАРСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ У ПЕРІОД РОЗГРОМУ ВРАНГЕЛЯ

Братерська допомога трудящим Радянської країни з боку революційних сил за рубезжем, що палко прагнули відстояти завоювання першої в світі пролетарської держави з великою силою виявилася в період боротьби з врангелівщиною і відіграла важливу роль у її розгромі.

Цінні вказівки, матеріали, наукові висновки з цього питання містяться в творах В. І. Леніна¹. В листі «До незаможних селян України», «Промові на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 року», «Промові на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 року» та в інших працях В. І. Ленін з вичерпною глибиною показав цілі і характер дій міжнародного імперіалізму в період третього походу Антанти, розкрив, чому саме провалились плани Врангеля, зокрема його намір поповнити свою армію людськими ресурсами, а також висвітлив ряд інших моментів.

Важливий вклад у розробку питання про співвідношення сил під час розгрому врангелівських військ, про причини перемоги Червоної Армії вносять праці соратника і учня В. І. Леніна, видатного воєнного теоретика М. В. Фрунзе².

В плані досліджуваної теми заслуговують на увагу два збірники документів³, присвячені бойовій співдружності зарубіжних інтернаціоналістів з трудящими нашої країни в 1917—1920 рр. В них опубліковано накази, донесення, телеграми, оперативні зведення по військових з'єднаннях інтернаціоналістів, які брали участь у розгромі Врангеля, в боротьбі з бандитизмом на півдні України в 1920 р., а також спогади учасників цих подій.

Частково ця тема висвітлена і в працях М. Ф. Кузьміна, Г. М. Шевчука, М. І. Супруненка, Л. І. Яковлева, І. І. Шевченка, Ю. Ю. Кондуфора; її досліджували також харківські історики — І. Л. Шерман, Ф. І. Дніпровий, Д. Я. Фрейліхер та історики Криму — І. С. Чирва, Ф. С. Загорський та ін.

Проте, як правило, тут більше уваги приділяється викриттю агресивної політики міжнародного імперіалізму, його допомоги Врангелю. Але водночас необхідно показати, що підтримка робітників і селян Радянської Республіки з боку трудящих капіталістичних країн була грізною відповіддю імперіалістам, серйозною протидією їх авантюристичним замахам на робітничу владу в Росії. Однак це питання ще недостатньо висвітлене в історичній літературі, зокрема — діяльність інтернаціоналістів як на фронті боротьби з врангелівцями, так і в тилу Червоної Армії.

Відомо, що на організацію авантюристичного походу Врангеля

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31.

² М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. II, М., 1957.

³ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1920 гг.), М., 1957; Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959.

уряди головних імперіалістичних країн витратили величезні кошти. Врангелівська армія була озброєна краще, ніж усі інші, які доти виступали проти Радянської Росії⁴. Правлячі кола США, Англії, Франції, підтримуючи білогвардійську контрреволюцію, мріяли про відновлення в Росії експлуататорського ладу, про поневолення її іноземним капіталом. Цікавими щодо цього є висловлювання керівника британської військової місії Уольша, який під час перебування у врангелівській ставці підкреслював повну однаковість імперіалістичних держав у справі боротьби з більшовизмом⁵. Активну діяльність на користь контрреволюційних сил розгорнув У. Черчілль⁶, відверто виступаючи з агресивних, антирадянських позицій.

Свідченням хижацьких інтересів іноземних капіталістів було й те, що вони з допомогою врангелівців розраховували захопити в свої руки важливі економічні об'єкти Півдня Росії. Так, французькі й бельгійські промисловці заявляли врангелівському представнику в Парижі Савицькому про свої наміри повернутися на Донбас, Катеринославщину та інші райони України, щоб знову хазяйнувати на підприємствах вугільної, нафтової, металургійної та інших галузей промисловості⁷.

Все це штовхало імперіалістів на подання всебічної фінансової і військової допомоги Врангелю.

Проти здійснення підступних планів зовнішньої і внутрішньої реакції боролись трудящі Країни Рад, підтримувані міжнародним пролетаріатом, його комуністичними партіями. Керовані високим, благородним почуттям інтернаціонального обов'язку, почуттям відповідальності за долю робітничо-селянської держави, трудящі зарубіжних країн у критичний момент врангелівського нападу рішуче виступили проти імперіалістичної змови.

Визначною подією цього періоду був II Конгрес Комінтерну, який відкрився 19 липня 1920 р. в Петрограді, а потім продовжував свою роботу в Москві. В ньому взяло участь понад 200 делегатів, які представляли робітничі організації 37 країн. На конгресі було заслухано доповідь В. І. Леніна «Про міжнародне становище і основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу», обговорено ряд важливих питань, ухвалено історичні постанови. В таких своїх документах, як «Маніфест», відозви «До Червоної Армії, Червоного флоту РРФСР», «До пролетарів і пролетарок усіх країн», Конгрес зобов'язував комуністичні партії сприяти розвитку і зміцненню Радянської влади, закликав робітників стати на захист революційної Росії.

Велика група делегатів Конгресу після його закінчення прибула 13 серпня цього ж року в столицю Радянської України Харків, де розташувався штаб Південно-Західного, а згодом — Південного фронтів. Для організації зустрічі гостей була утворена спеціальна комісія на чолі з Д. З. Мануїльським⁸.

Представники робітничого класу Америки, Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Італії, Швейцарії, Голландії, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Туреччини протягом кількох днів виступали перед численними масами робітників, селян, червоноармійців. На мітингах і зборах, що стали справжнім святом інтернаціональної дружби, поряд з посланцями міжнародного пролетаріату активну участь брали видатні діячі РКП(б) — Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, А. В. Луначарсь-

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 292.

⁵ Газ. «Военный голос», 9 (22) жовтня 1920 р.

⁶ Белое дело. Летопись белой борьбы, т. VI, Берлін, стор. 46.

⁷ Красный архив, т. I, М.—Л., 1929, стор. 131.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 760, арк. 92.

кий, С. В. Косіор та інші товариші. Від імені комуністів Грузії на багатьох зборах виступав М. Цхакая.

Тепло зустріли трудящі схвильований виступ чехословацького комуніста з Братіслави т. Гула, який заявив, що в його країні жоден робітник чи селянин навіть з примусу не візьме зброї для придушення єдиного в усьому світі вогнища соціалістичної революції⁹.

Представник німецьких комуністів на одному з мітингів сказав «Ваша боротьба, товариші,— це наша боротьба!»¹⁰ Така готовність зарубіжних друзів зробити все можливе для захисту Радянської влади викликала ентузіазм серед трудящих України і воїнів Червоної Армії, зміцнювала їх упевненість у перемозі над ворогом.

Про піднесення масово-політичної роботи на фронті і в тилу у зв'язку з підготовкою та проведенням II Конгресу Комінтерну свідчать численні факти. Так, у Павлограді, де перебував штаб 13-ї армії, день освіти червоноармійця (11 липня 1920 р.) було присвячено Конгресу. На честь відкриття його Павлоградський повітовий партком організував 15 липня загальні урочисті збори, а також виступи лекторів в усіх частинах військового гарнізону. Наступного дня тут відбулися мітинги, присвячені знаменній події¹¹. Відзначили її у військових частинах і безпосередньо на лінії врангелівського фронту. Так, у рішенні, ухваленому на зборах червоноармійців 3-ї зенітної батареї 13-ї армії, було записано: «За нами, в пролетарському тилу, засідає і вирішує долю трудящих усього світу штаб пролетарських вождів Другого Конгресу Комінтерну. Привіт Вам, представники трудящих усього світу, що прибули для спільної тяжкої боротьби з міжнародним капіталізмом»¹².

Під знаком інтернаціональної солідарності проходили збори і в підрозділах 2-ї Кінної армії Південного фронту. Комуністи з управління бронетанкових частин цієї армії запропонували добровільний збір коштів для голодуючих робітників Заходу, і вже за вісім днів було зібрано 12 000 крб. лише серед членів партії. За їх прикладом пішли й безпартійні червоноармійці та командири¹³.

У Новомосковському повіті Катеринославської губернії пройшло 20 мітингів братерської солідарності з пролетаріатом капіталістичних країн. З метою допомоги англійським гірникам, що страйкували в той час, серед трудящих проводились добровільні відрахування від зарплати на користь страйкарів та інші заходи¹⁴. В с. Діївці Катеринославського повіту, в липні 1920 р. відбулися збори інтернаціональної солідарності, учасники яких — червоноармійці інженерного батальйону і робітники — одноставно вирішили відрахувати свій триденний заробіток у фонд допомоги страйкарям західноєвропейських країн¹⁵. Зростанням своєї політичної активності відповіли на заклики Конгресу й трудящі інших повітів¹⁶.

Отже, діяльність II Конгресу Комінтерну мала великий вплив на маси революційної Росії, ще тісніше згуртовуючи їх для відсічі врангелівському наступу.

⁹ Газ. «Коммунист», 17 серпня 1920 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 6, оп. 1, од. зб. 43, арк. 1—18.

¹² ЦДАРА, ф. 246, оп. 2, спр. 2, арк. 6—7.

¹³ Там же, спр. 15, арк. 2—3.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 32—1, од. зб. 116, арк. 80—110.

¹⁵ Газ. «Селянська правда» (Катеринослав), 4 липня 1920 р.

¹⁶ Газ. «Субботник имени III Коммунистического Интернационала», 24 липня 1920 р.

¹⁷ Газ. «Укрроста», 18 травня 1920 р.

Таку ж високу пролетарську свідомість виявили й трудівники в країнах капіталу. Ще в травні 1920 р. Виконком II Комуністичного Інтернаціоналу випустив звернення «До робітників усіх країн»¹⁷, де підкреслювалось, що від їх допомоги залежить якнайшвидше закінчення війни і перемога Червоної Армії. Робітників закликали не виробляти зброю, призначену для армії інтервентів, перешкоджати постачанню їх боєприпасами та продовольством. Це звернення дійшло до сердець мільйонних пролетарських мас за рубежом.

Велику інтернаціональну допомогу Радянській країні подав своєю боротьбою робітничий клас Німеччини. Він рішуче відкинув опортуністські декларації. Е. Бернштейна, який на одному з мітингів 23 вересня 1920 р. намагався обмовити II Конгрес Комінтерну, внести розкол у німецький робітничий рух, ослабити його боротьбу за інтернаціональні інтереси¹⁸.

Активну діяльність розгорнули берлінські робітники. Спілка металістів випустила відозву з вимогою негайно припинити виробництво зброї. В одному з передмість Берліна — Ноуені страйкарі заявили представникам уряду, що незважаючи на договірні зобов'язання Німеччини вони не пропустять військові вантажі для ворогів Радянської Росії. Для здійснення свого наміру робітники утворили спеціальні загони¹⁹. Страйкували також і докери Гамбурга²⁰.

Вірність своєму інтернаціональному обов'язку показали чехословацькі робітники. Зокрема, коли у місті Кладно відкрився паровозоремонтний завод, його робітники вирішили зібрати гроші і купити для Радянської Росії паравоз № 1 цього заводу²¹.

Могутня хвиля протесту проти інтервенції в першій соціалістичній країні прокотилась в одній з головних держав Антанти — Англії. Як відомо, в середовищі революційного пролетаріату цієї країни виникло славнозвісне гасло — «Руки геть від Радянської Росії!» 10 липня, коли вже розпочиналась загарбницька авантюра Врангеля, в Лондоні відбулась конференція шахтарів, яка висловила своє негативне ставлення до політики англійського уряду, до підтримки ним ворогів Радянської влади. Конференція вимагала скликати надзвичайний з'їзд профспілок для обговорення заходів щодо впливу на урядові кола, маючи на меті припинення інтервенції в Росії²².

Бойовий дух англійських пролетарів впливав на всю громадськість країни. Це навіть мусів визнати представник врангелівського уряду в Лондоні Саблін, який інформував про настрої англійської громадськості міністра закордонних справ Струве²³.

У згуртуванні інтернаціональних сил пролетаріату на захист Радянської влади значну роль відіграло Південне бюро Комінтерну, місцем перебування якого в 1920 р. був Харків²⁴. До складу Бюро входили представники багатьох країн Південно-Східної Європи. Серед них був і відомий діяч Комінтерну Фелікс Кон. Південне бюро мало свої відділення і в інших містах, зокрема в Одесі (саме тут підтримувався зв'язок з комуністами та робітниками Румунії і Болгарії)²⁵. Бюро проводило велику роботу, пересилаючи зарубіжним товаришам найбільш правдиві інформації про становище на Південному фронті

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 747, арк. 33.

¹⁹ Газ. «Вісті» (Кременчук), 1 вересня 1920 р.

²⁰ Газ. «Коммунист», 21 вересня 1920 р.

²¹ Газ. «Большевик в пути» (агітпоїзд «Большевик»), 14 липня 1920 р.

²² Газ. «Правда», 11 липня 1920 р.

²³ Красный архив, т. II, 1930, стор. 18.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 760, арк. 6.

²⁵ Там же, арк. 25.

і заходи, вжиті РКП(б) та Радянським урядом щодо боротьби з Врангелем. Воно виконувало також інші відповідальні завдання, всіляко допомагаючи революційним силам капіталістичних країн зривати реакційні дії їхніх урядів.

Саме в цій справі зарубіжний пролетаріат і його комуністичні партії досягли чималих успіхів, ефективно перешкоджаючи поповненню білогвардійської армії свіжими силами. Відомо, як гостро для врангелівської кліки стояла ця проблема. Врангель змушений був видати наказ, в якому вимагав повернення з-за кордону всіх осіб, що раніше служили в російській армії²⁶. Він не шкодував погроз тим, хто міг не підкоритися йому²⁷. Наказ своєчасно було перехоплено радіостанцією Укрроста в Одесі, отже він став відомим і одеському відділенню Південбюро²⁸.

Уряди капіталістичних держав і білоемігрантські центри, йдучи назустріч врангелівцям, розгорнули широку кампанію серед військовополонених — росіян та українців, яких багато було в Австрії, Угорщині, Італії та інших країнах Західної Європи. Для контрреволюційної пропаганди реакціонери використовували пресу. Однією з таких антибільшовицьких газет була «Новая Россия», що видавалась у Відні. На її сторінках друкувались брехливі повідомлення про жорстоку розправу, яка нібито чекає тих військовополонених, що повернуться до більшовицької Росії. Газета пропагувала також погляди тих українських буржуазних націоналістів, які виступали за об'єднання військових сил Врангеля і Польщі. На початку вересня, вони скликали у Відні свій з'їзд, де вирішили об'єднати всіх землевласників, завоювати на свій бік селянина-середняка і боротися з більшовиками, а також направити делегацію до Врангеля²⁹.

Проте всі спроби проврангелівських елементів мобілізувати людей для відправки в Крим, їхня агітація серед військовополонених не мали серйозних наслідків. Ворожій діяльності була протиставлена велика роз'яснювальна робота комуністичних сил. В ряді західноєвропейських країн функціонували місії РРФСР, які мали організувати повернення військовополонених на батьківщину. Значну допомогу в цьому подали і місцеві комуністи. В таборах для військовополонених виникали партійні осередки, велась гостра боротьба з різними антирадянськими групами і течіями. Вплив більшовицької організації дедалі зростав: у Відні було утворено комуністичну школу військовополонених, у таборі «Баумгартен» з активною участю австрійських комуністів 7 листопада було відзначено 3-річчя Радянської влади.

Важливе значення мали збори комуністів-українців на початку вересня у Відні. На цих зборах виявились різкі розходження між двома групами, одна з яких висловлювалася за ленінський шлях, за єдність з російським робітничим класом, а друга — за самостійність України навіть при «комуністичному ладі». Ці опортуністичні, буржуазно-націоналістичні елементи зазнали поразки. Перемогли ленінці³⁰.

Більшовицький комітет військовополонених у Відні посилав своїх делегатів до Італії і Угорщини, де з допомогою робітничих партій цих країн проводилась роз'яснювальна робота серед солдатів-земляків.

Все це дало позитивні наслідки. Величезна більшість солдатів-військовополонених прагнула якнайшвидше повернутися на радянську батьківщину. Одна з великих партій репатріантів у кількості 4000 чо-

²⁶ Газ. «Военный голос», 8 (21) вересня 1920 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 747, арк. 84.

²⁸ Там же.

²⁹ Газ. «Новая Россия», 28 вересня 1920 р.

³⁰ Там же.

ловік прибула до Одеси на італійському пароплаві. Багато ешелонів виїжджало з Відня³¹.

Врангель для своєї армії одержав з таборів військовополонених лише жалюгідні рештки. Таким чином, пролетаріат капіталістичного світу завдав відчутних ударів імперіалістам, які намагалися зміцнити контрреволюцію матеріальними та людськими ресурсами.

Найяскравішим проявом інтернаціоналізму зарубіжного робітничого класу було те, що його кращі представники спільно з трудящими Радянської країни брали й безпосередню участь у розгромі врангелівщини. Вони прийшли до нас різними шляхами. Багатьох, як комуністів, так і безпартійних, привела глибока внутрішня переконаність у тому, що їхнє місце — там, де вирішується доля першої в світі робітничо-селянської держави. Прикладом цього є подвиг видатного сина американського народу, письменника і бійця Джона Ріда.

Частина зарубіжних революціонерів емігрувала в Радянську Росію внаслідок переслідувань реакційних режимів у себе на батьківщині. Значні загони бійців-інтернаціоналістів утворилися з військовополонених, які залишилися на території нашої країни в момент здійснення соціалістичної революції. Під час першої світової війни в російський полон потрапило близько 2,5 млн. німецьких і австро-угорських солдатів, які перебували в 400 таборах у різних частинах Росії³².

Після перемоги революції вони були звільнені декретом Радянського уряду від 17 грудня 1917 р., підписаним В. І. Леніним. Однак не всі військовополонені могли скористатись волею: частина з них опинилась у захоплених білогвардійцями та інтервентами районах і залишалась у ув'язненні. Після звільнення багато з іноземних солдатів — робітників і селян вирішили не повертатися відразу на батьківщину, а із зброєю в руках боронити від ворогів спільну Вітчизну всіх трудящих, що дала їм такі політичні права і свободи, яких не мали єдинокровні брати за рубежем. Велику політико-виховну роботу серед військовополонених проводили комуністи, зокрема такі видатні діячі, як Бела Кун, Ференц Мюніх, Тібор Самуелі, а також письменник-комуніст Я. Гашек та ін.

Саме в ці роки виник рух за утворення інтернаціональних військових з'єднань Червоної Армії. Під час громадянської війни такі частини формувались у 85 пунктах на території нашої країни³³. Протягом 1917—1921 рр. в лавах Червоної Армії воювали 80 тис. угорців, 40 тис. китайців³⁴, 12 тис. чехів і словаків³⁵, десятки тисяч німців, сербів, поляків, румунів та представників інших національностей.

Велику групу інтернаціоналістів становили також іноземні робітники, які з різних причин ще до Жовтня 1917 р. приїхали в Росію і працювали на багатьох промислових підприємствах. Нарешті, ряди інтернаціоналістів поповнювали представники зарубіжних робітничих делегацій, що прибували з різних країн світу. Навіть ті з делегатів, які приїжджали на короткий час, вважали своїм обов'язком попрацювати на відбудові народного господарства нашої країни. Одним з прикладів такої батерської солідарності була участь італійських товаришів —

³¹ Газ. «Новая Россия», 9 жовтня 1920 р.; 20 листопада 1920 р.

³² Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 22.

³³ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России, стор. 11.

³⁴ Там же, стор. 13.

³⁵ В. В. Сухарев. Комуністична партія Чехословаччини — бойовий авангард трудящих, К., 1961, стор. 6.

делегатів II Конгресу Комінтерну — в масовому суботнику на відбудові Миколаївської залізниці³⁶.

Сотні тисяч робітників різних національностей постійно працювали на промислових об'єктах Радянської республіки. Багато іноземців жило на Україні. Лише в Харкові нараховувалось 11 542 іноземних підданих: поляки, чехи, французи, італійці, німці, австрійці, фінни, англійці, американці, корейці, китайці, румуни, серби, болгар, турки та ін.³⁷ Вони добровільно залишились тут, незважаючи на тяжке становище Радянської країни в ті роки, щоб допомагати їй трудящим захищати революційні завоювання. Характерним був такий факт. У жовтні 1920 р. уряд Радянської України на підставі підписаної в Копенгагені Конвенції запропонував французьким підданам, які проживали на Україні, повернутися, якщо вони бажають, на батьківщину. Проте цим правом скористувались лише незначна частина французів: У Харкові, наприклад, висловило бажання виїхати 7 чоловік (з 21), в Одесі — 6 (з 114 чоловік). Інші заявили, що їхнє життя вже зв'язане з Україною і вони вважають необхідним тут залишитись³⁸.

Робітники різних національностей утворювали свої партійні організації. Для поліпшення керівництва партійно-політичною роботою серед них, для підтримки їх зв'язків із зарубіжними товаришами були створені при ЦК РКП(б) політичні бюро. На Україні діяли Балканське, Бессарабське і Румунське бюро, місцем перебування яких був Харків³⁹. В цей же час у Києві функціонувало Бюро польської агітації і пропаганди на Правобережній Україні, яке мало свій друкований орган — газету «Глос комуністи» (редакція її містилась на Хрещатику, 38). Вона виходила щоденно і розповсюджувалась також серед трудящих буржуазно-поміщицької Польщі. Газета розкривала польським пролетарям і солдатам правду про загарбницькі плани уряду Пілсудського, закликала до боротьби проти спільних ворогів Польщі і Радянської Росії. В одній з передових статей підкреслювалося, що польський народ не поділяє прагнень Пілсудського щодо союзу з Врангелем⁴⁰.

У Києві перебувала й Угорська група при ЦК РКП(б), утворена ще в березні 1918 р.⁴¹ Вона переїхала на Україну в червні 1919 р., тому що тут у цей час було багато угорців. В самому лише Києві жило понад 4 тис. комуністів. Угорська група також випускала свою газету — «Вереш Уйшаг»⁴².

Партійні організації польських, угорських, литовських комуністів виникали і в інших містах України. Чимало поляків і представників інших національностей проживало на території Катеринославської губернії. Під керівництвом комуністів у 1920 р. у Катеринославі було утворено літературний клуб для польських та литовських робітників, де часто організовувались загальні збори, на яких обговорювались актуальні питання. Це мало важливе політичне значення, оскільки в середовищі поляків і литовців проникали також націоналістично настроєні елементи, намагаючись перешкоджати інтернаціональному згуртуванню робітників. Рішучу відсіч їм було дано на об'єднаних зборах поляків і литовців у квітні 1920 р., в яких узяло участь 1 000 чо-

³⁶ Газ. «Коммунист», 17 липня 1920 р.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 769, арк. 12.

³⁸ Там же, арк. 21.

³⁹ Там же, спр. 765, арк. 1.

⁴⁰ Газ. «Głos komunisty», 14 вересня 1920 р.

⁴¹ Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 36.

⁴² Там же, стор. 63.

ловік. Ухвалена на цих зборах резолюція⁴³ свідчила про високу ідейність польських і литовських робітників, що знайшли своє місце поруч з представниками інших національностей у спільній боротьбі проти наступу контрреволюції.

У період розгрому врангелівщини самовідданою працею на потребі фронту відзначився, зокрема, колектив Дніпровського металургійного заводу (нині — завод імені Дзержинського), де було тоді багато робітників різних національностей. Єдність мети ще більше зміцнювала їхню дружбу, будила трудовий ентузіазм, незважаючи на важкі умови тих часів. Партком заводу влаштовував збори робітників, на яких були присутні росіяни, українці, поляки, чехи та ін., радився з членами цього колективу в усіх важливих питаннях, повідомляв про нові термінові замовлення для фронту. Серед робітників-поляків великою трудовою і політичною активністю відзначались комуністи С. Реденс — робітник електроцеху (пізніше він працював під керівництвом Ф. Е. Дзержинського в органах ВЧК), Ф. Ціозда, Б. Добжинський та ін.⁴⁴

Неодноразово на Дніпровському заводі проводилась мобілізація в армію. Разом з російськими і українськими робітниками на фронт ішли поляки, чехи, угорці, литовці. Руками робітників цього заводу були збудовані два бронепоезди — «Радянська Україна» і «Радянська Росія», що прославились у боях з численними ворогами. Членами їх екіпажів стали кращі люди заводського колективу. Бригада бронепоезда «Радянська Україна» за своїм складом була інтернаціональною: очолював її чех Юліус Скалік, баштою керував українець Григорій Коваленко, машиністом паровоза був росіянин Петро Латишев, кулеметниками і артилеристами — поляки Костянтин Яндовський, Франц Маклес та Йосиф Шкода, підриивниками — німець-спартаківець Карл Раш і румун Васілі Нікуло, зв'язківцем — китаєць Ван Ку-ю⁴⁵.

Бронепоезд «Радянська Україна» (під номером 24) пройшов славний бойовий шлях. Він громив білогвардійців під Брянськом і Харковом, Орлом і Жмеринкою, Білгородом і Александровськом, в районах Києва, Бахмача, Конотопа, Мелітополя, в Криму⁴⁶. Траплялось, на деякий час він виходив з ладу, але, відремонтований у найкоротший строк на рідному заводі, знову вступав у бій. Коли врангелівські війська підходили до Катеринослава, в тилу нашої армії посилилась підриивна діяльність банд, що утруднювало бойові дії на Південному фронті, а також перешкоджало проведенню продрозкладки. Тоді екіпажеві бронепоезда доручено було вести боротьбу з куркульським бандитизмом. І це відповідальне завдання він виконав з честю, знищивши чимало бандитських груп, а також допомагаючи комнезамам вилучати зерно в сільській буржуазії. І після розгрому Врангеля бронепоезд до травня 1922 р. брав участь у боротьбі з бандами.

Екіпаж бронепоезда «Радянська Україна» здобув чудове революційне загартування, його подвиги стали героїчним прикладом бойової інтернаціональної співдружності. Колишній командир бронепоезда Ю. Скалік, який помер у 1962 р., через усе своє життя проніс традиції братерської дружби і взаємодопомоги. Повернувшись на батьківщину, до Чехословаччини, він не забував своїх соратників, до самої смерті листувався з ними, зокрема з ветераном громадянської війни Г. М. Коваленком.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 153, арк. 2.

⁴⁴ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 125. Із спогадів члена КПРС з 1920 р. Ф. Х. Чехлатого.

⁴⁵ Рука дружби, Днепропетровск, 1960, стор. 3—4.

⁴⁶ Молодость старого завода, Днепропетровск, 1960, стор. 89.

Славний життєвий шлях пройшли й інші члени екіпажу «Радянської України». Для цього згуртованого колективу інтернаціональна єдність була джерелом сили, запорукою перемоги.

На захист пролетарської держави стали цілі військові з'єднання інтернаціоналістів. В 1920 р. у воєнних операціях проти врангелівської армії брали участь Окрема інтернаціональна кавбригада і 1-й Туркестанський інтернаціональний стрілецький полк.

Окрема кавбригада була сформована в жовтні 1920 р.⁴⁷ на території Катеринославської губернії (в районі станції Синельниково). Вона складалась з 1 800 чоловік, з яких 973 були росіяни, українці й представники інших народів нашої країни і 827 — трудящі зарубіжних країн. Кавбригада ввійшла до складу 4-ї армії Південного фронту і наприкінці жовтня 1920 р. вступила в бій з ворогом. Успішно виконуючи доручені їй завдання, вона вела безперервний наступ. Особливо відзначилися бійці й командири бригади в боях з врангелівцями на підступах до Чонгарського півострова.

Після відвоювання найважливіших плацдармів Криму кавбригада була відведена в резерв на короткий відпочинок. Розгук махновської контрреволюції на півдні України змусив командування направити сюди спеціальні частини тилового району. До їх складу увійшла й Окрема інтернаціональна кавбригада. Боротьба з бандами Махна особливо активізувалася з листопада 1920 р. кавбригада билла махновців під Гуляй-Подем, в районах Софіївки, Бердянська та інших населених пунктів. Вона внесла значний вклад у розправу з цим небезпечним ворогом.

Славний бойовий шлях пройшов також 1-й Туркестанський інтернаціональний стрілецький полк, сформований у травні 1920 р. на Туркестанському фронті. Його утворенню активно сприяв командуючий цим фронтом М. В. Фрунзе. В складі полка були німці та угорці⁴⁸, командував ним угорець Іштван Варга. В кінці травня полк було направлено на врангелівський фронт, де він увійшов до складу 13-ї армії⁴⁹. До нього вливались нові сили, серед яких були поряд з угорцями й німцями також росіяни та українці. Подавали заяви про вступ і добровольці-інтернаціоналісти з інших частин, які прагнули боротися з врангелівцями (наприклад, окремі військовослужбовці 1-го інтернаціонального піхотного Казанського полку)⁵⁰. Після поповнення полк мав у своєму складі 1 309 чоловік (з них — командирів 63)⁵¹.

У червні 1920 р., напередодні вступу туркестанців у бій, прийшла звістка про нагородження полку орденом Червоного Прапора. На честь цієї знаменної події було проведено збори всього особового складу воїнів-інтернаціоналістів. Вони з радістю прийняли також поздоровлення, надіслане командуванням Туркестанського фронту. В цьому наказі, підписаному М. В. Фрунзе і Ю. Ібрагімовим, говорилося: «Реввійськада Туркфронту висловлює тверду впевненість у тому, що товариші інтернаціоналісти, які проливали свою кров на далекій азійській окраїні, на західному кордоні Радянської Росії будуть такими ж стійкими борцями за справедливу справу захисту всіх трудящих»⁵².

Полк виправдав це довір'я. Він героїськи бився на новому фронті, пройшовши шлях по лінії населених пунктів Щербаківка — Софі-

⁴⁷ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России, стор. 442.

⁴⁸ ЦДАРА, ф. 4578, оп. 1, спр. 3, арк. 10, 18, 27, 34.

⁴⁹ Там же, спр. 3, арк. 36—37.

⁵⁰ Там же, арк. 32.

⁵¹ Там же, арк. 36—37.

⁵² Там же, спр. 1, арк. 18.

івка — Лозова — Павлоград-Александровськ — Павлоград. Частини полка успішно громили бандитів у прифронтовій смузі⁵³. Після перемоги над Врангелем окремі військові одиниці були кинуті на ліквідацію озброєних банд. Бійці-інтернаціоналісти і тут виявили безмежну мужність та самовідданість. Їхні загони у жорстоких боях завдали нищівних ударів значним силам бандитів⁵⁴.

Крім названих військових з'єднань, були й інші частини, де значний процент (до 15—20%) становили поляки, угорці, німці, чехи, китаїці, латиші, литовці, представники інших національностей. Так, інтернаціональним складом відзначались окремі підрозділи 6-ї, 13-ї, армій, 1-ї та 2-ї Кінних армій, які діяли на Південному фронті (напр. 46-а Катеринославська стрілецька дивізія, 136-а саперна рота 16-ї дивізії та ін.).

Серед інтернаціоналістів були й видатні керівні діячі, які внесли значний вклад у боротьбу проти останнього походу Антанти. Важливі відповідальні завдання виконував у цей період славний син польського народу, вірний учень і соратник В. І. Леніна Ф. Е. Дзержинський. Він був тоді начальником тилу і членом Реввійськради Південно-Західного фронту⁵⁵. Його енергійна діяльність на цьому посту сприяла поліпшенню не лише воєнної і партійної, але й усєї державної роботи на Україні. Незважаючи на величезні труднощі цього часу, під керівництвом Ф. Е. Дзержинського було досягнуто серйозних успіхів у боротьбі з контрреволюцією: ліквідовано ряд шпигунських організацій, що працювали на Врангеля, зокрема великі шпигунсько-диверсійні, терористичні групи в Кременчуці, Кривому Розі та інших місцях⁵⁶.

Особливу увагу Ф. Е. Дзержинський приділяв боротьбі з махновщиною, оскільки наявність цих банд на Півдні України ускладнювала обстановку в основних тилкових районах Південного фронту. В листі до С. С. Дзержинської він писав: «Я не хотів би повертатися до Москви перш, ніж ми знешкодимо Махна»⁵⁷. Органи ВЧК, очолювані досвідченим керівником, у ході ліквідації контрреволюційних гнізд викрили їх зв'язок з Врангелем, Пілсудським, Петлюрою і використали здобуті відомості й документи для дальшої боротьби з ворогами пролетарської держави.

Велику роль на Південному фронті відігравав також відомий угорський революціонер, глава уряду першої пролетарської республіки в Угорщині, видатний діяч Комінтерну Бела Кун.

12 серпня 1920 р. він прибув з-за кордону в Петроград⁵⁸, а вже на початку жовтня приїхав до Харкова, за призначенням ЦК РКП(б), як член Реввійськради Південного фронту. Перед цим, 28 вересня, Бела Кун зустрівся з В. І. Леніним⁵⁹. У перші дні перебування на Україні угорський революціонер під час бесіди з групою працівників Укрроста заявив, що першочерговим завданням в інтересах розвитку світової революції він вважає розгром Врангеля; це є частиною центральної проблеми для трудящих мас Росії і України⁶⁰.

Призначення Бела Куна членом Реввійськради сприяло зміцненню інтернаціональної єдності воїнів Південного фронту, серед яких

⁵³ ЦДАРА, ф. 4578, оп. 1, спр. 3, арк. 42, 116.

⁵⁴ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России, стор. 498—499.

⁵⁵ Управління начальника тилу фронту перебувало в Харкові.

⁵⁶ Г. М. Шевчук. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р., К., 1956, стор. 35.

⁵⁷ Ф. Э. Дзержинский. Дневник. Письма к родным, М., 1958, стор. 257.

⁵⁸ Газ. «Коммунист», 19 серпня 1920 р.

⁵⁹ Н. Ф. Кузьмин. Крушение последнего похода Антанти, М., 1958, стор. 312

⁶⁰ Газ. «Известия» (Катеринослав), 19 жовтня 1920 р.

були й угорці (найбільший процент — у частинах 13-ї армії). В зв'язку з цим при політуправлінні армії було створено спеціальний орган — угорське агітаційне і пропагандистське бюро.

Після розгрому врангелівщини Бела Кун, призначений головою Реввійськради Криму, керував на цьому посту великою роботою по відновленню і зміцненню місцевих партійних організацій. І після закінчення громадянської війни діяч-інтернаціоналіст багато зробив для зміцнення обороноздатності Радянської республіки. Значну увагу він приділяв ідейному вихованню червоноармійців-інтернаціоналістів, зокрема колишніх військовополонених австро-угорської армії, які із зброєю в руках захищали Країну Рад, а після поразки контрреволюції, повертались на батьківщину⁶¹. Організуючи проводи земляків, Угорська група РКП(б) з активною участю Бела Куна опрацювала звернення до них, в якому були такі пророчі слова: «Вирушайте в дорогу і візьміть з собою маленьку іскорку з грандіозного полум'я великої російської революції, і цю єдину іскру розпалить у вогонь осінній вітер, що віє з Високих Татр до Карстових гір»⁶².

Всебічна інтернаціональна підтримка Радянської республіки, безпосередня участь інтернаціоналістів у лавах діючої Червоної Армії були однією з причин провалу імперіалістичної інтервенції і дій внутрішньої контрреволюції. В другій половині жовтня 1920 р. Червона Армія, остаточно взявши ініціативу в свої руки, розгромила сили білогвардійців і визволила Радянський Крим.

Країна Рад почала мирне соціалістичне будівництво.

⁶¹ Газ. «Правда», 24 жовтня 1963 р.

⁶² З матеріалів Музею революції (Москва), угорський фонд.

Повідомлення

А. Т. КІНКУЛЬКІН

УДОСКОНАЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ (1959—1965 рр.)

«...Історія — це для нас усе, і ми цінимо її вище, ніж це робить будь-яке інше, більш раннє філософське вчення...»¹ Ці слова Ф. Енгельса лаконічно, але глибоко характеризують величезне значення історичних знань. Шкільному курсу історії належить велика й відповідальна роль в освіті, розвитку і комуністичному вихованні молоді. Викладання цього предмета покликане висвітлювати історію людства як єдиний закономірний процес, «дати живу картину певної формації при строго науковому поясненні її»², «щоб не було *верхоглядства*, щоб *знали факти*»³.

Значення шкільної історичної освіти особливо збільшується в період комуністичного будівництва, коли Програмою КПРС висунуте завдання виховання всього населення в душі наукового комунізму, вироблення у кожного трудящого глибокого розуміння ходу й перспектив світового розвитку, вміння правильно розбиратися у подіях всередині країни й на міжнародній арені. А виконання цього відповідального завдання, свідоме будівництво життя по-комуністичному неможливі без знання історії.

У викладанні історії особливо виразно виступає властива радянській школі нерозривна єдність освіти, виховання й розвитку підростаючого покоління. Комуністично партійне, живе, захоплююче навчання історії, в якому вірно поєднується виклад конкретного, науково-достовірного фактичного матеріалу з його аналізом, з необхідними узагальненнями, з виробленням розуміння закономірностей історичного розвитку людства є одним з найважливіших засобів вироблення марксистсько-ленінського світосприймання в учнів, розвитку в них діалектичного підходу до явищ суспільного життя.

Школа покликана дати учневі не тільки знання минулого. Вона виховує любов до Батьківщини, до її славної історії, революційних традицій, прищеплює почуття обов'язку перед Вітчизною, перед співдружністю соціалістичних країн, почуття братерства з усіма експлуатованими, з борцями всіх часів за щастя й незалежність народів, почуття ненависті до експлуатації й поневолення.

Протягом останніх 7—8 років чимало зроблено для вдосконалення структури й змісту шкільної історичної освіти. Скажемо лише про кілька знаменних явищ. У навчанні визначніше місце, ніж колись, почали займати історія радянського суспільства, висвітлення життя, діяльності, ідей В. І. Леніна. По школах союзних республік розгорнулося вивчення історії республіки, що тісно пов'язується з курсом історії СРСР і спрямовується на виховання учнів в душі радянського патріотизму і дружби народів СРСР.

З введенням наприкінці 1957 р. новітньої історії дуже розширилися уявлення школяра про недавнє минуле зарубіжних країн. Без цього курсу учень не може усвідомити суть фашизму, небезпека якого

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 554.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 120.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 481.

не зникне доти, доки не буде викорчуване отруйне коріння коричневої чуми.

Завдяки вивченню новітньої історії мільйони людей, які закінчили школу протягом останніх років, конкретніше і глибше розуміють всеосяжний вплив двох великих історичних звершень — Великої Жовтневої соціалістичної революції та перемоги над фашизмом у 1945 р. на життя людей усієї планети, усвідомлюють себе законними спадкоємцями й продовжувачами славних захоплюючих революційних традицій Г. Димитрова, К. Лібкнехта і Р. Люксембург, А. Грамші і Е. Телмана, П. Тольятті і М. Тореза, патріотами світової соціалістичної системи, друзями й братами сотень мільйонів людей, які скинули з себе колоніальне ярмо. Розширення «географії історії» не обмежилось її новітнім періодом. До підручників входить багатомісячне минуле народів Африки і Латинської Америки.

За останні роки зміцнився і зв'язок навчання з життям, зросло творче застосування молоддю набутих знань. Масовим стало вивчення школярами історії фабрик, заводів, колгоспів, шкіл, комсомольських організацій, битв громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Старшокласники дедалі частіше виступають з доповідями на історичні й суспільно-політичні теми перед молоддю міста, району, села, часом навіть перед дорослими трудівниками.

В жовтні 1959 р., після обговорення радянською громадськістю стану й перспектив шкільного вивчення історії, Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову про викладання історії в школах, визначивши, що «курс історії в середній школі повинен сприяти виробленню в учнів у доступній для них формі наукового розуміння закономірностей історії розвитку суспільства, формувати в учнях переконання в неминучості загибелі капіталізму і перемоги комунізму, послідовно розкривати роль народних мас як справжніх творців історії, творців матеріальних і духовних цінностей, та значення особи в історії»⁴.

Партія і уряд вказали на особливу важливість вивчення сучасного етапу комуністичного будівництва, розриття ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, закликали виховувати молодь у дусі комуністичної ідейності й моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, в дусі соціалістичного патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці, готувати школярів до активної участі в суспільному житті.

Встановлений 1959 р. порядок вивчення історії передбачав концентричне вивчення історії СРСР (елементарний курс у VII—VIII класах і систематичний — у IX—XI класах) та частково нової і новітньої історії і був розрахований на одинадцятирічний строк навчання в середній загальноосвітній школі. І за тих умов цей порядок загалом себе виправдав.

Під час визначення порядку вивчення історії в школі враховувалось також і те, що тоді вельми істотна частина дітей обмежувала свою освіту лише вісьмома класами, й через це висувалася неодмінна умова сповіщати випускникам восьмирічної школи порівняно закінчене коло знань з історії від найдавніших часів до наших днів.

А втім, під час переходу до концентричного викладання історії СРСР (а також історії союзної республіки) досить скоро виявились тіньові сторони концентризму, оскільки в програмах, підручниках, на практиці викладання не вдалося досить виразно з'ясувати відмінність між елементарними й систематичними курсами.

⁴ Газ. «Радянська освіта», 7 листопада 1959 р.

Значною подією в житті школи стало введення з 1962/63 навчального року нового предмета — суспільствознавства. Цей курс виходить за рамки історичної освіти, але й тісно з нею пов'язаний. Він закликає сприяти глибшому теоретичному узагальненню історичних знань, завершати вироблення у випускників школи міцних основ цілісного і стрункого комуністичного світогляду.

Останнім часом у зв'язку з скороченням строку навчання в середній школі з 11 до 10 років недолики, викликані дублюванням одного й того ж матеріалу з історії в VII—VIII і в старших класах, особливо виразно проявилися, оскільки зменшився навчальний час. Виникла необхідність переглянути структуру шкільної історичної освіти. Однак ці заходи головним чином викликані перспективою переходу відповідно до Програми КПРС, до загальної обов'язкової середньої освіти для всіх дітей шкільного віку. Вже тепер, у 1965 р., істотно збільшилося (порівняно з 1959 р.) число учнів старших класів середньої школи й прирівнених до них навчальних закладів.

У поточному 1965/66 навчальному році близько 90% випускників восьмирічки міст і робітничих селищ продовжують навчання в середніх школах, середніх спеціальних навчальних закладах або професійно-технічних училищах⁵. Зазначимо побіжно, що з 1965/66 навчального року в середніх спеціальних навчальних закладах (на базі восьмирічки) вводиться однакова з загальноосвітньою школою система історичної освіти.

З урахуванням нових змін Академія педагогічних наук РРФСР розробила пропозиції щодо часткової зміни порядку вивчення історії в школах, спрямовані на перехід від концентризму до принципу лінійної побудови курсів історії, тобто до послідовного, або одноразового викладу історичного процесу.

Ці пропозиції спершу було розглянуто в січні 1965 р. на розширеному засіданні комісії Президії АПН РРФСР по історичній освіті спільно з представниками ряду областей РРФСР та УРСР, а потім обговорено з активом учителів історії Москви, Ленінграда, Московської, Ленінградської, Свердловської, Воронежської, Калузької, Калінінської областей РРФСР, на нараді вчителів дев'яти областей України в м. Донецьку, в Інституті історії Академії наук СРСР. Учасники наради схвалили пропозицію про перехід до лінійної побудови курсів з історії і пропонували якнайшвидше здійснити цей перехід.

Настійна необхідність удосконалення шкільного викладання історії знайшла свій вияв у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 травня 1965 р. «Про зміну порядку викладання історії в школах», за якою в загальноосвітніх школах замість елементарного курсу історії СРСР у VII—VIII класах і систематичного курсу у IX—XI класах історія СРСР повинна вивчатись один раз, послідовно, з VII по X клас, а курс нової і новітньої історії зарубіжних країн — з VIII по X клас⁶.

Відповідно до цієї Постанови історія в школах Радянського Союзу, починаючи з 1965/66 навчального року викладається в такому порядку: IV клас — епізодичні розповіді з історії СРСР; V клас — історія стародавнього світу; VI клас — історія середніх віків; VII—X класи — історія СРСР; VIII—X класи — нова й новітня історія зарубіжних країн.

Отже найбільш суттєві зміни вносяться у викладання історії СРСР.

⁵ Газ. «Известия», 31 серпня 1965 р.

⁶ Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1965, № 13, ст. 93, стор. 235.

На відміну від минулих років у школі тепер замість двох окремих (елементарний і систематичний) — цілісний, єдиний курс. Чим глибше людина знає історію Батьківщини, тим більше вона її любить, ти сильніше намагається зробити все можливе для її блага і розквіту. Курс історії СРСР має образно, яскраво, з доступною учням глибиною розкрити багатовікову історію Вітчизни, виховувати школярів у вільнолюбних революційних традиціях передових снів наших народів, зміцнювати в молодих громадянах законну гордість за все те героїчне і прекрасне, що зроблено в минулому, почуття братерської дружби між народами СРСР.

Особливо важливо, щоб учням глибоко і всебічно висвітлювався перевірений життям історичний досвід Комуністичної партії і радянського народу, щоб школярі виховувалися на героїчній історії і славному ділах нашої партії, на безсмертному прикладі життя й діяльності великого Леніна, на бойових і трудових подвигах радянських людей, виховувалися в душі радянського патріотизму, в душі гордості за нашу Батьківщину — країну, яка будує комунізм.

Рідна історія є невичерпним джерелом формування у молоді мужності, принциповості, почуття відповідальності перед Вітчизною, готовності до її захисту.

На виконання згаданої Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР міністри освіти союзних республік видали відповідні накази, з якими в тісному поєднанні з курсом історії СРСР вивчається історія союзної республіки. Для цього виділяється додатковий навчальний час.

У відповідності до наказу міністра освіти УРСР № 135 від 28 червня 1965 р. «Про викладання курсів історії у восьмирічних і середніх школах» у VII класі вивчається історія СРСР та УРСР з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — 87 год. (у школах РРФСР на історію СРСР відводиться 70 год.); у VIII класі — історія СРСР та УРСР XIX ст. — 70 год. (в РРФСР — 50 год.); у IX — історія СРСР та УРСР з кінця XIX ст. до перемоги соціалізму в СРСР (близько 70 год.); у X класі — історія нашої країни в період завершення будівництва соціалізму й будівництва комуністичного суспільства (близько 60 год. включаючи передекзаменаційне повторення).

Отже, як зазначено в навчальній програмі, характерною особливістю курсу вітчизняної історії на Україні є те, що в ньому творчо поєднується викладання матеріалу з історії СРСР з конкретним матеріалом історії Української РСР.

Наприкінці 1964 р. при Президіях Академії наук СРСР та Академії педагогічних наук РРФСР було створено комісію для визначення змісту шкільної освіти. В діяльності історичної секції цієї комісії, очолюваної академіком, дійсним членом АПН М. В. Нечкіною, беруть активну участь вчені-історики, діячі педагогічної науки, вчителі, серед них академіки В. М. Хвостов та С. Д. Сказкин, члени-кореспонденти АН СРСР М. П. Кім та О. В. Єфімов, член-кореспондент АПН РРФСР Н. П. Кузін та ін.

Комісія разом з сектором навчання історії Інституту загальної й політехнічної освіти АПН РРФСР виробила проекти нових програм з історії. Автори цих програм прагнули:

По-перше, забезпечити піднесення науково-теоретичного рівня, виховуючого й розвиваючого характеру вивчення історії, глибоке, свідоме й міцне засвоєння учнями основ історичної науки, формування у них комуністичного світогляду; надати більшої, ніж нині є, відповідності між змістом шкільних курсів та сучасними досягненнями радянської історичної науки.

По-друге, забезпечити створення в учнів певної системи знань про

історичний процес загалом шляхом яскравого, доступного школярам, хронологічно послідовного висвітлення найважливіших подій в історичному шляху, що його пройшло людство від найстародавнього часу до наших днів, шляхом розгляду різних сторін суспільного життя, шляхом конкретного показу прогресивності переходу від найнижчих форм суспільства до вищих, від одної соціально-економічної формації до іншої, від експлуататорського ладу до комунізму. Найбільше значення щодо цього має вивчення історії нашої Батьківщини.

По-третє, суворо враховувати вікові можливості учнів (особливо IV—VII класів). Створити шляхом переходу до лінійної побудови курсу й усунення наявного в окремих курсах переважання учнів, сприятливіші педагогічні умови для ґрунтовного вивчення історії.

Усунення зайвої повторюваності матеріалу в різних класах розширить можливості для живого захоплюючого викладу історичних фактів, їх аргументованого розбору й узагальнення, для вироблення наукового світогляду. Вчитель матиме більше, ніж досі, часу для того, щоб ознайомити учнів з методами самої науки, розвивати в них навички самостійної роботи з історичними документами, науково-популярною та художньою літературою на історичні теми, навчати творчо застосовувати набуті знання до аналізу найважливіших явищ сучасності, дослідженню краєзнавчого матеріалу і т. д.

Основні зміни в програмах з історії стародавнього світу й середніх віків спрямовані на те, щоб, продовжуючи виправдану лінію на досить економний відбір фактичного матеріалу, доступного дітям 11—12 років, привернути більшу увагу вчителів до зрозумілого учням розгляду класової суті явищ, поглибити історико-культурні теми, науково-атеїстичне й естетичне виховання.

Зміст курсу нової історії перевірено багаторічною практикою, і тому основа програми зберігається. В проекті програми повніше розкрито прогресивну роль боротьби робітничого класу й соціалістичного руху в розвитку суспільства, посилене вивчення історії народів Азії, Африки, Латинської Америки. Разом з тим, у новій програмі (так само, як у курсах історії стародавнього світу й середніх віків) знято ряд порівняно другорядних питань, усунуто повторюваність у висвітленні деяких тем.

У програмі з новітньої історії зарубіжних країн, що характеризує всесвітньо-історичні зрушення останнього п'ятидесятиріччя — епохи краху капіталізму і торжества соціалізму, період 1918—1939 рр. подано в доступній для дев'ятикласників формі, розширено виклад сучасної історії зарубіжних країн (з кінця другої світової війни до наших днів). Значна увага приділяється утворенню та розвитку світової соціалістичної системи.

Додатково, порівняно до діючої програми, передбачається вивчення історії деяких країн Азії й Африки, вводиться розділ про народи Латинської Америки. Передбачено вивчити ґрунтовно головні капіталістичні країни з конкретним і по змозі ширшим показом дійсності, з аргументованим з'ясуванням незмірної переваги соціалістичної системи над капіталістичною. В кінці курсу передбачено розгляд основних підсумків розвитку суспільства в новітній час.

Курс історії СРСР, що вивчається нині протягом чотирьох років, формує в учнів розуміння закономірності прогресивного розвитку нашої країни, основних етапів її поступального руху до комунізму, зміцнює почуття любові й поваги до героїчного минулого й славного сучасного нашої Батьківщини.

Особлива увага приділяється піднесенню виховної спрямованості викладання. Більш повно і всебічно висвітлюються факти, що свідчать

про вільнолюбні й революційні традиції народів СРСР, їх самовіддану боротьбу проти загарбників, за честь, свободу й незалежність Батьківщини. Складачі програми намагалися якнайкраще показати видатні роль нашої країни в світовій історії, всесвітньо-історичне значення ленінізму, Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудови соціалізму в нашій країні, перемоги НСРСР у Великій Вітчизняній війні, успішного будівництва комунізму в СРСР, теоретичної і практичної діяльності КПРС. Закономірність перемоги комунізму, обов'язок кожного громадянина СРСР наближати цю перемогу своєю працею, самовіддано захищати соціалістичні завоювання — такий найважливіший світоглядний висновок, що випливає з вивчення історії нашої Вітчизни.

В VII класі відбір фактичного матеріалу, що включався досі в елементарний курс історії СРСР, змінюється лише частково, оскільки вік учнів VII класу, їх пізнавальні можливості не дозволяють надто збільшити навчальне навантаження. Разом з тим настала необхідність додатково включити ряд питань, переважно з історії народів нашої країни і їх боротьби за незалежність, розвитку культури.

У VIII—X класах, враховуючи вищий рівень пізнавальних можливостей учнів порівняно до VII класу, в основному зберігається відбір фактів і понять, визначених систематичним курсом історії СРСР. При цьому вносяться деякі зміни: уточнення періодизації й оцінки окремих явищ, розширення тем з історії культури, науково-атеїстичного матеріалу. Передбачається виділити відповідний час на вивчення вкрай необхідного краєзнавчого матеріалу.

Одночасно з створенням нової програми з історії уточнюється і зміст курсу суспільствознавства. При цьому, зокрема, мається на меті усунення невиправданої повторюваності матеріалу в курсах історії й суспільствознавства шляхом посилення в суспільствознавстві теоретичного осмислення найважливіших історичних явищ.

Вивчення найближчих до нас історичних періодів нашої сучасності передбачено в IX—X класах. Та було б невірним віддаляти до того часу ознайомлення школярів з суспільно-політичним ладом нашої країни, моральним кодексом будівників комунізму, найважливішими питаннями сучасності. Тому з 1965/66 навчального року у VIII класах, крім курсу історії, введено цикл занять про наше радянське суспільство. На цих заняттях учні зможуть узагальнити й розвинути вже набуті знання про перемогу Жовтня, побудову соціалізму в СРСР, наш суспільний і державний лад, завдання і хід комуністичного будівництва, про права й обов'язки молодого громадянина СРСР. Немале місце буде відведено й бесідам про поточні події внутрішнього й міжнародного життя, заняттям етичного характеру.

Проекти нових програм розіслано для обговорення в наукові організації, університети й педінститути, інститути удосконалення вчителів. Була б дуже бажаною активна участь наукових працівників, викладачів вузів і шкіл Української РСР у рецензуванні програм.

Важливо допомогти вчителям краще підготуватися до викладання за нових умов. Особливо необхідні в поточному навчальному році лекції, консультації для вчителів VII класів в яких змінився зміст курсу історії СРСР, а також для тих учителів восьмирічних шкіл, які не мають досвіду викладання нової історії, вивчення якої перенесено у VIII клас.

Все вчительство повинно систематично знайомитися з основними завданнями ідеологічної роботи в сучасних умовах, найновітнішими досягненнями радянської історичної науки.

В. Д. КАЛИТА

**ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО УРЯДУ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ — НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ
(грудень 1917 р.— березень 1918 р.)**

Питання створення і діяльності першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату останнім часом все частіше привертають увагу дослідників¹. Не можна, проте, не відзначити, що висвітлюється далеко не всі аспекти його діяльності. Незважаючи на наявність кількох спеціальних праць про націоналізацію промисловості на Україні і впровадження робітничого контролю над виробництвом², або дослідженою лишається, зокрема, господарська діяльність Народного Секретаріату. В даній статті зроблено спробу до деякої міри поповнити цю прогалину.

Копітка робота більшовиків у масах привела до скликання I Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських та селянських депутатів (11 — 12 (24 — 25) грудня 1917 р.). З'їзд волею українського народу проголосив Україну республікою Рад, обрав її вищий законодавчий орган — Центральний Виконавчий Комітет Рад України. З'їзд узяв на себе всю повноту державної влади, оголосивши Центральну раду та її Генеральний секретаріат неправомочними. На Україну пошиювалися декрети і розпорядження Радянської влади.

Молоду Радянську Українську республіку гаряче вітали Рада Народних Комісарів і В. І. Ленін:

«Вітаючи створення в Харкові істинно народної влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудовому народу України»³.

На I Всеукраїнському з'їзді Рад вперше в історії українського народу створено Радянський уряд, якому було присвоєно назву — Народний Секретаріат Робітничо-Селянської Республіки. Газета «Донецкий пролетарій» з цього приводу писала: «На Півдні Росії тепер трапилось те саме, що відбулось на її Півночі півтора місяці тому. Влада перейшла до рук робітничо-селянського уряду України — Народного Секретаріату»⁴.

17 грудня ЦВК Рад України сформував Радянський уряд України — Народний Секретаріат у складі 13 секретарств: внутрішніх

¹ С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957; М. І. Супруненко. Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави, К., 1953; М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956; І. К. Рибалка. Діяльність ЦВК Рад України і Народного Секретаріату. Учені записки Харківського університету, т. 89, праці історичного факультету, т. 6, 1957.

² І. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Харьков, 1958; П. П. Гудзенко. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості, К., 1957.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, К., 1957, стор. 594.

⁴ Там же, стор. 600—601.

справ, військового, праці, промисловості та торгівлі, фінансів, продо вольчих справ, землеробства, міжнаціональних справ, народної освіти пошт і телеграфу, шляхів сполучення, юстиції, управління справами Народними секретарями були призначені: промисловості та торгівлі — Ф. А. Сергеев (Артем), фінансів — В. Х. Ауссем; внутрішніх справ — Є. Б. Бош, праці — М. О. Скрипник; народної освіти — В. П. Затонський та ін.⁵ При кожному секретарстві існували відділи, які відали певною ділянкою роботи. Керівництво роботою секретарства здійснювала колегія, до складу якої входили Народний секретар та завідувачі відділами. Призначалась колегія Центральним Виконавчим Комітетом.

Робітничо-селянський уряд України, спираючись на революційних робітників, селян і солдатів, запроваджував у життя завоювання соціалістичної революції. Своїми найважливішими завданнями він вважав вирішення аграрного питання, впровадження робітничого контролю, здійснення соціалістичних перетворень, організацію оборони молоді республіки Рад від контрреволюційних сил.

Значну допомогу Народному Секретаріату у розв'язанні цих питань надавав уряд Радянської Росії і особисто В. І. Ленін.

Між Радянською Україною і Російською Федерацією склались дружні братерські взаємовідносини. РСФРР першою визнала Українську Радянську Республіку як суверенну державу. Республіки обмінялись своїми представниками. Так, на засіданні РНК 19 грудня 1917 р. Надзвичайним комісаром України було призначено С. Орджонікідзе. Народним секретарем Української Радянської республіки при РНК 6 січня 1918 р. був призначений В. П. Затонський. На засіданні РНК під головуванням В. І. Леніна 9 січня 1918 р. було розглянуто питання про входження його до складу РНК РСФРР. Приступивши до соціалістичного будівництва, Народний Секретаріат в основу своєї діяльності поклав законодавчі акти, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад — ленінські декрети про владу, мир, землю, а також розпорядження РНК і рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад.

У спадщину від буржуазії Народному Секретаріату дісталась розорена промисловість і сільське господарство, на які особливий відбиток наклала перша світова війна. В провідних галузях промисловості, розміщених на півдні Росії — гірничій, металургійній, хімічній, — відчувалась відсутність сировини, кваліфікованих робітників. Серйозної шкоди промисловості завдала дезорганізація транспорту.

В республіці була велика заборгованість робітникам по заробітній платі, невістачало сировини. Все це загрожувало закриттям підприємств, зростанням безробіття, голодом. Першочерговим завданням партійних організацій і профспілок було втілення в життя ленінських настанов про робітничий контроль, що означав широке проникнення робітничого класу в економічне життя, залучення його до керівництва народним господарством.

Використовуючи досвід соціалістичного будівництва РСФРР, Народний Секретаріат насамперед почав запроваджувати робітничий контроль над виробництвом. Декрет про робітничий контроль над виробництвом був одним з перших декретів, прийнятих ЦВК Рад України і першим декретом налагодження промисловості республіки. Керуючись ленінськими настановами про робітничий контроль, робітничий клас України надавав йому великого значення як одному з шляхів врятування промисловості від руйнування, оволодіння економікою республіки і перемоги влади Рад на Україні.

⁵ Газ. «Вісник УНР», № 2, 21 грудня 1917 р.

Визначна роль у налагодженні виробництва належала фабрично-заводським комітетам і контрольним комісіям, які створювались з ініціативи народних мас і відігравали важливу виховну роль у підготовці кадрів для керівництва виробництвом. Особливо пожвавилась діяльність комісій робітничого контролю в середині січня 1918 р. На цей час контроль над виробництвом був встановлений майже на всіх підприємствах Харкова, Донбасу, Півдня України. Це й дало підставу Народному секретарству промисловості і торгівлі України оголосити через пресу про поширення робітничого контролю на всі без винятку підприємства республіки. «Робітничий контроль над виробництвом і торгівлею,— вказувалося в оголошенні,— є не тільки правом, але й обов'язком робітників і службовців підприємства»⁶.

Народний Секретаріат, використовуючи досвід господарського будівництва в РСФРР, ленінські вказівки про керівну роль робітничого класу в системі диктатури пролетаріату, велику увагу приділяв націоналізації промисловості. «Робітничий контроль і націоналізація банків...,— писав Ленін,— є перші кроки до соціалізму»⁷. Значну роль у підготовці і проведенні націоналізації підприємств України відіграв робітничий контроль, який дав можливість молодій радянській республіці приступити до побудови нового соціалістичного господарства. Націоналізація була одним з найефективніших заходів у боротьбі з розрухою і саботажем. Вже перші соціалістичні перетворення показали зрочу й організаторську силу робітничого класу та селянства і їх здатність не тільки руйнувати буржуазні порядки й експропріювати капіталістів, але й самостійно налагодити суспільне виробництво. Свідченням цього є численні резолюції трудящих України про націоналізацію промисловості.

Так, бюро обласного комітету Спілки робітників-металістів Донецького й Криворізького басейнів звернулося до Ради Народних Комісарів з проханням оголосити всі фабрики і заводи державною власністю⁸.

Жителі містечка Олександрівки Сосницького повіту Чернігівської губернії в наказі делегату III Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів вказували, що всі фабрики і заводи мають бути власністю трудового народу⁹. В грудні 1917 р. було націоналізовано майно Російсько-Бельгійського металургійного товариства¹⁰ та заводу Анатра в Сімферополі¹¹. Постановами Народного Секретаріату Української Радянської республіки було націоналізовано акціонерне товариство «Ауербах і К^о»¹³, а в січні 1918 р. акціонерне товариство «Піролюзит», ведення справ правління в Харкові передано Раді народного господарства¹². Ведення справ передавалося гірничо-заводському комітету під контролем і управлінням районної Ради народного господарства. Декретом РНК від 4 січня 1918 р. конфісковувалося майно товариства «Гельферіх-Саде» в зв'язку з втечею адміністрації заводу до Каледіна в м. Ростов-на-Дону. Одночасно весь службовий і технічний персонал зобов'язувався залишитися на роботі й виконувати свої обов'язки¹⁴. Декретом Народного Секретаріату від

⁶ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Березень 1917—березень 1921 рр., К., 1957, стор. 274.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 357.

⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 312—313.

⁹ Там же, стор. 323.

¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, К., 1957, стор. 7.

¹¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 316.

¹² Там же, стор. 321.

¹³ Там же, стор. 325.

20 січня 1918 р. було націоналізовано Луганський завод акціонерного товариства «Гартман»¹⁵.

Значну роботу по налагодженню господарського життя провадили місцеві Ради робітничих, солдатських депутатів. Народним Секретаріатом для керівництва промисловістю згідно з постановою ЦВР Рад України було створено районні та місцеві Ради народного господарства¹⁶, які підпорядковувалися Вищій Раді Народного Господарства і діяли під загальним контролем відповідної Ради робітничих солдатських і селянських депутатів. Ради народного господарства займалися організацією та регулюванням економічного життя кожного промислового району відповідно до загальнодержавних та місцевих інтересів.

Районна рада складалася з колегії, обраних на спільних конференціях професійних спілок, фабрично-заводських, рудничих, торгово-промислових, транспортних та інших комітетів, а також конференцій земельних комітетів, скликаних Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів¹⁷. Вища Рада Народного Господарства здійснювала загальне керівництво і займалася організацією виробництва. Їй було надано право націоналізації підприємств, конфіскації, реквізиції, секвестра, примусового синдикування різних галузей промисловості й торгівлі та інші права в галузі виробництва, розподілу державних фінансів. Постановою ВРНГ було оголошено державними установами металургійні акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля», що виплачували 74% частину у сталі Півдня Росії¹⁸, акціонерне товариство «Шодуар»¹⁹, усі підприємства Новоросійського товариства в Юзівці²⁰, підприємства Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства²¹. Для керівництва гірничо-металургійною промисловістю України була створена Південна Рада Народного Господарства, яка діяла за єдиним планом, виробленим для всієї РСФРР. Для організації і діяльності ПРНГ РНК відпустив 10 млн. крб.

Таким чином, на кінець січня була проведена націоналізація основних промислових монополістичних об'єднань України, керівництво якою здійснювали Ради народного господарства, фабрично-заводські комітети та місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів.

Декрети про націоналізацію одночасно вирішували питання кадрів спеціалістів. У них зазначалося, що весь службовий і технічний персонал зобов'язаний залишатися на місцях і виконувати свої обов'язки. Для керівництва промисловістю при громадських організаціях, профспілках створювались відділи регулювання промисловості. Так, при харківській профспілці «Металіст» відділ регулювання промисловості займався питанням контролю і регулювання виробництва²².

Заводські комітети стали головним органом управління в усіх галузях господарського життя підприємства. Вони обиралися на загальних зборах підприємства. Контроль за діяльністю заводського комітету здійснювала ревізійна комісія.

Поряд з відродженням народного господарства органи Радянської влади, зокрема РНК і Народний Секретаріат, особливу увагу приділяли відбудові промисловості, особливо вугільної. Видобуток вугілля в січні

¹⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 323.

¹⁵ Там же, стор. 328.

¹⁶ Газ. «Вестник УНР», 6 січня 1918 р.

¹⁷ Газ. «Вісник УНР», 19 січня 1918 р.

¹⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 333—334.

¹⁹ Там же, стор. 336.

²⁰ Там же, стор. 337.

²¹ Там же, стор. 337—338.

²² Там же, стор. 320—321.

1918 р. становив близько 80 млн. пудів, що могло задовольнити лише потреби залізничного транспорту і металургійних підприємств²³. У результаті розрухи і саботажу вивіз вугілля з Донбасу скоротився на половину. В телеграмі Народному Секретаріатові, штабу В. О. Антонова-Овсієнка і С. Орджонікідзе В. І. Ленін відзначав, що затримка поїздів з вугіллям і хлібом для промислових центрів Росії загрожує голодом і зупинкою промисловості²⁴.

Робітники Донбасу докладали всіх зусиль для негайного вивозу якомога більшої кількості вугілля на станції. Так, у відповідь на секретний циркуляр гірничо-промисловців затримати підвіз вугілля на 2 тижні делегати IV обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну звернулися до шахтарів з закликом докласти всіх зусиль, щоб вугілля доставити промисловим центрам РСФРР.

В. І. Ленін повсякденно стежив за роботою промисловості України і робив все для забезпечення безперебійної її роботи. В телеграмі В. О. Антонову-Овсієнку від 30 січня 1918 р. В. І. Ленін писав про необхідність негайно направити для шахт Донбасу бензин, нестача якого загрожувала припиненням роботи копалень²⁵.

Для відбудови народного господарства України уряд Радянської Росії виділяв великі кошти. Так, на початку січня 1918 р. для відбудови промисловості Донецько-Криворізького басейну РНК відпустила і надіслала 200 млн. крб.²⁶

Значну роботу провадив Народний Секретаріат в налагодженні фінансової справи Радянської України. Одним з перших заходів була постановою Народного Секретаріату від 18 грудня 1917 р. про скасування всіх розпоряджень Центральної ради та її Генерального секретаріату, в тому числі і фінансових. Згідно постанови фінансова система Російської Федерації і Української Республіки була єдиною, грошові знаки і грошовий обіг — спільні. За домовленістю між Народним Секретаріатом України та Радою Народних Комісарів усі питання фінансування, державного кредиту установ, розміщених на території України, підлягали вирішенню через Народний Секретаріат. У налагодженні фінансової справи на Україні значну допомогу подавала РНК на чолі з В. І. Ленінін. Постановою РНК з Петроградської контори державного банку в розпорядження українського уряду було надіслано 13 680 тис. крб. для виплати заробітної плати на Південно-Західній залізниці та 200 млн. крб. — на Донбас²⁷. Народний Секретаріат виплатив Головному Виконавчому Комітету Південно-Західної залізниці 13 685 тис. крб.²⁸ Тільки на рахунок Харківської контори Держбанку з листопада 1917 р. по квітень 1918 р. було передано 860 млн. крб.²⁹. Через тяжке становище з виплатою заробітної плати уряд Радянської України вдався до позик в установах і організаціях. Так, для виплати заробітної плати робітникам Харкова та Луганська Народний Секретаріат позичив 4 млн. крб. у Ради депутатів Південних залізниць³⁰. Для допомоги районам, що потерпіли від контрреволюційних військ, уряд України асигнував 2 млн. крб.³¹

З метою поліпшення фінансового становища республіки і бороть-

²³ Державний архів Харківської області, ф. 291, оп. 1, спр. 15, арк. 174.

²⁴ Див. В. І. Ленін, Полное собрание сочинений, т. 50, стор. 29.

²⁵ Там же, стор. 39.

²⁶ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 324.

²⁷ Газ. «Вісник УНР», № 2, 21 грудня 1917 р.

²⁸ Газ. «Вісник УНР», № 3, 31 грудня 1917 р.

²⁹ Є. М. Склярєнко, Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, К., 1960, стор. 42.

³⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, стор. 532.

³¹ Там же, стор. 534—535.

би з контрреволюцією та саботажем Народний Секретаріат 15 (2) січня 1918 р. затвердив положення про одноразовий податок на всі капітали, рухоме й нерухоме майно³². Положення встановлювало розмір податку і термін внеску. Для контролю над кредитними установами, розміщеними на території України, уряд видав постанову про припинення всіх операцій приватних кредитних установ і проведення всіх вкладів у відділення Держбанку на рахунок вкладників, а золото в монетах і злитках конфіскувалось державою. Згодом Народний Секретаріат утворив Державне казначейство України. Всі податки, оплачувані громадянами Української республіки, поступали в Українське Державне казначейство, а звітти частина їх передавалася в розпорядження Ради Народних Комісарів, частина — Раді Української Народної республіки, частина — Народному секретарству фінансів, яке контролювало всі фінансові операції в республіці. Губернським фінансовим органам було запропоновано подати на початку року фінансові звіти по витратах і прибутках для складання бюджету на наступний фінансовий рік.

У налагодження фінансового життя республіки великий вклад внесли місцеві Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Ради мали право накладати надзвичайний податок на підприємців, доходи яких, як правило, йшли для задоволення потреб родин робітників-фронтників. Так, фінансовий відділ Виконкому Харківської Ради своєю постановою наклав податок на акціонерне товариство Брянських кам'яно-вугільних копалень і на товариство «Г. Бочарова».

Величезної ваги на Україні набуло забезпечення продовольством трудящих міст і сіл республіки. В країні створилося скрутне становище з продовольством. Хліб був, але куркулі на Україні і в Росії ховали його, намагаючись рукою голоду задушити молоду радянську республіку. Загальновідомо, якого великого значення надавав В. І. Ленін питанню продовольчого забезпечення міст. В телеграмі Володимира Ілліча В. О. Антонову-Овсієнко, С. Орджонікідзе говорилось: «*вживайте вкрай енергійних і революційних заходів для посилення хліба, хліба і хліба!!!*»³³.

Народний Секретаріат України вживав енергійних заходів для розв'язання продовольчого питання. В зверненні Народного секретарства продовольчих справ до всіх продовольчих комітетів, Рад України вказувалось на серйозне становище, що створилося з продовольчим забезпеченням частин Південно-Західного фронту. «Ленін прохає вживати іменем революції все, що необхідно зробити для спасіння армії, не гаючи ні хвилини»³⁴, — говорилось у зверненні. Одночасно в цьому документі вирішувалось питання забезпечення хлібом українського населення, зокрема бідноти по нормі 10 фунтів борошна і 22 фунти зерна їдцеві на місяць.

Трудящі України відгукнулись на звернення свого уряду. По сільських місцевостях заготовлювали хліб та продовольчі товари для Москви й Петрограда. В численних телеграмах на адресу Народного Секретаріату говорилось про формування поїздів з продовольством і відправку їх в РСФРР. Так, у повідомленні від 19 січня 1918 р. з Катеринослава вказувалось, що закупочні організації підвезли до станції хліба на кілька млн. карбованців³⁵, з Полтави відправлено «два поїзди хліба на північ, два інших навантажуються»³⁶. 18 січня 1918 р. в телефонограмі з Бахмача повідомлялось, що на ст. Хутір-Михайлівський навантажено

³² Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, стор. 533—534.

³³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 50, стор. 30.

³⁴ Газ. «Вісник УНР», № 24, 30 січня 1918 р.

³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, стор. 733.

³⁶ Там же, стор. 332.

70 тис. пудів цукру, на ст. Конотоп—70 тис. пудів, передбачається навантажити близько 200 тис. пудів борошна і відправити його 19 січня в Петроград та на Західний фронт³⁷. Робітники Миколаївського суднобудівного заводу «Наваль», обговоривши на загальних зборах питання про тяжкий продовольчий стан робітників Петрограда, заявили, що всіма засобами будуть допомагати робітникам Петрограда і беруть на себе справу доставки хліба³⁸, а заводу «Руссуд» ухвалили відрахувати одноденний заробіток робітників і службовців для закупки хліба петроградським робітникам³⁹. Для трудящих Петрограда миколаївські робітники цих двох заводів відправили 13 тис. пудів борошна. Петроградський пролетаріат висловив палку подяку братам по класу — українським робітникам за їх підтримку і допомогу⁴⁰. Вірні обов'язку українські трудящі внесли свій вклад у справу боротьби з голодом.

Народний Секретаріат докладав чимало зусиль для розв'язання питання постачання північних губерній РСФРР. Народне секретарство продовольчих справ повідомляло, що в Петроград з Херсонської губернії направлено 2 маршрутних поїзди з хлібом, з Полтавської і Таврійської губерній — по одному поїзду з хлібом, з Мерэф'янського базисного складу 1 млн. банок м'ясних консервів. Таку ж кількість продовольства відправлено в Москву⁴¹. Харківський продовольчий комітет 23 лютого 1918 р. повідомляв, що з Вовчанська до Москви йдуть два вагони солонини — 955 пудів. Харків для Петрограда заготовив 2 вагони сала (720 пудів), з Куп'янська Тверському губпродкому надіслано солонини 2030 пудів⁴². Полтавський губпродком в телеграмі Народному секретарству продовольства повідомляв, що на адресу РНК в Петроград відправлено 33 вагони хліба⁴³. В березні 1918 р., коли особливо загрозливе становище з продовольством створилося в Петрограді та Москві, Народний Секретаріат звернувся до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, губернських і повітових продовольчих комітетів з проханням ужити найрішучих заходів для відправки хліба. Велику роботу по організації заготівель і відправки хліба в РСФРР провели місцеві Ради та продовольчі комітети.

Багато уваги місцеві Ради та продовольчі комітети приділяли постачанню армій, особливо лазаретів. На Україні були створені продовольчі загони робітників, які разом з продзагоном з РСФРР реkvізували хліб у куркулів. Між продовольчими комітетами РСФРР та України палагодився товарообмін. Радянська Росія давала українському народу промислові товари, тканини, металеві вироби, мило, гас та ін., Україна — продовольчі товари. Наприкінці грудня 1917 р. на Україну було надіслано з Москви 30 вагонів мануфактури, 10 вагонів чаю, 5 вагонів калаш. 500 пар взуття⁴⁴.

Перший уряд Радянської України — Народний Секретаріат, спираючись на революційний ентузіазм і підтримку українських трудящих та з братньою допомогою російського народу провів певну роботу в галузі господарського будівництва. Інтервенція німецько-австрійських загарбників перешкодила втіленню в життя заходів по соціалістичній перебудові економіки. Мирне будівництво було перервано, його вдалося розпочати після вигнання окупантів з території України.

³⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, стор. 844.

³⁸ Там же, стор. 789.

³⁹ Там же, стор. 829.

⁴⁰ Там же, стор. 830—831.

⁴¹ Газ. «Известия Юга», 22 лютого 1918 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2197, оп. 1, спр. 188, арк. 1.

⁴³ Там же, спр. 117, арк. 1.

⁴⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 533.

Л. М. РУТКІВСЬКА

СТЕПОВІ КОЧІВНИКИ ТА КИЇВСЬКА РУСЬ IX—X ст.

У радянській історичній літературі прийнято вважати, що кочівники південноруських степів (печеніги, торки, половці і т. д.) відігравали лише негативну роль в історії Київської Русі, а взаємовідносини між ними і руськими обмежувалися, як правило, військовими сутичками. При цьому не робиться різниці між наступом печенігів у IX і X ст. і вторгненнями половців на Русь з середини XI ст. Проте характер руху кочівників був різним на різних історичних етапах, і з'ясування його конкретних особливостей дасть можливість краще зрозуміти взаємовідносини Київської Русі з названими вище народами.

Як відомо, печеніги і торки (гузи) просувалися на територію Південної Русі з Арало-Каспійських степів, де здавна проходив складний процес формування кочових і напівкочових племен. У IX—X ст., в результаті внутрішніх особливостей розвитку гузького союзу, відбувається міграція племен з нижньої Сир-Дар'ї. Вона проходить у двох напрямках: південному і південно-західному, на територію сучасного Узбекистану і Туркменії, а також у північно-західному, до кордонів Русі і Візантії.

Як доведено А. Ю. Якубовським, ще до масового переселення на територію сучасної Туркменії в XI ст. гузи досить інтенсивно проникали на ці землі. Перша хвиля їх просування припадає на другу половину IX ст., а друга пов'язана з подіями 893 і 898 рр.¹

У зв'язку з вивченням у даній роботі просування печенігів і гузів (торків) до кордонів Київської Русі розглянемо два питання: 1) коли відбувалась міграція племен зі сходу в степи Причорномор'я; 2) який характер вона мала на різних хронологічних етапах: чи це була експансія кочівників з метою завоювання території, чи вони рухалися в пошуках пасовиськ на захід, вливаючись у середовище місцевих скотарських племен південноруських степів. Нас цікавить також проблема впливу печенізько-гузьких племен на етнічний склад населення українських степів.

Перейдемо до розгляду даних, що стосуються хронології проникнення печенізько-гузьких племен у Північне Причорномор'я.

Печеніги — племена гузької конфедерації. Їх знає Костянтин Багрянородний. З його розповіді відомо, що між 893 і 898 роками печеніги прийшли в степи Причорномор'я — після того, як зазнали поразки від гузів і хазар. В свою чергу, печеніги розгромили мадьярів і відтіснили їх на захід². На зв'язок між рухом мадьярів і печенігів треба звернути особливу увагу. В літописі печеніги згадуються вперше під 915 р.: «Придоша Печенези первое на Русскую землю и створише мир с Игорем» (Ипат., 915 р.). Цю дату і вважають дослідники роком появи печенігів на кордонах Русі.

На перший погляд події, про які розказує Костянтин Багрянородний, не відбилися в літописі, бо до 915 р. руський хроніст не згадує

¹ Очерки по истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв., Ашхабад, 1954, стор. 6—7.

² Константин Багрянородный. Об управлении государством, Извещения ГАИМК, вып. 91, М.—Л., 1934, розд. 14.

про них. Але є одне повідомлення літописця, що хронологічно збігається з наведеним вище свідченням візантійського імператора. В літописі розповідається про пересування угрів (мадьяр) на захід: «Идоша Угре мимо Киевгорою, еже ся зовешь ныне Угорское, и пришедше к Днепру, сташа вежами; беша бо ходяще яко и Половци» (Ипат., 898 р.). Оскільки Костянтин Багрянородний пов'язує рух угрів на захід з появою печенігів у причорноморських степах, і це повідомлення хронологічно збігається з повідомленням літопису 898 р., то є всі підстави вважати, що в літописному оповіданні під 898 р. відбулися ті ж самі події, про які конкретніше писав Костянтин Багрянородний. Обидва повідомлення лише взаємно підтверджують одне одне. Що ж до походження топографічної назви «гора Угорская» в Києві, то вона, певно, не зв'язана з пересуванням угрів у 898 р. (як твердить літописець), а існувала ще раніше, бо згадана в літописі під 882 р.

Все сказане вище свідчить, що перше просування печенігів у причорноморські степи припадає на кінець IX ст., а саме — на 898 р. У повідомленні ж літопису під 915 р. відбулася друга хвиля нашествия печенігів у Причорномор'я. Вони прийшли зі сходу, уклали договір з Ігорем і пішли до Дунаю.

Під 968 роком є ще одне повідомлення про польву печенігів: «Придоша Печенизи первое на Русскую землю» (Ипат., 968 р.). В Хлебниковському списку Іпатіївського літопису слово «первое» замінено словом «второе». Аналізуючи цей уривок, не можна припустити, що в ньому йдеться про перший напад печенігів на Русь взагалі. Проти цього припущення говорить факт виправлення в Хлебниковському списку, а також те, що в подібних випадках літописець звичайно користується іншою формулою. Наприклад, сповіщаючи про перший напад половців на Русь, літописець вживає слово «воевати», і фраза звучить так: «Придоша Половци первое на Русскую землю воевати» (Ипат., 1051 р.). Є всі підстави вважати, що в повідомленні 968 р. відбулося ще одне проникнення печенігів у Причорномор'я.

Таким чином можна констатувати, що просування племен з Прикаспійсько-Приаральських степів на південь у Хорисан і вторгнення їх у Причорномор'я були явища паралельні й обумовлені складними умовами соціально-економічного розвитку гузького союзу.

Для того щоб охарактеризувати рух печенігів і торків у різні періоди їх проникнення в степи Причорномор'я, необхідно простежити за політичною активністю кочівників у Причорномор'ї в різні хронологічні періоди.

З метою розуміння загального характеру руху кочівників у перший період їх тиску на Русь (898 р.) спробуємо пригадати події, пов'язані з просуванням печенігів у Причорномор'я.

Як відомо з наведеного нами свідчення Костянтина Багрянородного, появи печенігів у чорноморських степах передувала їх поразка від хазар і гузів. Витіснені з своєї країни, печеніги посунулися на північний захід. Зрозуміло, що такі далекі пошуки пасовиськ могли робити тільки багаті скотарі, у яких була в достатній кількості не тільки худоба, але й військова сила. Найбільш бідна частина печенігів залишилася в районі між ріками Ембою і Яіком. Тут бачив їх Ібн-Фадлан, секретар Халіфа Муктадіра (908—932), прямуючи на Волгу з Багдада, через Бухару, Хорезм і гузькі степи³. Аналогічне повідомлення є і у Костянтина Багрянородного⁴.

³ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Под ред. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939.

⁴ Константин Багрянородный. Назв. праця, розд. 14.

Коли печеніги, просуваючись на захід, зіткнулися з хазарами, каган останніх, як розповідає Багрянородний, спробував використати угрів для боротьби з цими кочівниками, але безуспішно. Основна частина мадярів, розбита печенігами, відійшла на захід, у Причорномор'я, а потім була вигнана в Паннонію⁵; багато їх залишилося жити під владою печенігів⁶. Взявши до уваги те, що останні, витіснені з Приаралля гузами, в своєму просуванні на захід подолали опір хазар і угрів, важко припустити, що, прийшовши в Причорномор'я, печеніги зберегли повністю свою економічну могутність, політичну і воєнну активність. Тому малоімовірна думка, згідно з якою перше проникнення печенігів (898 р.) в Причорноморські степи мало характер воєнної експансії щодо Русі. Таким чином, до 915 р. у літописця не було просто приводу згадати про печенігів. З усього сказаного вище бачимо, що просування цих кочівників наприкінці IX ст. в Причорноморські степи носило характер інфільтрації племен, а не великого завоювницького руху.

Друга хвиля проникнення печенігів у Причорномор'я відмічена в літописі (Ипат., 915 р.) під 915 р., коли між ними і князем Ігорем було укладено мирний договір. З того часу до другої половини X ст. немає ніяких згадок про напади печенігів на Київську Русь. П. В. Голубовський пояснював це тим, що печеніги тоді не грабували і не розорявали Київську Русь⁷. С. А. Плетньова, навпаки, вважає, що вже на початку X ст. торгівля і зовнішня політика Київської Русі були паралізовані печенігами⁸. Для останнього твердження немає ніяких підстав. Костянтин Багрянородний, свідчення якого відносяться до середини X ст., підкреслював мирний характер взаємовідносин Русі і печенігів. В 944 р. печеніги навіть беруть участь у поході Ігоря на Візантію.

Про те, що печеніги наприкінці IX— на початку X ст. не становили значної зовнішньополітичної сили, свідчить аналіз русько-хазарсько-алано-мусульманських відносин. Ми маємо на увазі походи Русі на Схід у 880, 909, 910, 913, 943 рр.

Як відомо, ці експедиції проти мусульманських держав Каспію були спочатку вигідні хазарам, які пропускали руських у Прикаспійські області. В східних письмових джерелах⁹ згадуються і племена (хазари, алани, буртаси), якоюсь мірою причетні до руських походів. Якщо врахувати, що ці події мали місце в часи просування печенігів у степи Причорномор'я, то зовсім незрозумілою стає відсутність згадок про них у письмових джерелах. Якби печеніги володіли на той час значною воєнною силою, то вони паралізували б, насамперед, східну політику руських князів.

Третя хвиля появи печенігів у Причорноморських степах (968 р.) припадає на той час, коли Хазарський каганат був уже розгромлений. Тоді кількість кочівників, які просунулися зі сходу в степи Причорномор'я, була досить значною. Велику роль відіграла та обставина, що печеніги, які приходили в Причорномор'я зі сходу, попадали в етнічно близьке їм середовище, а це в свою чергу сприяло консолідації цих ко-

⁵ Константи́н Багряноро́дны́й Назв. праця, розд. 38.

⁶ Там же, розд. 3.

⁷ П. В. Голубовский. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, К., 1884, стор. 68.

⁸ С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, МИА СССР, 62, 1959, стор. 215.

⁹ Н. Я. Половой. О маршруте похода русских на Бердда, журн. «Византийский вестник», XX, 1961, стор. 94.

чівників і посиленню їх політичної могутності. Літописець, повідомляючи про напад печенігів на Київ, відзначає їх численність: «Придоша Печенизи первое на Рускую землю... И оступиша Печенизи город в силе тяжьце, бесчисленное множество около города...» (Ипат., 968 р.).

Період з другої половини X ст. до середини XI ст. характеризується найбільшою активністю печенігів щодо Русі. Про це свідчать постійне інтенсивне будівництво фортець руськими по ріках Десні, Трубежі, Сулі, Стугні (Ипат., 988 р.), Росі (Ипат., 1032 р.), а також кілька прямих звісток літопису про напади печенігів на Київську Русь (Ипат., 968, 993, 997, 1015, 1034 рр.). Але навіть для цього, останнього етапу історії печенігів у степовій Україні, коли вони безпосередньо загрожували руським землям, немає підстав говорити про те, що ці кочівники паралізували політичне й економічне життя Русі.

Щодо території розселення останніх є свідчення арабських авторів (Ауфі й Істахри), з якого виходить, що після переселення на схід печеніги розділилися на східних і західних, або тюркських і хазарських. Та частина, яка кочувала від Волги до Дунаю, називалась східними або хазарськими печенігами. Як встановив А. М. Щербак на основі аналізу арабських і візантійських письмових джерел¹⁰, епіграфічних пам'яток і даних топоніміки, їх територія на сході сягала аж до Дунаю і Карпат; на півночі і північному сході — південніше лінії Тамбов — Куйбишев і по р. Оці.

На Подніпров'ї, як повідомляє Костянтин Багрянородний, чотири племені печенігів жили на одній стороні Дніпра, а чотири — на другій.

Разом з печенігами в Причорномор'я просунулися і торки (гузи). Перша згадка про них у літописі з'являється під 985 р. Ми знаємо торків і пороських, і переяславських — і ті, і другі зосереджувалися у межах Русі. Судячи з повідомлень літописця, вони перебували у васальній залежності від руських князів і завжди виступали на стороні Русі. Невелика частина торків і печенігів в XI—XII ст. була і серед половецьких племен (Ипат., 1103, 1116, 1124 рр.).

Географічно торки (гузи) займали райони лісостепу, що межують з степом на Правобережжі Дніпра, а також у північній частині степу на Лівобережжі. З літопису довідуємося, що на Пороссі в XI—XII ст. існували міста (Торчеськ, Баруч, Бронь-Княж), де жили торки, чорні клобуки. В XII ст. м. Торчеськ стає центром Поросся. Виникнення цих міст на окраїнах Русі, де жило слов'янське землеробське населення, було обумовлене осіданням кочівників. Воно почалося ще задовго до XI ст. і було наслідком складних умов розвитку скотарського господарства. В результаті майнової диференціації виділялися багаті племена, які продовжували кочувати, а бідні осідали на землю. Літописець згадує про вежі торків і чорних клобуків на кордонах Русі (Ипат., 1103, 1150, 1151 рр.).

За скупими свідченнями письмових джерел нелегко охарактеризувати господарський розвиток прикордонної області Русі, яка географічно становила перехідну зону від лісостепу до степу. Можна лише з певністю сказати, що в цій області, поряд з землеробством, було значно розвинуте скотарство, причому не тільки осіле, але і напівкочове.

Тепер спробуємо відповісти на питання, який етнічний склад населення був у степовій частині України в IX—X ст. За свідченням Костянтина Багрянородного (X ст.), не всі угри пішли з Причорноморсь-

¹⁰ А. М. Щербак. Знаки на кераміці і кирпичах из Саркела-Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов), МИА, 75, 1959, стор. 372.

ких степів у 898 р. на захід. Деяка частина їх була знищена, а інші були підкорені печенігами і жили серед них¹¹. Отже, можна констатувати, що в печенізькому середовищі жили і представники фінсько-угорських племен.

Далі Багрянородний повідомляє, що вісім хазарських родів поселились разом з мадярами в «теперішній печенізькій землі... Вони навчили торків (тобто печенігів. — Л. Р.) хазарської мови і досі говорять тією ж мовою, але володіють і турецькою мовою»¹². Отже, якісь хазарські племена жили на території, заселеній печенігами (тобто у Північному Причорномор'ї) і в X ст.

Говорячи про етнічний склад населення Причорноморських степів, не можна не враховувати цікавих спостережень М. І. Артамонова. Порівнюючи дані літопису й археологічних пам'яток, вчений приходиться до висновку, що до XII ст. на р. Донці жили іраноязичні племена — асси. Між ріками Донцем і Доном VIII—IX ст. поширені пам'ятки салтово-маяцької культури і кочові поховання XI—XIII ст.; останні за обрядом пов'язуються з салтово-маяцькою культурою¹³.

Таким чином бачимо, що етнічний склад населення степової України в IX—X ст. був досить складний. Тут жили нащадки сармато-аланських племен (ассів), які, очевидно, становили етнічну підоснову степового населення, фінсько-угорські (угри) і тюркські племена (хазари, печеніги, торки). Ми вважаємо, що в IX—X ст. у Причорноморських степах мав місце складний процес схрещення різних за походженням груп кочового населення. Немає підстав для твердження, що в цей час тут панував тюркський елемент у мові.

Для характеристики антропологічного типу населення важливо відзначити, що в похованнях кочівників IX—X ст. антропологічні особливості місцевого європеїдного населення не тільки не зникають, а, навпаки, превалюють.

Розв'язання порушених вище проблем, на наш погляд, допоможе зрозуміти особливості міграцій кочівників на різних історичних етапах, при врахуванні того, що масштаби цих явищ і їх характер в різні часи були різними. Рух печенігів і торків (гузів) на захід, до кордонів Русі і Візантії, стався прелюдією до великого пересування племен в середині XI ст., яке, в свою чергу, було відголоском руху сельджуків у Середній Азії.

¹¹ Константин Багрянородный. Назв. праця, розд. 3.

¹² Там же, розд. 39—40.

¹³ С. А. Плетнева. Назв. праця, стор. 184.

Матеріали для пропагандистів

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ НА ШЛЯХАХ ДО ЖОВТНЯ

Від редакції

Починаючи з цього номера, «Український історичний журнал» вводить рубрику на допомогу слухачам системи партійного навчання, де висвітлюватимуться основні питання діяльності Комуністичної партії України — бойового загону КПРС. Введення такої рубрики викликане тим, що в цьому навчальному році в систему партійного навчання вноситься немало нового. Перед партійними організаціями поставлено завдання добитися істотного поліпшення в постановці політичного навчання, організувати його так, щоб воно повніше задовольняло інтереси й зашити комуністів і безпартійних, більш активно сприяло будівництву комунізму, формуванню у наших людей наукового світогляду. Система партійного навчання розрахована на більш глибоке вивчення марксизму-ленінізму і зокрема теорії і історії Комуністичної партії Радянського Союзу. На допомогу слухачам політичної освіти у журналі передбачається опублікувати матеріали по таких темах: 1) Більшовицькі організації України на шляхах до Жовтня; 2) Більшовики України в період Жовтневої революції і боротьби за зміцнення диктатури пролетаріату; 3) КП України у боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму; 4) КП України в період Великої Вітчизняної війни; 5) КП України в боротьбі за завершення будівництва соціалізму (1946—1958 рр.); 6) КП України в період розгорнутого будівництва комунізму.

В цьому номері журналу публікується кілька матеріалів до першої теми: «Більшовицькі організації України на шляхах до Жовтня». Дожовтневий період в історії нашої партії насичений подіями величезної історичної ваги. Основним змістом його була боротьба за повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, головним стратегічним завданням нашої партії — забезпечення гегемонії пролетаріату і залучення на його бік широких мас трудящих. Розв'язувати це завдання партії доводилося в надзвичайно тяжкій і складній обстановці. Мирні роки змінювались воєнними, періоди піднесення революції — періодами її спаду, більш-менш легальні умови роботи — умовами жорстоких поліцейських репресій. Проте в найскладніших і найтяжчих умовах боротьби партія високо несла прапор революційного марксизму і пролетарського інтернаціоналізму, невтомно згуртовувала трудящих багатонаціональної Росії навколо своїх лозунгів, готувала їх для вирішального натиску на самодержавство й капіталістичний лад.

Разом з усією партією славний шлях боротьби і перемог, велику школу ідейного виховання й політичного загартування пройшли в дожовтневий період більшовики України. Під керівництвом Центрального Комітету Комуністичної партії і В. І. Леніна більшовицькі організації України очолювали боротьбу робітничого класу і селянства України проти царизму і капіталізму, за встановлення диктатури пролетаріату.

Матеріали, що друкуються в цьому номері і рекомендуються слухачам системи партійної освіти, лише невелика частина тієї літератури, з якою можуть ознайомитись пропагандисти і слухачі шкіл, семінарів і гуртків при вивченні історії КП України в дожовтневий період. При вивченні цієї проблеми, крім великої лєнінської спадщини і документів КПРС, пропагандисти і слухачі можуть використати таку літературу: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», видання друге, доповнене, К., Політвидав України, розділ I—VI, 1962; «История Коммунистической партии Советского Союза», том первый, М., Изд-во политической литературы, 1964; «Нариси історії Комуністичної партії України», К., Політвидав України, 1964, розділ I—VI; Монографії, брошури, збірники статей і документів: І. Іванов-Потьомкін. «Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні», К., Держполітвидав УРСР, 1961; И. Д. Ремезовский. «Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898—1921 гг.)», К., Изд-во Киевского университета, 1963; «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов», К., Политиздат Украины, 1964; А. С. Зашкильняк. «Борьба большевиков за укрепление местных партийных организаций (1904—1905 гг.)», Львов, Изд-во Львовского ун-та, 1963; О. Юрченко. «Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр.», К., Держполітвидав УРСР, 1960; «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907—февраль 1917)», К., Госполитиздат УССР, 1960; П. Шморгун. «В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні в 1907—1917 рр.», К., Держполітвидав УРСР, 1960. Корисними для пропагандистів і слухачів будуть також статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» за 1957—1965 рр., зокрема такі: О. Т. Юрченко. «В. І. Ленін і початковий період історії КПРС» (1965, № 4); його ж. «В. І. Ленін про виникнення і основні етапи розвитку і будівництва революційно-марксистської робітничої партії» (1963, № 4); П. Л. Варгатюк. «Боротьба соціал-демократичних організацій України за скликання I з'їзду РСДРП» (1963, № 2); М. І. Горбунова. «Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП» (1963, № 3); М. Н. Лещенко. «Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції» (1965, № 1); П. М. Шморгун. «З історії більшовицьких організацій України» (1965, № 1); В. Ф. Сокурєнко. «Боротьба більшовиків Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції (1907 р.)» (1961, № 4); О. Г. Михайлюк. «Діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства (1907—1910)» (1963, № 5); О. П. Олійниченко. «Керівництво В. І. Леніна «Правдой» і правдистською пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914)» (1959, № 2); О. М. Щокіна. «З досвіду боротьби більшовиків за маси (1910—1914 рр.)» (1961, № 4); М. Т. Сидорчук. «До питання про кількість більшовицьких організацій і груп на Україні в період першої світової війни (липень 1914 р.—лютий 1917 р.)» (1965, № 8) та ін.

Редколегія журналу звертається до пропагандистів і слухачів системи партійного навчання з проханням висловити своє ставлення до введеної журналом нової рубрики, а також повідомити, які матеріали слід було б вмістити в журналі найближчим часом.

П. М. ШМОРГУН

ПЕРШІ БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ В 1905 р.

Напередодні першої російської революції 1905—1907 рр. Україна мала густу мережу соціал-демократичних організацій і груп, які становили великий загін РСДРП. У боротьбі В. І. Леніна, більшовиків за зміцнення партії пролетаріату проти дезорганізаторських дій меншовиків, які намагалися повернути її назад від II з'їзду РСДРП до періоду роздробленості та кустарництва, надійною опорою більшовизму виступали такі провідні на Україні комітети, як Одеський, Миколаївський, Катеринославський. Значний вплив мали більшовики в Луганській організації, а також у Поліському комітеті, який об'єднував партійні групи суміжних повітів Чернігівщини і Білорусії. Проте в Київському, Харківському комітетах і Донецькому союзі засіли меншовики. Крім того, наприкінці 1904 р. на Україні був ряд невеликих організацій і груп, керівництво яких ще не визначило свого ставлення до розколу, що намітився після II з'їзду, як внаслідок своєї недостатньої обізнаності з внутріпартійними незгодами, так і через свою слабкість, відірваність від загальнопартійних центрів. Щоправда, зустрічаються окремі дані про зв'язки тієї чи іншої організації з комітетами сусідніх великих міст, наприклад, Олександрівської і Кам'янської з Катеринославським комітетом, Херсонської з Одеським комітетом і т. д., однак цих даних явно недостатньо для визначення їх політичної спрямованості.

Центром об'єднання більшовицьких сил на Україні виступало Південне бюро ЦК РСДРП, створене з ініціативи В. І. Леніна в Одесі у лютому 1904 р. До складу бюро, зокрема, входили товариші В. В. Воронський і І. Х. Лалаянц. Після захоплення ЦК РСДРП меншовиками і створення більшовиками свого окремого центру — Бюро комітетів більшовості (БКБ), Південне бюро почало діяти від імені південних комітетів більшовості на правах «філіяльного відділення» БКБ. Проте формально всі соціал-демократичні організації на Україні, як і по всій Росії, напередодні революції були ще єдиними, які об'єднували і більшовиків і меншовиків, хоча керівні органи найбільших організацій — загальноміські комітети — уже визначили своє політичне лице, заявивши про підтримку революційної чи реформістської частини РСДРП. Перебуваючи в лавах однієї, спільної з меншовиками партії, більшовики міцно тримали в своїх руках прапор РСДРП, використовуючи загальнопартійну арену для викриття меншовиків, як буржуазних агентів у робітничому русі, для відриву від них робітників, які ще йшли за ними.

Процес організаційного розмежування фракцій РСДРП, який намітився в 1904 р. «у верхах» після захоплення меншовиками «Искры», ЦК і Ради РСДРП та створення більшовиками БКБ і газети «Вперед», на початку першої російської революції був закріплений «в низах» створенням паралельних більшовицьких і меншовицьких організацій в ряді міст Росії, а потім проведенням одночасно двох окремих з'їздів — більшовиків (III з'їзд РСДРП) і меншовиків («Перша загальноросійська конференція партійних працівників»). Але якщо підготовка і проведення III з'їзду РСДРП у достатній мірі висвітлені в

радянській історіографії, то питання про організаційне оформлення низових паралельно існуючих організацій більшовиків і меншовиків ще не досліджене. Цій проблемі й присвячене це повідомлення.

Відомо, що після II з'їзду РСДРП розбіжності між більшовиками й меншовиками були насамперед з організаційних питань. З початком революції до цих розбіжностей додалися ще й розбіжності з питань тактики. Внутріпартійна боротьба настільки загострилась, що привела до розколу найбільших соціал-демократичних організацій і створення паралельно існуючих більшовицьких і меншовицьких організацій. Перші паралельні організації виникли у Петербурзі, потім на Україні в Одесі. Відзначаючи розкольніцьку роль меншовиків, В. І. Ленін писав у січні 1905 р.: «Тепер вони відколотися в Петербурзі в окрему групу, яка названа «групою при ЦК» і протидіє місцевому комітетові партії. Таку ж місцеву групу («при ЦК») для боротьби з комітетом партії вони заснували цими днями в Одесі»¹.

Меншовики Одеси стали на шлях розколу партійної організації в найвідповідальніший момент, коли були одержані з Петербурга перші повідомлення про початок революції і потрібна була максимальна згуртованість організації для підготовки загального страйку місцевих робітників. Делегат Одеського комітету М. О. Скрипник відзначав на III з'їзді РСДРП, що «меншість влаштувала розкол в організації, і це в день одержання телеграми про пітерські події, коли потрібно було напружити всі сили»². Цей розкол меншовики здійснили 11 січня на засіданні агітаторського центру, влаштувавши обструкцію керівнику комітету К. О. Левицькому³. Наступного дня Одеський комітет РСДРП уже самостійно випускає свої агітаційні листівки. Незабаром і меншовицька «група при ЦК РСДРП» заявила про своє існування випуском окремих листівок. Меншовиків підтримала дрібнобуржуазна інтелігенція і ремісники Міського району. «Однак фабрично-заводські центри — Дальник і Пересип — та значна частина міста залишилися незачепленими авантюристами і дезорганізаторами: вони по-старому примикають до комітету», — говорилось у резолюції 16 районних організаторів Одеського комітету РСДРП від 15 січня 1905 р.⁴ Визначними працівниками Одеської більшовицької організації у 1905 р. були О. І. Виноградова, С. І. Гусев, Л. М. Кніпович, К. О. Левицький, О. А. П'ятницький, К. М. Самойлова, М. О. Скрипник, О. С. Шаповалов (Шапувал), О. М. Ярославський.

Дезорганізаторські дії меншовиків, створення окремих меншовицьких груп при ЦК РСДРП показали, що більшовикам неможливо далі працювати в єдиних з меншовиками організаціях і вони почали відкрито розривати зв'язки з меншовиками, як з дезорганізаторами партії і основними винуватцями її розколу. Після розколу меншовиками Петербурзької і Одеської організацій В. І. Ленін прямо ставить завдання більшовикам: порвати з ними «якомога повніше, скоріше, виразніше (відкрито, публічно)»⁵. «Тепер розкол повний, бо ми всі засоби вичерпали», — писав В. І. Ленін у січні 1905 р.⁶ Ці ленінські вказівки проводила у своїх листах і Н. К. Крупська, яка працювала секретарем редакції газети «Вперед», підтримуючи листування з міс-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 107.

² Третій съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 359.

³ Я. Танін. Революційний рух та партійна робота в Одесі 1905 р. Журн. «Літопис революції», 1930, № 6, стор. 241. Всі дати подаються за старим стилем.

⁴ Газ. «Вперед», 8 лютого 1905 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 46.

⁶ Там же, стор. 29.

цевими організаціями. У листі від 28 січня вона повідомляла більшовикам Харкова, що «розрив між більшістю і меншістю повний». Виклавши далі історію розколу меншовиками комітетів у Петербурзі і Одесі, вона писала: «Тепер і в містах з меншовицькими комітетами більшовики думають почати вести роботу. Звичайно, вона не буде полягати у дискредитації комітету, але більшовики вважають, що мають право засновувати паралельно свої комітети більшості, вести роботу з робітниками, випускати листки і т. д. Як ідуть ваші справи у Харкові? Чи є досить сил для створення свого комітету?»⁷.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, більшовики на місцях почали виходити з організацій, які очолювались меншовиками, і створювати свої окремі групи «Вперед». Такі назви вони одержували на честь центрального органу більшовиків газети «Вперед». На Україні першими порвали з меншовицьким комітетом і оформили окрему групу «Вперед» більшовики Харкова. Організаційні збори Харківської групи відбулись 30 січня на квартирі Г. В. Мерцалова (Сорокінський пер., 11), де Д. І. Двойрес зачитала одержаний нею лист від Н. К. Крупської, а потім тут же була прийнята резолюція про необхідність створення групи⁸. У листі до редакції газети «Вперед» член групи Л. Рошин повідомляв: «У нас в Харкові є тепер працездатна група з 9 чоловік, є зв'язки з робітниками залізничних майстерень (з 3 000 робітників), серед ремісників, студентів, залізничних чиновників, учнів зуболікарських шкіл та ін. Ми вирішили працювати самостійно, ігноруючи місцевий комітет...» Розповівши про опортуністичну політику місцевого комітету, автор листа далі писав: «Все це дало нам підставу згуртуватися 30-го січня в групу і 3-го лютого приступити до роботи (пропагандистської, агітаційної і організаційної) серед робітників, які, до речі, дуже співчутливо до нас ставляться і вкрай незадоволені комітетом за його трьохрічну бездіяльність»⁹. Відразу ж Харківська група «Вперед» почала видавати і листівки за своїм підписом. Активними учасниками групи були Д. М. Бассалиго, Д. І. Двойрес, М. П. Доброхотов, М. М. Кабаненко, Г. В. Мерцалов, М. К. Муранов, Ф. А. Сергеев (Артем), О. Г. Скороход та ін.

Слідом за Харковом більшовицька група «Вперед» почала створюватися у Києві. Як свідчив у своїх спогадах член БКБ М. М. Лядов, він мав особисте завдання В. І. Леніна при об'їзді партійних організацій Росії у лютому 1905 р. в період підготовки до III з'їзду РСДРП відвідати Київ і передати доручення Г. М. Кржижановському «що б то не було зв'язатися з місцевою організацією, відколоти від меншовиків периферійних працівників і постаратися, організувавши паралельну меншовицькому комітетові групу, і від неї послати на з'їзд представника»¹⁰. Було проведено нараду за участю 12—15 місцевих більшовиків, і всі присутні погодились створити групу. Про це Н. К. Крупська писала Одеському комітету 28 лютого 1905 р.: «Майте на увазі, що в Києві створилась літературна група більшості, є техніка, будуть видаватися листки, брошури і передруковуватися статті із «Вперед» — все це для більшовицьких комітетів»¹¹. Серед визначних працівників — більшовиків Києва 1905 р. були В. В. Вакар, Г. М. Кржи-

⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 518, 520.

⁸ Д. Двойрес. Харьковская большевистская группа «Вперед». «1905 год в Харькове», Харьков, 1925, стор. 135.

⁹ «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 139.

¹⁰ М. Лядов. Из жизни партии в 1903—1907 годах (воспоминания), М., 1956, стор. 77—78.

¹¹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 7, стор. 21.

жановський, З. П. Кржижановська, М. П. Козеренко, Г. С. Михайлов, Л. М. Скорняков, О. Г. Шліхтер та ін.

Проте, якщо Харківська група «Вперед» зразу ж почала видавати самостійно листівки та вести іншу агітаційно-пропагандистську роботу в масах, то діяльність Київської групи проявлялась дуже слабо. Збереглась лише згадка Київської організації «Вперед» на сторінках більшовицького органу серед комітетів і груп, що висловились за скликання III з'їзду¹², а також свідчення М. П. Козеренка про виділення групою свого делегата на з'їзд¹³. Проте в роботі з'їзду представник київських більшовиків участі не брав, хоча В. І. Ленін в листі члену БКБ С. І. Гусеву ставив завдання обов'язково привести від «впередівців» Києва делегата з дорадчим голосом¹⁴. Це була, звичайно, помилка більшовиків Києва, які не виконали прямої вказівки В. І. Леніна і не завершили оформлення своєї окремої організації. Агент ЦК О. М. Ессен, який відвідав Київ після III з'їзду РСДРП, повідомляв В. І. Леніну 29 травня 1905 р.: «У Києві я бачився з групою «Вперед», до якої входять Клер, Чайка¹⁵ та ін. Вони цілком на боці з'їзду, проте відкрито ще не виступали і можуть виступити тільки в тому випадку, коли до них приїде який-небудь професіонал для організаторської роботи»¹⁶. Пізніше, задовольняючи просьбу одного більшовика висловиться щодо Київської групи і влаштування там самостійної більшовицької організації¹⁷, редакція центрального органу на чолі з В. І. Леніном дала чітку і коротку відповідь: «Групу заснувати необхідно»¹⁸. Проте і після цього більшовики Києва не оформили своєї окремої групи, залишившись, таким чином, в рамках формально єдиної організації.

Наприкінці лютого паралельні організації більшовиків і меншовиків виникають у Миколаєві. Тут 17 лютого¹⁹ поліція виявила і арештувала весь склад місцевого комітету РСДРП, що знаходився повністю в руках більшовиків. Миколаївським більшовикам допоміг Одеський комітет, направивши їм двох працівників — професіоналів С. І. Чорномордика і Л. М. Сталь, які до 20 лютого уже відновили загальноміський комітет. «На початку березня Миколаївський комітет існував»²⁰, — відзначала мандатна комісія III з'їзду РСДРП.

Але меншовики вирішили скористатися арештом комітету, щоб захопити керівництво організацією в свої руки. З цією метою до Миколаєва був спішно викликаний агент ЦК, який, не визнаючи прибулих з Одеси членами комітету, організував новий комітет з одних меншовиків. «Меншовицька організація виникла у кінці лютого — на початку березня»²¹, — записано в тому ж документі III з'їзду РСДРП. Так внаслідок розкольніцьких дій меншовиків у Миколаєві були створені два паралельні комітети, що мали однакову назву: Миколаївський комітет РСДРП. Проте III з'їзд РСДРП визнав законні права і наступницьке існування більшовицького комітету, який зумів зберегти всі старі зв'язки з робітниками. Визначними діячами Миколаївської більшовицької організації у 1905 р. були В. М. Лихачов, В. О. Радус-Зенько-

¹² Газ. «Вперед», 16 березня 1905 р.

¹³ 1905 рік у Києві та на Київщині. К., 1925, стор. 17.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 254.

¹⁵ Клер — кличка Г. М. Кржижановського, Чайка — не встановлено, можливо, З. П. Кржижановської.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 27, од. зб. 82—20174, арк. 1.

¹⁷ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 45.

¹⁸ Газ. «Пролетарий», 4 жовтня 1905 р.

¹⁹ Третий съезд РСДРП. Протоколы, стор. 694.

²⁰ Там же, стор. 75.

²¹ Там же.

вич, П. Л. Ровнер, П. П. Сафронов, Л. М. Сталь, С. І. Чорномордик, І. А. Чигрин та ін.

При безпосередній участі В. І. Леніна створювалася самостійна більшовицька організація в Катеринославі. Тут меншовики, скориставшись арештом і від'їздом ряду більшовиків, у середині січня 1905 р. захопили комітет у свої руки²². Після цього член БКБ М. М. Лядов, що знаходився в Одесі, на початку лютого послав на допомогу більшовикам Катеринослава професіонального революціонера І. І. Шварца, який приїхав з-за кордону, і Я. М. Бранденбурзького, що працював там раніше членом комітету²³. Потім прибув з-за кордону в Катеринославі більшовик І. К. Михайлов²⁴. З їх допомогою більшовики Катеринослава зробили спробу відвоювати комітет, але коли меншовики відмовились допустити більшовиків у комітет, вони вирішили виділитися в окрему організацію. «Ми приступили до групування більшовистів»,—повідомляв 20 лютого Я. М. Бранденбурзький ленінському закордонному більшовицькому центру²⁵. Мандатна комісія III з'їзду РСДРП визнала, що «на початку лютого в Катеринославі почала функціонувати паралельна організація більшовиків»²⁶.

11 березня в Катеринославі була випущена з тюрми велика група місцевих більшовиків, серед них Б. М. Волін, С. І. Гопнер, М. С. Ліщинський, В. М. Маковський, В. І. Нанейшвілі, М. І. Тейтельбаум та ін.²⁷ Разом з більшовиками, надісланими БКБ і ленінським закордонним партійним центром, вони зразу ж оформили свою окрему організацію під назвою: Катеринославський комітет більшості РСДРП. 15 березня більшовики Катеринослава повідомляли В. І. Леніну і Н. К. Крупській про створення комітету в складі 7 чоловік і підготовку заяви з поясненням мотивів, що спонукали їх на такий рішучий крок²⁸. Незабаром така заява була підготовлена, надіслана в редакцію газети «Вперед» і опублікована на її сторінках²⁹. 21 березня від імені Катеринославського комітету більшості РСДРП була випущена перша листівка — відозва до солдат³⁰. Крім вище названих, визначними працівниками Катеринославської більшовицької організації були революціонер-професіонал П. М. Лепешинський, посланий сюди весною В. І. Леніним, місцеві робітники А. Я. Булигін, І. Ю. Захаренко, Г. І. Петровський, студент М. О. Савельєв та ін.

Отже, на Україні протягом січня—березня 1905 р. самостійні більшовицькі організації оформились в Одесі, Харкові, Миколаєві та Катеринославі. Внутріпартійна боротьба загострилась у цей час і в інших соціал-демократичних організаціях України, однак вони залишались формально єдиними. Робітники, незадоволені опортуністичною тактикою меншовиків у революції, відходили від них і все тісніше згуртовувались навколо більшовиків, В. І. Леніна. Про посилення більшо-

²² Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, стор. 496.

²³ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы. Днепропетровск, 1962, стор. 61—62.

²⁴ И. К. Михайлов. Четверть века подпольщика, М., 1957, стор. 3—4.

²⁵ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация, стор. 63.

²⁶ Третий съезд РСДРП. Протоколы, стор. 33.

²⁷ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906 гг., Екатеринослав, 1924, стор. 172; С. И. Гопнер. Большевики Екатеринослава в 1905 году (из воспоминаний), журн. «Вопросы истории». 1955, № 3, стор. 28.

²⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 13.

²⁹ Газ. «Вперед», 5 травня 1905 р.

³⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 79—81.

вицького впливу на місцях свідчить дружня й енергійна підтримка робітниками газети «Вперед», поява на її сторінках заміток і повідомлень не тільки з Одеси, Харкова, Миколаєва, Катеринослава, Києва а й з Луганська, Мелітополя, Єлисаветграда, Ромен, Кривого Рогу, Чернігова, Олександрівська, Дружківки та ін. «Від «Вперед» всі в захопленні»,— повідомляли більшовики Мелітополя³¹.

Більшовицькі організації України взяли активну участь у підготовці III з'їзду РСДРП, який виробив послідовну марксистсько-ленінську тактику пролетаріату і його партії в революції. Одеський комітет РСДРП одноголосно обрав своїм делегатом на з'їзд В. І. Леніна. Другим делегатом Одеського комітету, допущеним з'їздом з довідним голосом, був М. О. Скрипник. Миколаївський комітет обрав своїм делегатом В. В. Воровського, Поліський — М. К. Владимірова, Катеринославський — М. С. Ліщинського, Харківська група «Вперед» — Б. В. Авілова. Свого делегата на з'їзд послав ще Кременчуцький комітет, проте він запізнився з приїздом. Луганська організація опротестувала мандат меншовицького делегата Донецького союзу і в листі до з'їзду доручила відстоювати свої інтереси представнику Катеринославської більшовицької організації. Українські делегати взяли активну участь у роботі з'їзду, особливо в обговоренні питання про повстання. Тільки харківський делегат Авілов виступив проти ленінської установки про проведення організаційно-технічної підготовки повстання, але одержав рішучу відсіч.

Нове піднесення партійної роботи в усіх місцевих більшовицьких організаціях викликали звіти делегатів про III з'їзд і обговорення його рішень. На основі рішень з'їзду особливо значну агітаційно-пропагандистську роботу в масах розгорнули більшовицькі організації Харкова і Катеринослава. Вони організаційно зміцнились, зросли, розширили свої зв'язки серед робітників. 24 червня 1905 р. обраний на з'їзді ЦК РСДРП прийняв постанову надати права повноважного комітету партії Катеринославській більшовицькій організації, що діяла під назвою комітету більшовицької РСДРП, а в липні такі права були надані і Харківській групі «Вперед»³². З цього часу більшовики цих міст почали видавати свої листівки за підписом Катеринославського і Харківського комітетів РСДРП, але печатки на них ставились попередні (в Катеринославі — з додаванням слова «більшості», у Харкові — у верхній частині печатки містився прапор з написом «Пролетарий» — в честь нового Центрального органу партії) з тим, щоб допомогти робітникам зразу ж зовнішньо відрізнити більшовицькі листівки від меншовицьких, оскільки меншовики продовжували підписуватися таким же іменем Катеринославського і Харківського комітетів РСДРП.

Після III з'їзду РСДРП більшовики посилили свої позиції у Донбасі. З ініціативи більшовиків Катеринослава у травні 1905 р. на противагу меншовицькому Донецькому союзу був створений більшовицький Рудничний союз РСДРП. У друкарні катеринославських більшовиків був надрукований листок Організаційного бюро Рудничного союзу з роз'ясненням причин створення нового союзу і його мети. Цей листок був повністю передрукований в «Пролетарий»³³, що свідчить про те велике значення, яке надавав В. І. Ленін створенню Рудничного союзу. У червні Рудничний союз підготував і провів страйки на Карповському і Жиловському рудниках, але у зв'язку з викликаними страйками арештами союз припинив свою діяльність.

³¹ Славная страница в истории Александровска (Запорожья). Сборник материалов и документов о революционных событиях 1905 года, Запорожье, 1956, стор. 58

³² Газ. «Пролетарий», 20 липня 1905 р.; 23 серпня 1905 р.

³³ Газ. «Пролетарий», 4 червня 1905 р.

Одночасно з Катеринославською організацією повела наступ проти асилля меншовиків у Донбасі і Луганська організація РСДРП. Тут меншовики намагалися всіляко підірвати вплив більшовиків і прибрати до рук керівництво організації. В одному з листів до ленінського закордонного партійного центру відразу ж після III з'їзду більшовики писали, що «до меншовиків понаїхало народу, щоб знову завоювати, але це не вдається»³⁴. Переконавшись у безплідності спроб «завоювати» Луганську організацію і продовжуючи розкольніцьку діяльність, меншовики стали на шлях створення своєї паралельної організації, так званої Луганської групи Донецького союзу РСДРП. У червні 1905 р. за її підписом була уже видана листівка-відозва до громадян, у серпні вийшла листівка для селян³⁵. Проте серйозного впливу серед робітників вона не мала. В одному з листів із Луганська до редакції ленінського «Пролетарія» з цього приводу відзначалося: «У нас існує нібито дві організації: меншовицька і більшовицька, проте меншовицька не діє, все знаходиться в руках більшовиків»³⁶. У діяльності Луганської більшовицької організації у 1905 р. брали активну участь революціонери-професіонали Е. В. Лугановський і Л. Л. Шкловський, гітерський робітник А. П. Таймі, місцеві робітники Т. Л. Бондарев, К. Є. Ворошилов, В. Є. Євтушенко, Д. П. Осипенко, О. Я. Пархоменко, І. І. Шмирьов та ін. Більшовики активно працювали і в складі інших соціал-демократичних організацій і груп Донбасу, що залишалися формально єдиними, серед них ветеран робітничого руху П. О. Мойсєєнко (Орлово-Оленівський рудник), вчитель А. С. Гречнев (Горлівка), робітники Н. І. Дубовий (Микитівський рудник), І. А. Кротько і Д. К. Паранич (Алчевськ), З. О. і Ф. З. Колосови (Гришино), І. П. Мазанов (Єнакієве), А. І. Ващаєв (Дебальцево), І. Д. Митусов і Ф. А. Нестеренко (Авдіївка), К. А. Каплін (Краматорськ), Т. Ф. Руденко (Дружківка) та багато інших.

Після III з'їзду відкрито порвала зв'язки з меншовицькою «Искрой» і перейшла на позиції більшовиків Херсонська організація РСДРП. Один з керівників цієї організації у відкритому листі в газету «Пролетарий» писав: «Будучи обізнана тільки з принципіальними розбіжностями і поділяючи погляди більшості, організація вважала себе не вправі розривати з центральними установами, бо не була добре знайома з усіма іншими перипетіями нашої внутріпартійної кризи. Суперечки, що роздирали нашу партію, проходили десь далеко від нас». І тільки після III з'їзду Херсонська організація, ознайомившись з його рішеннями, порвала зв'язок з «Искрой», визнала Центральним органом «Пролетарий»³⁷. Одеський комітет РСДРП надавав всіляку допомогу Херсонській організації, забезпечував її літературою, посилав працівників, допоміг встановити безпосередні зв'язки з В. І. Леніним. Секретар Одеського комітету С. І. Гусєв повідомляв В. І. Леніну на початку серпня 1905 р.: «В Херсоні більшовицька організація, але слаба, недостача людей, підбираються меншовики»³⁸. Незабаром Одеський комітет направив у Херсон ще одного працівника, про що С. І. Гусєв інформував закордонний ленінський центр³⁹. Меншовики Херсона, побачивши безнадійність своїх спроб захопити керівництво організацією, стали на шлях розколу. Поряд з Херсонською організа-

³⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 42.

³⁵ Газ. «Искра», 10 вересня 1905 р.; ЦДІА УРСР у Києві, листівка № 24065.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 1, 2-у, од. зб. 40—26751, арк. 251.

³⁷ Газ. «Пролетарий», 4 липня 1905 р.

³⁸ Партия в революции 1905 года, М., 1934, стор. 268.

³⁹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 12, стор. 35.

цією РСДРП, яку очолювали більшовики, літом 1905 р. була створена меншовиками так звана Херсонська група РСДРП⁴⁰.

У процесі боротьби за втілення в життя рішень III з'їзду РСДРП більшовики посилили свої позиції у Поліському районі Чернігівщини, в Олександрівську, Балті, Єлисаветграді, Мелітополі, Сумах, Полтаві, Контотані, Умані та в ряді інших міст, де організації були формально єдиними. Посилення більшовицького впливу в місцевих організаціях відбилось на збільшенні кількості кореспонденцій, що поступали до редакції ленінського «Пролетарія». Ця газета вміщувала в середньому у два рази більше листів і повідомлень з України, ніж газета «Вперед» у передз'їздовський період. Поряд з кореспонденціями із відомих уже центрів більшовицького впливу на Україні — Одеси, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Луганська та ін., з'явилися листи з нових міст — Балти, Херсона, Полтави, Семенівки, Добрянки та ін. У матеріалах ЦК РСДРП за 1905 р. збереглися записані Н. К. Крупською адреси партійних організацій, які були зв'язані з редакцією «Пролетарія» і одержували від неї газету, серед них такі пункти України: Балта, Бобринець, Верхньодніпровськ, Вінниця, Єлисаветград, Кам'янець-Подільський, Київ, Маріуполь, Ніжин, Новозибків, Одеса, Сміла і Харків⁴¹.

Отже, після III з'їзду РСДРП паралельні організації більшовиків і меншовиків виникли ще в двох містах України — Луганську і Херсоні. В Донбасі, крім того, виникло обласне об'єднання більшовиків — Рудничний союз РСДРП, проте проіснувало воно недовго, близько двох місяців. Центром об'єднання більшовицьких сил на Україні стало Південне бюро ЦК РСДРП, створене після III з'їзду в Києві замість Південного бюро, що знаходилось в Одесі і яке припинило свою діяльність весною 1905 р., напередодні з'їзду. Як згадує у своїх спогадах агент ЦК РСДРП О. М. Ессен, організація Південного бюро була доручена Г. М. Кржижановському і його дружині З. П. Кржижановській⁴². 9 липня О. М. Ессен у листі до В. І. Леніна і Н. К. Крупської уже повідомляв: «Зорганізовані Північне і Південне бюро; будуть організовані Східне і Північно-Західне»⁴³. Видно, на основі цих даних О. М. Ессена замітку про організацію Південного бюро незабаром вмістив ленінський «Пролетарій»⁴⁴. Однак свою діяльність Південне бюро розгортало повільно, чим викликало законну тривогу В. І. Леніна, ЦК РСДРП і незадоволення багатьох місцевих працівників. Значно чіткіше і організованіше була поставлена робота Південно-технічного бюро ЦК РСДРП, також створеного після з'їзду в Києві і яке відало транспортуванням літератури, забезпеченням місцевих організацій паспортами, а пізніше — і зброєю⁴⁵.

Велике значення для згуртування більшовицьких сил на Україні мала підготовка до скликання конференції більшовицьких організацій Півдня, проведена О. М. Есеном у травні—червні 1905 р. під час об'їзду партійних організацій Києва, Одеси, Миколаєва, Катеринослава і Харкова, де він виступав з доповідями про роботу III з'їзду.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 1, 2-у, од. зб. 80—26751, арк. 757.

⁴¹ Там же, ф. 18, оп. 42, од. зб. 35461, арк. 2—17.

⁴² 1905 рік у Києві та на Київщині, стор. 323.

⁴³ Партія в революції 1905 года, стор. 263.

⁴⁴ Газ. «Пролетарій», 20 липня 1905 р.

⁴⁵ В. Н. Соколов. Профessionали. Техника большевистского подполья, М, 1925, стор. 218; Партія в революції 1905 года, стор. 283; І. М. Бондаренко. Про неопубліковане листування закордонного більшовицького центру з Південно-технічним бюро більшовиків у 1905 році. Науковий щорічник за 1957 рік Київського університету, 1958, стор. 11 та ін.

Спочатку скликання конференції було доручено Одеському комітету⁴⁶, проте у зв'язку з червневим страйком і повстанням «іотьюмкінців» він не зміг виконати цього доручення. Конференцію було вирішено скликати у Києві 30 липня 1905 р. Однак до встановленого строку прибули тільки делегати Харкова і Катеринослава, а також представник Курського комітету РСДРП. Шість делегатів, що зібралися, вирішили замість конференції провести нараду, запросивши ще кількох товаришів з місцевої більшовицької групи⁴⁷. Серед учасників наради були О. М. Ессен, Г. М. і З. П. Кржижановські, Б. В. Авілов, Н. Л. Фабричний, всього 8—10 чоловік. Нарада обговорила питання про посилення політичної роботи в масах, про ставлення до профспілок, про боротьбу з політичними організаціями ліберальної буржуазії, а також намітила заходи по підготовці збройного повстання. Всі резолюції наради були опубліковані в Центральному органі партії⁴⁸.

Після III з'їзду РСДРП більшовицькі організації України ідейно зміцніли, кількісно виросли за рахунок кращих представників робітничого класу. Якщо на початку революції більшовицькі організації нараховували в своїх рядах по кілька десятків членів партії, то влітку 1905 р. в них працювали уже сотні чоловік. Катеринославська більшовицька організація літом 1905 р. об'єднувала 200 чоловік, Миколаївська — близько 300, Одеська — 350 (у травні було близько 600 чоловік)⁴⁹. Внаслідок кількісного зростання організацій у Луганську в квітні було створено два райони (Заводський і Міський), а восени довелось виділити чотири райони (Паровозобудівний, Патронний, Залізничний, Міський). У Харкові в квітні було також два райони (Заводський і Міський), а влітку виділено ще два (Паровозобудівний і Залізничний). Така ж структура організацій (загальноміський комітет — районні комітети — заводські комітети та групи) була в Катеринославі, Миколаєві і Одесі, до того ж в Одесі була ще і проміжна інстанція — підрайон. Херсонська організація РСДРП, що була чисельно меншою, не мала районного поділу.

Більшовицькі організації України міцно стояли на ленінських позиціях і в непримиримій боротьбі з меншовиками та іншими опортуністами готували робітничий клас, трудящі маси до рішучого штурму самодержавства. Могутнє революційне піднесення в країні і підготовка загального збройного повстання, що посилилась, змусили більшовиків незабаром поставити питання про єдність дій пролетаріату і його політичної партії — РСДРП. Протягом жовтня 1905 р. — січня 1906 р. на Україні відбулося об'єднання паралельних організацій більшовиків і меншовиків⁵⁰. Проте це не означало ліквідацію їх ідейних і політичних незгод з меншовиками. Більшовики, використовуючи загальнопартійну арену, вели і далі боротьбу проти будь-яких відступів від принципів революційного марксизму, за справжню революційну єдність політичної партії пролетаріату. Завдяки послідовній ленінській лінії і гнучкій тактиці більшовики зуміли ізолювати меншовиків і зберегти в своїх руках прапор РСДРП.

⁴⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 11, стор. 18—19.

⁴⁷ Газ. «Пролетарий», 23 серпня 1905 р.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 12, стор. 64; 1926, № 4, стор. 20; Газ. «Пролетарий», 27 травня 1905 р., 4 жовтня 1905 р.

⁵⁰ Питання про боротьбу більшовиків за єдність рядів РСДРП, за створення об'єднаних соціал-демократичних організацій висвітлено у статті автора цих рядків «З історії більшовицьких організацій України (1905 р.)» (див. «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 41—53).

О. Г. МИХАЙЛЮК

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Однією з вирішальних передумов перемоги Великого Жовтня в Росії був союз робітничого класу і селянства, який склався в процесі революційної боротьби проти царизму, поміщиків і буржуазії. Залучення селянства на бік революційного пролетаріату було найважливішим і найважчим завданням більшовиків у дореволюційний час.

Проблема союзу робітничого класу і селянства, зокрема діяльність більшовиків України по втіленню в життя ленінських ідей про союз цих класів, ще не знайшла повного висвітлення в історичній літературі. Якщо революційна боротьба селянства і діяльність більшовиків в українському селі в період першої російської революції більш-менш висвітлена, то цього не можна сказати про період першої світової війни. Лише побіжно торкались цих питань автори загальних праць про селянські рухи на Україні¹. В 20—30-х роках з'явилося кілька статей, в яких висвітлювалася революційна боротьба селянства в окремих українських губерніях², але їх наукова база дуже вузька, і вони значною мірою мають ілюстративний характер. В останній час вийшло кілька статей, присвячених вивченню революційної боротьби селянства в період першої світової війни³. В основному ці статті мають загальний характер або висвітлюють революційну боротьбу селянства в певних районах чи на протязі невеликого періоду.

¹ Я. Крастынь. Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914—1916 гг.), М., 1932; Б. Граве. К истории классовой борьбы в России, Л., 1926; А. В. Шестаков. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы мировой войны и перед Октябрем, Л.—М., 1927; С. М. Дубровский. Крестьянство в 1917 г., М., 1927; А. М. Анфимов. Российская деревня в годы первой мировой войны, М., 1962; И. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 рр., К., 1963.

² М. Е. Марковский. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 г., журн. «Каторга и ссылка», 1933, № 9; Н. Межберг и С. Коган. Экономика Одесщины и рабоче-крестьянское движение в 1914—1918 гг. Октябрь на Одесщине, Одесса, 1927; С. Коган. Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине. Борьба за Советы на Екатеринославщине, Днепропетровск, 1927.

³ А. Б. Беркевич. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. «Исторические записки», т. 23, 1947; А. П. Гриценко. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки першої світової війни. «Український історичний журнал», 1958, № 5; О. К. Кошик. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку світової імперіалістичної війни, «Український історичний журнал», 1959, № 3; Ю. И. Кирьянов. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (до Февральской революции 1917 г.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960 г., К., 1962; його ж, Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914—1916 гг.). Особенности аграрного строя России в период империализма, М., 1962; Т. И. Жуков. Крестьянское движение на Украине в период буржуазно-демократической революции в России. Сборник научных трудов кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения, Львов, 1957; П. Г. Плугатырев. Крестьянское движение в Харьковской губернии в период первой мировой войны. Сборник трудов Харьковского ветеринарного института, т. 29, 1958.

Що ж до діяльності більшовиків по революційному вихованню селянства, то певний матеріал з цього питання є в названих працях про селянський рух, а також в спеціальних дослідженнях, присвячених цій проблемі⁴. Автор даної статті зробив спробу висвітлити діяльність більшовицьких організацій України по залученню багатомільйонних мас селянства на бік пролетаріату, показати складний і суперечливий процес його революціонізування⁵.

Економіка країни в період першої світової війни переживала величезні труднощі. Мобілізація запасних, призови ратників ополчення, дострокові призови новобранців, реквізиції і наряди на тилові роботи, скорочення випуску сільськогосподарських машин і мінеральних добрив — все це негативно позначилось на сільськогосподарському виробництві. Тільки з трьох губерній Лівобережної України в царську армію було мобілізовано 955 308 чоловік сільського населення⁶. В Чернігівській губернії, як відзначав губернатор у 1916 р., в результаті мобілізацій, призовів і нарядів в багатьох сім'ях залишились лише старики й підлітки⁷.

Війна завдала особливо великої шкоди бідняцьким господарствам. «Южнорусская сельскохозяйственная газета» писала: «Сучасне село Зміївського повіту не в усьому радує серце об'єктивного спостерігача. Занедбане воно, зубожіле... Почалися жнива, і нелегко... Безлюддя по селах — ось в чому біда... і ось тепер найперша турбота: як зібрати, а найголовніше, звезти хліб? Тут сила простору надзвичайна: віддаленість поля в 15—20 верст — звичайне явище. А жінки ні складати, ні возити снопи незвичні. Скільки буде вимагатись зайвої витрати часу і зусиль, щоб справитись в гарячий час!»⁸ Проте масових селянських виступів в перші місяці війни було порівняно небагато.

Це були виступи, головним чином, мобілізованих запасних, і протест проти війни був виражений в них дуже слабо. Проте в окремих працях наших істориків зустрічаються не зовсім правильні, на наш погляд, твердження про масові антивоєнні виступи селян в цей період⁹. «Серед селянства,— писав В. І. Ленін,— правлячій зграї за допомогою буржуазної преси, духовенства і т. д. теж удалося викликати шовіністський настрій»¹⁰.

Уже в перші дні війни глухе незадоволення, яке інколи проривалося назовні, викликала реквізиція коней, повозок, худоби та ін. Знач-

⁴ Т. Л. Левина. Из истории борьбы партии большевиков за укрепление союза рабочего класса и крестьянства в годы мировой империалистической войны (1914 — март 1917 гг.). «Ученые записки Пермского гос. университета», т. 25, вып. 3, 1962; Т. И. Жуков. Борьба большевиков за крестьянство в думский период. Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения, Львов, 1957; Ю. И. Кирьянов. Солдатские письма как источник для изучения вопроса о союзе рабочего класса и крестьянства в годы первой мировой войны. «История СССР», 1959, № 2; С. И. Хоминич. Борьба большевистской партии за союз пролетариата и крестьянства в буржуазно-демократической революции в России (1905 г. — февраль 1917 г.). Автореферат канд. диссертации, К., 1954; Е. В. Сизоненко. Ленінські ідеї про перетворення імперіалістичної війни у громадянську. Наукові праці Одеського держуніверситету ім. І. Мечникова, т. 150, 1960.

⁵ Стаття написана в основному на матеріалах лівобережних губерній України.— *Ред.*

⁶ Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям. Труды ЦСУ, том V, вып. 2, стор. 94, 132.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д-4, 1916, спр. 108, ч. 85, арк. 23.

⁸ «Южнорусская сельскохозяйственная газета», 9 липня 1915 р.

⁹ Див. О. Кошик. Назв. праця; А. Коротенко. Революционная работа большевиков Харьковщины в период первой мировой империалистической войны. Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов г. Харькова, 1956, вып. 1.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 277.

на частина виступів була викликана прагненням селян розширити свої земельні наділи. «З оголошенням нинішньої війни,— писав начальник Харківського губернського жандармського управління,— питання про розширення землеволодіння захопило настільки уми селянського населення губернії, що тепер не сходить з уст»¹¹. Серед інших форм селянського руху відзначалися своєю масовістю виступи проти столипінського землевпорядкування. Учасниками цих виступів були переважно жінки призваних в армію запасних — «солдатки», які вимагали припинити землевпорядні роботи до повернення з армії їх чоловіків. Найбільшим виступом було повстання в с. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії у квітні 1915 р., в якому взяло участь близько 3 тис. селян¹².

Назрівання революційної кризи в країні посилювало революційні настрої селянства. Якщо в 1915 р. на Україні відбулось, за нашими підрахунками, 99 масових селянських виступів, то в 1916 р.—110. Головними ворогами селянства були поміщики і куркуль. «Ці кровопивці,— писав В. І. Ленін,— нажилися на народній нужді під час війни, вони нагромадили тисячі і сотні тисяч грошей, підвищуючи ціни на хліб та інші продукти»¹³. Сільську буржуазію війна цілком влаштувала. В одному поліцейському донесенні по Чернігівській губернії зазначається, що «сите і багате селянство (Читай: куркульство.— О. М.) завжди готове підтримати лозунг: «війна до повної перемоги»¹⁴.

Готуючи політичну армію соціалістичної революції, більшовики України розгорнули роботу по революційному вихованню народних мас, в тому числі й багатомільйонного селянства. Зазнавши серйозних ударів у перші місяці війни, партійні організації швидко відновлювалися. В одній з кореспонденцій газети «Соціал-демократ» від 20 листопада 1915 р. зазначалося, зокрема, що в Харкові «більшовицька організація продовжувала і продовжує інтенсивно свою діяльність»¹⁵. У листопаді 1915 р. була проведена міська партійна конференція, яка прийняла ряд важливих рішень для посилення партійної роботи. У ряді міст, як наприклад, Одеса, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Чернігів, Юзівка, Мелітополь, Кривий Ріг, Суми та ін., де комітети не були оформлені, існували більшовицькі групи. У Полтаві в 1916 р. існувала об'єднана міська соціал-демократична група, в яку входили більшовики і меншовики, і де, за агентурними донесеннями, «партійна робота налагоджується успішно»¹⁶. Крім міської, існувала ще й залізнична соціал-демократична група¹⁷.

Майже всі партійні організації й групи України підтримували зв'язки з селом. Основною формою революційної роботи більшовиків серед селянства була в цей час літературна пропаганда і агітація. Хоч нам поки що не вдалося виявити листівок, спеціально адресованих селянам, але в розпорядженні істориків є багато листівок для солдатів, тобто тих же селян, мобілізованих в армію. С. І. Гопнер, характеризує роботу більшовиків безпосередньо після Лютневої революції, писа-

¹¹ Б. Граве. Назв. праця, стор. 211.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д-4, 1915, спр. 83, ч. I, арк. 8, 9, 14, 15, 16; журн. «Красный архив», 1936, № 3, стор. 15.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 38.

¹⁴ ЦДА УРСР, ф. 1439, спр. 1712, арк. 32.

¹⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стр. 594.

¹⁶ ЦДА УРСР, ф. 321, спр. 214, арк. 130.

¹⁷ Там же, спр. 215.

ла, що «...наша робота в армії була майже на всі 100% роботою серед селянства»¹⁸.

Випускаючи листівки, більшовики виховували народні маси в дусі пролетарського інтернаціоналізму, роз'яснювали трудящим, що їх вороги — не робітники і селяни інших країн, а панівні класи і царизм, які підготували і розв'язали війну. «Робітничий клас усіх країн повстає і повинен повстати проти всіх воєнних витівок буржуазних класів,— говорилось у листівці Харківського комітету, виданій в липні 1914 р.— Якщо ж робітники і селяни не в силах будуть зупинити почату буржуазією воєнну кампанію і пани становища силою нав'яжуть їм зброю, то потрібно брати цю зброю, але не для того, щоб іти в чужі країни і ганебно там убивати таких же пригноблених і знедолених панівними класами селян і робітників, як вони самі, а для того, щоб повалити панування експлуататорів, це джерело всіх народних злиднів, і в славному бою добитися повного народного самоуправління, тобто соціалістичної республіки».¹⁹ Ця листівка була розповсюджена в Харкові та його околицях²⁰. Київський комітет РСДРП у виданій на початку війни листівці «Товариші!» роз'яснював народним масам, що мільйони робітників і селян відірвали від їх сімей і мирної праці заради корисливих інтересів капіталістів і поміщиків, закликав маси до революційної боротьби проти царизму²¹.

27 листопада 1914 р. Харківський комітет видав листівку «Товариші солдати, до вас наше слово», в якій роз'яснював, в чиїх інтересах ведеться війна і закликав солдатів разом з народом припинити війну і своєю зброєю розправитися з самодержавним урядом киявського Миколи II²².

У серпні 1915 р. в Харкові, на станціях Люботин, Нова Баварія, Основа, в селах Харківського і Валківського повітів було розповсюджено листівки «Товариші робітники і солдати!»²³. Харківський комітет РСДРП перевидав листівку Тверської групи РСДРП «Товариші солдати!», в якій закликав солдат до міжнародної пролетарської солідарності, до перетворення імперіалістичної війни у громадянську²⁴. Ця листівка поширювалась не тільки в Харківській губернії, а й в інших місцях, зокрема в Бахмуті (нині Артемівськ) Катеринославської губернії²⁵.

З подібними закликами зверталися до солдатів Київська соціал-демократична організація, Катеринославський комітет РСДРП.

Значну увагу роботі серед солдатів і мобілізованих приділяла Чернігівська група РСДРП, в якій під час війни працювали Р. С. Землячка, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков. Група мала зв'язки із запасними військовими частинами, що стояли в Чернігові.

У листівках більшовики ставили питання не тільки про війну, а й про землю, пропагуючи лозунг конфіскації поміщицької землі. Так, із 7 листівок, виданих Київським комітетом, у 5 ставилося питання про

¹⁸ С. Гопнер. Большевики Екатеринослава в Февральской революции, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 28.

¹⁹ Большевики в годы империалистической войны (1914 — февраль 1917), Сборник документов местных большевистских организаций, М., 1939, стор. 4.

²⁰ ДАХО, ф. 3, спр. 4432, арк. 15, 18.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3286, арк. 13-а.

²² Большевики в годы империалистической войны, стор. 23.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1571, арк. 72, 132; ДАХО, ф. 3, спр. 5038, арк. 36.

²⁴ Большевики в годы империалистической войны, стор. 58.

²⁵ Там же, стор. 215.

землю²⁶. В листівці Харківського комітету від 18 лютого 1915 р. відзначалося, що «наші завдання попередні: демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація поміщицьких земель»²⁷. Лозунг конфіскації поміщицьких земель пропагувався в листівках катеринославських більшовиків у жовтні 1916 р. і січні 1917 р.²⁸

На Україні розповсюджувались листівки і газети Петербурзького комітету РСДРП. Так, у квітні 1915 р. в Луганську була поширена листівка «Товариші робітники і солдати!», у лютому 1916 р. в Житомирі газета «Пролетарський голос» № 2,— орган Петербурзького комітету РСДРП і листівка «Товариші робітники і робітницї! Ось уже скоро рік як наші депутати...»²⁹

В умовах війни більшовики України зуміли видати кілька нелегальних газет. Так, у вересні 1915 р. в Катеринославі вийшла газета «Южная правда» — орган обласної організації РСДРП Південного гірничопромислового району (вийшов один номер), у Харкові в 1916 р. «Голос социал-демократа» (вийшов також один номер); у Донбасі в липні 1916 р. на Вознесенському руднику була випущена «Правда труда», орган «Донецького колективу РСДРП», другий і останній номер газети вийшов у серпні 1916 р.

В передовій статті «Наші завдання», що була вміщена в газеті «Правда труда» (№ 1), вказувалося, що «лозунгами поточного моменту нашого органу будуть лозунги Центрального Комітету РСДРП, виставлені в № 47 газети «Социал-демократ». Мова йшла про «Три кити» — лозунги демократичної республіки, 8-годинного робочого дня, конфіскації земель. Далі газета майже повністю передрукувала ленінську статтю «Де кілька тез».

Революційні ідеї проникали в середовище селян через зв'язаних з селом робітників. Під час війни замість мобілізованих пролетарів на підприємства і шахти прибуло багато селян. Так, в Лисичанському районі (Донбас) у липні 1916 р. близько 40% робітників шахт були жителями навколишніх сіл, де вони мали свої господарства і в певні місяці від'їжджали на польові роботи³⁰.

Влітку 1916 р. революційну роботу в Славяносербському сільсько-господарському товаристві вели робітники Луганського патронного заводу, а також члени профспілки робітників заводу Гартмана. Більшовик Д. З. Лебідь у 1915 р. проводив революційну роботу серед селян с. Мануйлівки Катеринославської губернії³¹. В с. Гужівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії революційну роботу на селі проводив М. І. Олійник, учасник першої російської революції, який закликав селян скористатися «цією обставиною (Тобто війною.— О. М.) і зробити таку ж війну в імперії»³².

Революційні ідеї приносили на село солдати. В. І. Ленін в брошурі «Соціалізм і війна» писав, що «в міру повернення солдатів з поля бойні, настрої на селі безперечно змінюватиметься не на користь царській монархії»³³. Так, солдат Д. Г. Шаповалов, який перебував у

²⁶ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 563, 571, 575, 578, 585.

²⁷ Там же, стор. 582.

²⁸ Там же, стор. 628—629, 642.

²⁹ Большевики в годы империалистической войны (1914 р.— февраль 1917 р.), стор. 201—202.

³⁰ Ю. И. Кирьянов, Влияние мировой войны на изменение численности и состава рабочих России, журн. «Вопросы истории», 1960, № 10, стор. 99.

³¹ Ю. И. Кирьянов, Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914—1916 гг.), Особенности аграрного строя в России в период империализма, М., 1962, стор. 242.

³² ЦДА УРСР, ф. 1439, спр. 1597, арк. 86.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 277.

слободі Боромля Охтирського повіту Харківської губернії у відпустці, звертаючись до солдаток, говорив: «Не давайте ділити землю і не виходьте на відруби, бийте землемірів; хто буде ділити землю, я сам із них п'ять чоловік укладу і з ними зроблю те ж саме, що було в Нижній Сироватці»³⁴.

Революційні ідеї проникали на село і через солдатські листи. Так, харківський губернатор писав головнокомандуючому Південно-Західного фронтом, що селянин с. Крем'яного Куп'янського повіту В. Г. Хмельницький, одержуючи із діючої армії від свого родича В. Я. Плотнікова листи, розповідає селянам про революційні заворушення в армії³⁵.

На листи солдатів, як на джерело заворушень, скаржився земський начальник 5-ої дільниці Сумського повіту: «Мені доводилося, — писав він, — читати листи, що присилаються солдатами із діючої армії своїм рідним, в яких вони висловлювались, що нинішня війна їх дуже перевтомила, але зате після закінчення її вони придуть додому і тоді відберуть у панів всю землю»³⁶.

В політичних оглядах властей про настрої населення все виразніше стає помітним їх жах перед революцією, яка наближалась. Так, в одному з поліцейських донесень по Харківській губернії за жовтень 1916 р. зазначалося: «Щодо настрою мас населення, то таких все більше вимальовується у формі ворожого ставлення до уряду і його представників... Скрізь на вулицях, базарах, у вагонах поїздів і в інших місцях чується обвинувачення проти уряду не тільки в бездіяльності і в небажанні стати на захист інтересів мас населення, але і в злочинному потуранні. В цьому сходяться всі... В простому народі досить часто і прозоро висловлюються надії на відібрання з допомогою армії, що повернеться додому, землі не тільки у осіб німецького походження, а й у поміщиків, а також на зміну в Росії суспільного ладу»³⁷ (Курсив наш.— О. М.).

Народ втратив всяку повагу і всяку віру в уряд, говорилося в іншому донесенні по цій же губернії. «Заслугове особливої уваги настрої селян... Настрої цей ворожий до панівних класів населення. Разом з тим досить часто висловлюються і тайні надії на зміну з допомогою прибулих з театру війни військ існуючого в державі ладу і погрози на адресу панівних класів населення»³⁸.

Прогнилий самодержавний лад був напередодні загибелі. «Тепер ми знову йдемо до революції,— писав В. І. Ленін в 1915 р.— Це всі бачать. Сам Хвостов говорить про настрої селян, що нагадує 1905—1906 роки»³⁹.

Село вирисло в політичному відношенні і було готове до рішучої революційної боротьби. Потрібен був тільки клас, який повів би селянство на боротьбу проти царизму і поміщиків. Таким класом був російський пролетаріт, очолюваний більшовицькою партією. Російський революційний пролетаріат в союзі з широкими масами селянства, під керівництвом ленінської партії в лютому 1917 р. повалив царське самодержавство, а потім повів боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і в жовтні 1917 р., разом з біднішим селянством, добився всесвітньоісторичної перемоги.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д-4, 1915, спр. 83, ч. I, арк. 19.

³⁵ Журн. «Красный архив», 1936, № 3, стор. 8.

³⁶ Там же.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1662, арк. 66—67.

³⁸ Там же, арк. 82—83.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 368.

Обговорення

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

ПРО ТЕМАТИКУ КАРТ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА

Питання історичної географії здавна привертало до себе увагу. Нагадаємо, що автор «Повести временных лет» подає цікаві історико-географічні звістки про розселення слов'ян та інші відомості з історії давньої Русі. На жаль, цій галузі історичної науки приділяють недостатню увагу, навіть є спроби применшити та звузити її обсяг, замовчувати її важливе місце в історичній науці. В цьому 1965 році у Києві на другій республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у доповіді «Сучасні проблеми спеціальних історичних дисциплін» ці слова не було сказано про проблеми історичної географії. Таке ставлення до історичної географії пояснюється тим, що ще не вижито неправильні погляди ігнорування значення географічної сторони історичного процесу.

В 1964 р. на засіданнях секції суспільних наук АН СРСР, на якій обговорювалися важливі теоретичні проблеми історичної науки, акад. Б. О. Рибаків указав на необхідність розглядати «Історико-географічний метод, як одну з форм історичного синтезу, що дозволяє об'єднати цілий ряд різних явищ, показати їх у просторі. Зіставлення кількох карт на окремі теми дасть можливість нам показати динаміку історичного процесу, але вже висвітленого з другої сторони»¹.

Останнім часом поновився інтерес до створення історичного атласа України. У лютому 1965 р. на ім'я віце-президента АН УРСР академіка І. К. Білодіда була подана доповідна записка з приводу цього. Її підписали акад. І. П. Крип'якевич, проф. П. А. Лавров та інші. В липневому номері «Українського історичного журналу» опублікована цікава стаття В. К. Яцунського «Про створення історичного атласа України». В ній стисло, а в деяких випадках іноді занадто лаконічно, викладені основні проблеми, на які слід звернути увагу при складанні історичного атласа.

Ми цілком погоджуємося з автором статті, що висвітленню ряду найважливіших проблем сприятиме спільна робота істориків України з колективом істориків АН СРСР. Мабуть, при складанні окремих карт історичного атласа України неможливо буде обійтись без консультації, або може і безпосередньої участі істориків Білорусії, Молдавії, Вірменії, Грузії, а також Болгарії, Румунії, Польщі та Чехословаччини. Адже при опрацюванні матеріалів для атласа доведеться виконати велику дослідницьку роботу в різних напрямках.

В. К. Яцунський пише: «Для історичного атласа Української РСР не потрібно двох томів. Але всередині одного тома повинно бути, звичайно, дві частини: одна про дожовтєвий, друга — про радянський період»². Очевидно, тут мова йде про академічний атлас. Ми зараз не знаємо, скільки в ньому буде карт, але їх, безперечно, буде багато. Такий атлас виїде обмеженим тиражем, не може бути дешевим, не стане широко відомою книгою. Потрібен такий атлас, який можна було б видати масовим тиражем і щоб коштував недорого. Тому, на наш погляд, доцільно планувати видання історичного атласа в кількох випусках (наприклад: три про дожовтєвий період і три про радянський період). Питання про тип історичного атласа треба обговорити на широкій нараді спеціалістів.

Складна справа з тематикою карт. Загальна періодизація історії України, прийнята в радянській науці, буде тут великою допомогою. Але вона не розв'язує всіх питань. Треба конкретно висвітлювати ряд історичних явищ. «Історія як наука досліджує конкретні прояви загальних закономірностей суспільного розвитку в живому історичному процесі»³. І ці конкретні прояви треба позначити при відображенні історичного процесу на Україні на історичних картах.

Вдале обрання теми має велике значення для відображення соціальних та економічних явищ на карті. Тут не тільки слід урахувувати особливості певного явища, але створювати кілька карт, щоб можна було показати динаміку історичного процесу. Історико-географічний метод є однією з форм історичного синтезу. Для відображення дея-

¹ Збірник «История и социология». М., 1964, стор. 60.

² В. К. Яцунський. Про створення історичного атласа України, «Український історичний журнал», № 7, стор. 31.

³ Акад. Є. М. Жуков. В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії, «Український історичний журнал», № 8, стор. 7.

ких об'єктів доведеться використовувати синхронічні карти. Таким чином буде кілька типів карт; доцільно їх не переобтяжувати різними відомостями, особливо, коли будуть створюватися комбіновані карти, на яких позначатимуться різні історичні явища. На наш погляд до окремих груп карт треба подавати необхідні короткі пояснення на окремих сторінках.

Визначення тематики карт — одне з відповідальних завдань, якому треба приділити велику увагу.

Чи доцільно вводити в історичний атлас карти природних умов, оскільки вони опубліковані в географічному атласі України? Останнє не є підставою не вмішувати їх в історичний атлас. Географічний атлас України видано в невеликій кількості примірників і є не в кожній бібліотеці. По-друге, без показу природних умов незрозумілими будуть окремі історичні явища, які відбувалися на території України. Комбіновані карти (з природними умовами) не врятовують становища. На карті про промисловість, яка цікавить читача, він може й не звертати уваги на мережу річок. Тому ми вважаємо, що обов'язково слід дати карти природних умов (з позначенням державних заповідників), але, звичайно, в меншій кількості, ніж у географічному атласі.

В роботі над історичним атласом важливе місце повинні зайняти питання демографії, оскільки вони мають пряме відношення до висвітлення історії розвитку продуктивних сил країни. Але картографічне висвітлення цих питань становить велику трудність. Поправки О. І. Барановича і О. С. Компан до відомостей О. Яблоновського про заселеність України в першій половині XVII ст. свідчить про необхідність спеціальних демографічних досліджень по всіх періодах феодальної історії України.

Дуже важливим питанням є показ на картах розвитку культури на Україні. В географічному атласі Української РСР і Молдавської РСР подано кілька карт на цю тему. Але в історичному атласі широко треба показати наслідки культурної революції на Україні, історію культурного будівництва, відзначити місця видатних пам'яток історії та культури.

Показ на картах історії сільського господарства в різні періоди також займе належне місце. Географічні умови та історичні особливості мали тут важливе значення. Відомо, що В. І. Ленін звертав увагу на різну географію прусського та американського шляхів розвитку сільського господарства.

Важливим завданням історичного атласа України є відобразити на картах героїчну боротьбу українського народу за своє визволення, показати творчу діяльність трудящих у соціалістичному будівництві під керівництвом Комуністичної партії.

Радянська історична географія, що розвивається на базі марксистсько-ленінської методології, докорінно відрізняється від буржуазної, яка не приділяла уваги зображенню ролі народних мас в історії і розгляд соціально-економічних явищ подавала відповідно до своїх класових вимог. Невипадково тому в період становлення радянської науки В. І. Ленін приділяв велику увагу географічній та історичній науці, про що свідчить його цікаве листування в 1921 р. з приводу підготовки до видання учбового «Атласа Росії». Це листування вказує на ту велику увагу, яку В. І. Ленін приділяв тематиці карт, коли готувався атлас. Важливим тут є також те, що В. І. Ленін вперше поставив питання про створення карт з історії культури і вказував на необхідність короткого пояснювального тексту до карти.

М. М. ТКАЧЕНКО

ДЕМОГРАФІЯ В ІСТОРИЧНОМУ АТЛАСІ

Створення історичного атласа України є дуже складною і трудомісткою справою. Реалістичний підхід до виконання завдання вимагає усвідомити масштаби роботи і ті труднощі, які можуть стати на шляху її успішного здійснення. Насамперед потрібно взяти до уваги, що деякі, на наш погляд, обов'язкові об'єкти картографічного висвітлення історії України вимагають ще попередньої дослідницької праці. До них належить, наприклад, демографія України феодального періоду. Як відомо, представники дворянської і буржуазної науки мало займалися питаннями демографії України, оскільки вона майже не була зв'язана з тим колом питань, які їх в основному цікавили.

Потрібно сказати, що для висвітлення заселеності України в ранній феодальний період ніяких більш-менш точних відомостей немає. Що ж до більш пізнього періоду, то в нашому розпорядженні документи загальнодержавного оподаткування десь з XVI ст., які містять хоч далеко недостатні, але найбільш повні відомості про кількість сіл, міст, містечок і їх населення. Проте складність демографічних досліджень полягає не лише в обмеженому колі джерел, але й наявності розбіжності в інтерпретації їх різними вченими

Податкові «реєстри», «тарифи» і «квитки» Речі Посполитої XVI—XVIII ст. були

частково опубліковані в кінці XIX на початку XX ст. О. Яблоновським і А. Павинським¹ а також М. Владимірським-Будановим². Однак лише в незначній частині дані цих доку ментів можуть бути безпосередньо перенесені на карту. В більшості випадків вони ви магають вдумливого попереднього вивчення і послідовної наукової інтерпретації з по зицій сучасного рівня історичної науки. Справа в тому, що принципи складання і тер мінологія опублікованих податкових списків сьогодні нам далеко не завжди зрозумілі. Цілу проблему становить зокрема розшифровка реального змісту назви тієї або іншої податкової одиниці — «дим», «дворища», «служби», «влоки» і т. д. У кожному окре мому випадку під такими фіскальними одиницями малася на увазі різна кількість людей.

В свій час О. Яблоновський висловлював подив з приводу даних документів XVII ст. про неймовірно малу заселеність Київського воєводства — 1,9 особи на 1 кв. км, — але не маючи інших відомостей, пустив у науковий вжиток положення про мними «пустки» в центральній Україні XVII ст.

Першу серйозну поправку до висновків О. Яблоновського зробив радянський вче ний О. І. Баранович, спираючись на знайдений ним в архіві реєстр подимного податку по Волинському воєводству за 1629 р. На щастя в цьому реєстрі не було ніяких трудно щів щодо визначення числа осіб, які входили в «дим» як податкову одиницю. «Дим» тут відповідав поняттю родина, або господарство в 5—6 чоловік. За підрахунками О. Барановича населення на Волині налічувалось значно більше, ніж за підрахунками О. Яблоновського³.

Але в податкових документах інших воєводств цього часу «дим» був якоюсь умов ною одиницею, яка не відповідає поняттю родина. В зв'язку з тим, що це питання не було розв'язане виходило, що в однакових географічних і політичних умовах населен ня в окремих повітах Київщини було в 12 разів менше, ніж у сусідніх повітах Брач лавщини. Як виявилось, справа полягала в тому, що протягом XVII ст. на Україні у вжитку були не лише реєстри, запроваджені в 1629 р. в зв'язку з переходом до подим ної системи, але й старі, поборові, зокрема від 1578 р. Фіскальна одиниця «днм» у цих реєстрах відповідає родині, а якісь складні одиниці, яка містила в собі певну групу «днімів-родин».

Розшифровка допомогла встановити, що в Київському воєводстві в першій половині XVII ст. було не 1,9 чоловік на 1 кв. км, а щонайменше 10⁴. Необхідно продовжити дослідження в цьому напрямі, щоб визначити фактичну заселеність в різний час всіх українських земель.

Некритичне використання відомостей про заселеність феодальної України неминуче приведе до непорозумінь і суперечливостей в картографічному відображенні різних сторін соціально-економічного життя країни. Виявиться зокрема невідповідність рівня заселеності окремих її частин рівневі розвитку продуктивних сил, або невідповідність чисельності населення в цілому до загальної кількості міських і сільських поселень. Прикладом саме такого становища є «Історичний Атлас», виданий О. Яблоновським, який містить карти заселеності України, приналежності поселень тим або іншим осо бам, адміністративного поділу, розміщення різного роду промислів кінця XVI — початку XVII ст. тощо⁴. Слід відмітити, що цей атлас ще і досі має певне наукове значення, але його недоліки з точки зору сучасних вимог науки очевидні. Історичний атлас Украї ни не повинен повторювати їх.

На закінчення хочеться додати, що серед багатьох позитивних наслідків, які може дати робота над історичним атласом, буде і ліквідація деяких білих плям в історію графії України. Крім того, в процесі підготовчих робіт і складання карт можуть і по винні вирости кадри спеціалістів з таких спеціальних дисциплін як історична географія, історична демографія, ономастика та ін. Розвиток же спеціальних історичних дисци плін є свідченням успішного розвитку історичної науки в цілому.

О. С. КОМПА

¹ Zródła Dziejowe, т. XIX—XX, W., 1889, т. XXII, Warszawa, 1897.

² М. Владимірський-Буданов. Население Юго-Западной России от поло вины XIII до половины XV в., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, К., 1886; його ж. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии, «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, К., 1890; його ж. Кому принадлежит главная роль в заселении Украины в конце XVI и в начале XVII в., «Архив Юго-Запа дной России», ч. VII, т. 3, К., 1905.

³ О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воє водство, К., 1931; його ж. Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки АН СССР», М., 1950, № 32.

⁴ О. Компан. До питання про заселеність України в XVII ст., «Український істо ричний журнал», 1960, № 1.

⁵ Atlas Historyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Wydany z zasiłkiem Akademji Umie jętności w Krakowie. Dział II, «Ziemie Ruskie», Warszawa—Wiedeń, 1889—1904.

Замітки

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ ПРИФРОНТОВИХ ГУБЕРНІЙ УКРАЇНИ В 1917—1918 рр.

Радянські історики приділили певну увагу вивченню історії Червоної гвардії на Україні¹. Однак матеріалів прифронтових губерній досі не використовували. Між тим, матеріали про формування і діяльність Червоної гвардії Поділля, Волині і Північної Бессарабії допомагають з'ясувати революційну співдружність солдатських мас з трудящими як один з вирішальних чинників перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в національних окраїнах Росії.

Початок збройним силам пролетарської революції поклали робітники Петрограда ще в дні Лютневої революції. Їх приклад наслідували пролетарі Донбасу, Катеринослава, Харкова, Одеси, Києва та ряду інших міст України. Вже в період мирного розвитку революції в рядах Червоної гвардії України нараховувалось 6500 бійців, а в переддень Жовтневої революції — 17 тис.²

Основною базою для поповнення Червоної гвардії був фабрично-заводський пролетаріат. Там, де пролетарський прошарок міського населення був незначний, хід формування червоногвардійських загонів уповільнювався. Діяльності більшовицьких фракцій місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів по створенню загонів Червоної гвардії протидіяв меншовицько-есерівський блок. Так, меншовики й есери, посилаючись на відсутність коштів, намагалися розпустити загони Червоної гвардії Вінниці, Проскурова, Житомира та деяких інших міст. Проте всупереч цій протидії більшовики знайшли сприятливий ґрунт у середовищі робітників-залізничників Південно-Західної магістралі. У вересні почалось комплектування першого червоногвардійського загону на ст. Жмеринка³. Незабаром виник загін Червоної гвардії на ст. Гречани. У формуванні його відзначились машиніст О. Дубінін і прибулі з діючої армії слюсар І. Малашкевич та мідник П. Білецький. Вже у перші дні в загін вступило близько 100 чоловік⁴. Формування Подільської Червоної гвардії прискорилось після з'їзду залізничників Подільської залізниці (перша половина жовтня), який прийняв рішення про створення загонів при всіх місцевих організаціях залізниці, особливо на вузлових станціях⁵.

20 жовтня 1917 р. за пропозицією більшовиків було ухвалено рішення «про утворення Червоної гвардії для захисту революції» на засіданні виконкому Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів⁶.

Напередодні Жовтневого повстання ряди Червоної гвардії прифронтових губерній значно зросли: у Вінниці було 350 бійців, Козятині — 150⁷, Коростені — 150⁸. Всього в п'яти пунктах прифронтової смуги нараховувалось більше тисячі червоногвардійців⁹. Крім того, бойові дружини формувались в ряді тиллових гарнізонів, де розташовувались фронтові артбази, автомайстерні, інтендантські склади та ін.

Незважаючи на окремі успіхи, нечисленним організаціям РСДРП(б) Правобережної України не вдалося повністю вплинути на процес організації збройних сил пролетаріату аж до моменту Жовтневого повстання. Перемога Великої Жовтневої соціалістич-

¹ Ю. М. Гамрецький. Червона гвардія України в радянській історіографії, «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 119—128.

² М. Я. Онуфрієнко. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине. Дисертація, К., 1955, стор. 77, журн. «Красный архив», 1937, № 5, стор. 42, 43, 99; газ. «Звезда», 22 жовтня 1917 р.

³ Л. Тернопольський і С. Федулкін. Жовтень на Вінничині, Вінниця, 1927, стор. 41.

⁴ В боях за Жовтень. Спогади, Хмельницький, 1958, стор. 55.

⁵ Путь славных. Спогади, М., 1958, стор. 149.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3045, оп. 1, спр. 5, арк. 14.

⁷ П. С. Дмитренко. Красная гвардия. Дисертація, М., 1947, стор. 366.

⁸ Л. В. Буз. Железнодорожники Юго-Западной магистрали в борьбе за установление Советской власти на Украине, К., 1958, стор. 26.

⁹ Єдиного Статуту Червоної гвардії на Україні не було, але статуту й інструкції всіх загонів носили єдину класову, пролетарську основу. Червона гвардія на Україні в 1917—1918 рр., К., 1937, стор. 66—68.

ної революції в Петрограді в Москві відкрила широкі перспективи для революційної творчості трудящих мас і викликала необхідність створення збройних сил на місцях».

Проблема зброї і продовольства вирішувалася завдяки співдружності солдатських мас з трудящими України. Арсеналами для Червоної гвардії стали революційні настрої військової частини. Так, 4 листопада за домовленістю з полковим комітетом 79-го Куринського полку червоногвардійці одержали з полкового складу необхідну зброю¹⁰. Для озброєння виділеного для походу на Бердичів червоногвардійського загону ст. Гречани ревком 7-ї армії відпустив з армійського складу 400 гвинтівок, 25 тис. патронів, 4 кулемети, 25 револьверів і повний комплект медикаментів¹¹. З початком кайзерівської окупації загону було додатково виділено 500 гвинтівок, 10 кулеметів, 5 гармат і багато іншої зброї¹². Сибірський артдивізіон віддав у розпорядження Прокурівського ревкому для Червоної гвардії всю артилерію¹³. 2-а Фінляндська та 3-я гвардійські дивізії забезпечували зброєю залізничників ст. Жмеринка, а Вінницька Червона гвардія одержувала зброю головним чином із складів 15-го запасного полку¹⁴.

Контакт з більшовиками армії мав вирішальне значення не лише для матеріального постачання червоногвардійських формувань прифронтових губерній, але й для організації у цих районах збройної боротьби проти Тимчасового уряду та буржуазно-націоналістичної Центральної ради. ВРК 7-ї армії (Проскурів), Луцький ВРК, а також районний комітет РСДРП(б) 8-ї армії (Могилів-Подільський) стали основними центрами комплектування загонів Червоної гвардії. Влада губерньського і ряду повітових комісаріатів Центральної ради була паралізована. На початку грудня губерньський комісар Степура доповідав Генсекретаріату, що у Вінниці і Жмеринці активно діють очолювані більшовиками загони Червоної гвардії¹⁵. В Кам'янці-Подільському ревком 3-го Кавказького корпусу двічі заарештовував петлюрівських комісарів. Шосейні шляхи й урядові установи повіту було взято під контроль. З прибуттям у Кам'янець-Подільський 74-го Ставропольського полку і штабу 12-го армійського корпусу (10 січня 1918 р.) було створено надзвичайну комендатуру на чолі з підполковником-більшовиком М. Кропив'янським. Ревкоми 3-го Кавказького та 12-го армійського корпусів вирішили питання про сформування шести відділень Червоної гвардії, що мали «зайнятися встановленням порядку, не зупиняючись перед застосуванням зброї»¹⁶. Колишній голова ревкомів 12-го армійського корпусу Ф. В. Попов згадує, що протягом двох-трьох днів до загону записалося близько 300 чоловік. Червоногвардійцям виділили 20 кулеметів, багато автоматів, гранати, кілька гармат. На губернаторській площі відбувся огляд Кам'янецької Червоної гвардії, якій від імені місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів вручили червоний стяг з написом: «Мир — хатинам, війна — палацам!»¹⁷ Командирами дружин (відділень) були обрані П. Гречко, П. Сиротюк, а командиром загону — М. М. Франко. Начальником Червоної гвардії Кам'янця-Подільського з 10 лютого 1918 р. став командир 1-го батальйону 74-го Ставропольського полку Самойловський. Ревком 7-ї армії в тісному контакті з Проскурівським комітетом РСДРП(б) впровадив ряд заходів по укомплектуванню мобільної групи Червоної гвардії для виконання бойових завдань у загальній боротьбі з Центральною радою.

5(18) січня 1918 р. на станції Гречани відбулись багатолюдні збори. З доповідями про політичний момент виступили начальник польового штабу ВРК 7-ї армії О. В. Павлов і комісар Подільської дороги О. А. Дубінін. Збори одностайно ухвалили підтримати із зброєю в руках владу Рад. В зв'язку з цим розглянули питання про значення Червоної гвардії. Відмітивши, що зусиллями революційних солдатів і гречанської Червоної гвардії «скинуто з дороги угодовців буржуазії від Гречан до Шепетівки»*, збори закликали всіх залізничників стати в ряди захисників Радянської влади. Дубініна і Шухова збори уповноважили одержати для Червоної гвардії від польового штабу 7-ї армії батарею¹⁸. Штаб Червоної гвардії станції Гречани почав комплектувати червоногвардійський ешелон для походу на Бердичів. Протягом двох тижнів чисельність загону виросла з 300 до 700 чоловік¹⁹.

¹⁰ М. Я. Онуфренко. Назв. дисертація, стор. 155.

¹¹ ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 23, арк. 2, 3.

¹² Боротьба за владу Рад на Поділлі, Хмельницький, 1957, стор. 276.

¹³ ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 13, арк. 52.

¹⁴ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 47, арк. 141.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 12, арк. 93.

¹⁶ Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 216, 246; ЦДВІА, ф. 2695, оп. 1, спр. 4, арк. 647; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. 249, оп. 3, спр. 147, арк. 4.

¹⁷ Ф. Попов. Рассказ о незабываемом, К., 1961, стор. 101. Партійний архів Хмельницької області (далі — ПАХО), ф. 1475, оп. 1, од. зб. 33, арк. 4.

* В операції проти шепетівсько-косятинівського гайдамацького «заслону» брали участь частини 2-ї Фінляндської дивізії, 294-й Березинський полк та 300 червоногвардійців станції Гречани.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 23, арк. 13.

¹⁹ ПАХО, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 114, арк. 33.

8 січня 1918 р. 7-а армія розпочала активні військові дії проти Центральної ради²⁰. Успішно розвиваючи наступ, гвардійські полки і загони Подільської Червоної гвардії зав'язали бої на околицях Вінниці і 10—14 січня спільно з вінницькими робітничими дружинами блискуче провели операцію по оточенню гайдамацьких казарм, роззброєно трьох гайдамацьких полків і визволенню міста. Вінницький ревком звернувся до всіх залізничників з закликком підтримати київський пролетаріат, який за допомогою російського народу «змів з лиця землі контрреволюційно-шовіністичне самозване гніздо». Сформований за його ініціативою новий загін Червоної гвардії одноставно вирішив «до кінця всіма силами підтримати істинну владу трудящих»²¹. У Жмеринці Червона гвардія обеззброїла міську міліцію і взяла на себе охорону міста і вузла²². З прибуттям ешелону гречанських червоногвардійців (31 січня 1918 р.) Жмеринка остаточно переходить до рук Радянської влади. Поповнившись за рахунок жмеринських червоногвардійців, ешелон Подільської Червоної гвардії прибув на ст. Козятин.

1-го лютого 500 гречанських і жмеринських червоногвардійців взяли активну участь в операції по визволенню Бердичева. Комісар Подільської дороги О. А. Дубінін розробив план з'єднання червоногвардійських загонів Поділля і Волині для спільної боротьби проти гайдамаків, проте останнім удалось зруйнувати мости під Коростенем і утруднити реалізацію цього плану²³. Успіх просування революційних військ на Київ і Бердичів зумовлювалося насамперед високим ентузіазмом трудящих, які безперервно поповнювали ряди Червоної гвардії.

У січні 1918 р. вся 159-а піхотна дивізія, що нараховувала понад 4 тис. бійців, на заклик комітету РСДРП(б) 8-ї армії назвала себе Дністровським Червоногвардійським полком²⁴. Майже всі солдати 126-ї дивізії, керованої більшовиком О. М. Дмитрієвим, оголосили себе червоногвардійцями²⁵. В районі містечка Торчина близько тисячі солдатів 775-го Кустанайського полку вступили в червоногвардійський загін прапорщика А. А. Богданова²⁶. На початку січня утворився сильний загін Червоної гвардії в районі м. Ровно. Понад 1500 червоногвардійців під командуванням В. С. Кіквідзе героїчно стримували натиск кайзерівських окупантів. Отаман Волинської прикордонної бригади писав, що саме «зароза з боку Червоної гвардії, яка концентрується в Ровно, змусила його формувати цю бригаду»²⁷. Проте Волинська Червона гвардія з допомогою солдатів 5-го Сибірського корпусу і 126-ї дивізії встановила контроль майже над всією Західною Волиною. Червоногвардійські загони виникли також у Дубно, Сарнах, Новограді-Волинському, Старо-Костянтинові, Коростені.

На Поділлі, крім згаданих пунктів (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Гречани, Жмеринка, Вінниця), в січні — на початку лютого 1918 р. загони Червоної гвардії діяли уже в Балті (100 чоловік), Брацлаві (100 чоловік), Шаргороді (300 чоловік)²⁸. Ці загони виникли з ініціативи низу. Так, 9 лютого о 4-й год. ранку під головуванням М. Бойка, голови Шатавського виконкому, відбулися загальні збори населення Шатави, які одноставно вирішили створити Червону гвардію. Тут же 175 чоловік 18—60 років записалися до Червоної гвардії, поклявшись захищати владу Рад. Збори звернулися до Кам'янець-Подільської Ради робітничих і солдатських депутатів з проханням виділити 200 гвинтівків, 6 кулеметів та дві гармати і запропонували «послати в кожному волость своїх делегатів, які повинні роз'яснити суть більшовицької програми»²⁹.

Подільська Червона гвардія в січні — на початку лютого мала 7400 бійців, крім невеликих груп у волосних центрах і деяких селах. На Волині загальна чисельність червоногвардійців досягала 5 тис. чоловік. Це, звичайно, велика сила, що не лише відволікала значну частину військ Центральної ради, але й революціонізувала їх. За даними М. Я. Онуфрієнка в січні 1918 р. на Україні нараховувалося 30 430 червоногвардійців³⁰. У цю цифру включено лише Вінницьку Червону гвардію (300 чоловік). Якщо ж зважити на згадані вище дані, то загальна чисельність Червоної гвардії України досягатиме 43—45 тис. чоловік.

До цього слід додати червоногвардійські підрозділи Північної Бессарабії: Дністровський загін, 126-й Рильський радянський червоногвардійський полк, червоногвардійський загін Ліпканської волості (500 чоловік), загони Бричанської, Сороцької, Еди-

²⁰ ДАХО, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 1, арк. 38, 39; Спогади колишнього товариша голови ВРК 7-ї армії Ю. О. Краснова.

²¹ Державний архів Вінницької області, ф. 151, оп. 6, спр. 6, арк. 32; спр. 7, арк. 10.

²² Газ. «Вестник УНР», 21 січня 1918 р.

²³ ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 23, арк. 7—9; спр. 24, арк. 20, 38, 40.

²⁴ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 21, арк. 113.

²⁵ Архів Інституту громадянської війни ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 2, од. зб. 8, арк. 4.

²⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 415, арк. 18.

²⁷ Там же, ф. 2242, оп. 1, спр. 497, арк. 39.

²⁸ Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 277, 278; ЦДВІА, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 19.

²⁹ Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 277.

³⁰ М. Я. Онуфрієнко. Назв. дисертація, рук. додаток № 1.

нецької, Окницької і Атаківської волостей (загальною чисельністю близько тисячі чоловік). Всього Червона гвардія району дислокації 8-ї армії досягала 7500—8000 чоловік. Коли королівська Румунія напала на Бессарабію, ці загони стали ядром соціалістичної армії.

Буржуазно-націоналістичні історики схильні зображувати боротьбу за владу Рад на Україні як результат експорту революції на багнетах тритисячного загону Берзіна. Тому-то, не применшуючи значення братерської допомоги з боку пролетарів Петрограда, Москви, Мінська, варто нагадати нашим закордонним опонентам те, чого вони так уперто не хочуть помічати.

Боротьба за владу Рад на Україні була всенародною боротьбою. Консолідація сил пролетаріату і його союзників відбувалася на класовій, інтернаціональній основі. Ілюстрацією цього служать численні факти з історії прифронтових губерній.

Як відомо, агресивні дії румунської воєщини, підтримуваної іноземними імперіалістами, привели до стану війни Румунії з Радянською республікою³¹. Контрреволюційний генералітет, Центральна рада і Сфатул-Церій намагалися будь-що не допустити переходу зброї до рук революційних армійських організацій. Проте армійські більшовики вживали рішучих заходів проти цього. Вони закликали трудящих і солдатів вступати до загонів пролетарської диктатури — до Червоної гвардії й інтернаціональних полків. Особливу активність проявили більшовики 8-ї армії Румунського фронту. Загальні збори виконкому і ВРК 8-ї армії 14 січня 1918 р. ухвалили: «Негайно розпочати формування Радянської Соціалістичної гвардії з добровольців-солдатів»³². Районний комітет РСДРП(б) 8-ї армії виділив для цього спеціальну комісію Червоної гвардії у складі П. Баранова, Г. Знаменського, А. Аркадьєва, Е. Єфімова, Н. Власова. 15 січня ВРК 8-ї армії розглянув пропозиції П. І. Баранова про утворення червоногвардійського з'єднання для боротьби проти петлюрівських гайдамаків та румунських окупантів. Ревком вирішив скомплектувати три загони. Перший у складі 657-го Пруського полку, 400 кавалеристів, бронепоезду і двох броневих автомобілів — для боротьби з гайдамаками Одеси*. Другий загін у складі 660-го Чернівецького полку й кількох частин 165-ї та 159-ї дивізій одержав завдання слідувати за маршрутом Жмеринка — Київ. Третій загін, що складався з залізників 33-го армійського корпусу та солдатів 15-го автомобільного відділення, направлявся в бік Бельців проти румунських окупантів. Начальником першого загону призначили заступника голови ВРК 8-ї армії Т. М. Хохлова, другий загін очолив комендант Могилєва-Подільського М. І. Секачов, а третій — О. С. Круссер.

Могилєв-Подільський перетворився на опорну базу формувань Соціалістичної гвардії — сюди стікались не лише групи солдатів, які відступали з Румунії, але й селяни, що вимагали зброї для боротьби проти румунських окупантів**. Тоді ж в Могилєві-Подільському під керівництвом більшовиків розгорнулася робота по формуванню національних відділень Соціалістичної гвардії. В січні виник польський загін Соціалістичної гвардії³³. Серед солдатів-поляків було поширено відозву конференції польських соціалістів, що проходила з 11 по 13 січня 1918 р. у Могилєві-Подільському. Відозва закликала протиставити міжнародному капіталові міжнародне братерство всіх пригноблених і знедолених³⁴. Аналогічну позицію займав білоруський національний комітет. У зв'язку з цим виконком 8-ї армії 17 січня (протокол № 13) ухвалив: «Включити до складу Комітету польську й білоруську національні соціалістичні групи як такі, що стоять на платформі Всеросійського ЦВК»³⁵. 5(18) лютого ревком затвердив розроблений оперативною секцією Статут Соціалістичної гвардії³⁶.

3-го лютого ревком 8-ї армії заслухав доповідь про створення в Одесі Автономної колегії по російсько-румунських та бессарабських справах, в зв'язку з чим доповідач пропонував реорганізувати всю армію в Соціалістичну гвардію. Одночасно ВРК звернувся до командуючого революційними військами на Україні Ю. М. Коцюбинського з проханням направити червоногвардійські загони, що звільнилися після київської операції, на Румунський фронт, проти румунських окупантів.

В румунській армії виник ревком, що розпочав енергійно формувати революційні

³¹ Документи внешней политики СССР, М., 1957, т. 1, стор. 79.

³² ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 16.

* В зв'язку з перемогою Радянської влади в Одесі загін направили на боротьбу з румунськими загарбниками.

** У формуванні Червоної гвардії й операціях проти іноземних загарбників відзначились батрак Атаківської волості О. Ф. Терлець, уродженець с. Немії О. І. Чорний та ін. О. Терлець згадує, що з його села в Червону гвардію вступили 18 юнаків віком від 18 до 22 років.

³³ Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 1, Warszawa, 1957, стор. 275.

³⁴ Газ. «Известия исполкома 8-й армии», 20 січня 1918 р.

³⁵ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 17.

³⁶ Борьба за власть Советов в Молдавии, Кишинев, 1957, стор. 313, 316—318.

румунські батальйони. 21 січня на засіданні виконкому Румчероду задоволено клопотання про виділення румунському ревкому 15 тис. крб. і надано йому місце у ЦВК Румчероду з правом ухвального голосу³⁷.

Формування полків Соціалістичної гвардії остаточно паралізувало дії організаторів антирадянських «легіонів». Так, з 600 тис. воїнів-поляків, що перебували в Росії, буржуазні націоналісти спромоглися завербувати у свої легіони лише 40 тис., а на Південно-Західному фронті з 160 тис.—одну тисячу офіцерів і солдатів³⁸. Решта солдатів-поляків дотримувалась нейтралітету або вступала в революційні полки³⁹. Голова ревкому 3-го Кавказького корпусу Челоб'ян 5 лютого 1918 р. повідомив ревком 7-ї армії, що польський легіон роззброєно, але солдати-поляки виявляють шире бажання служити в корпусі і захищати владу Рад. Польський авіаційний загін і ескадрон уланів навіть не роззброювався, мотивуючи це тим, що складався з солдатів Московського революційного польського полку⁴⁰. Корпусні ревкоми 7-ї армії підтримували постійний контакт з Прокурівським комітетом по формуванню польських революційних частин. Така ж робота проводилась серед чеських, сербських та інших національних формувань⁴¹. В результаті частину солдатів цього 50-тисячного чехословацького корпусу вдалося залучити до Червоної гвардії, а решту — схилити на позиції доброзичливого нейтралітету.

Представники різних націй у загонах Червоної гвардії виконували свій інтернаціональний обов'язок і в час вторгнення кайзерівських військ на Україну. Чимало червоногвардійців з боями відступили на Донбас. В одному з документів завкому Луганського патронного заводу значиться, що з 20 січня по 23 березня 1918 р. збройним силам видано 36 млн. патронів, в тому числі по заяві ВРК Південно-Західного фронту — 10 млн.⁴²

Наведений нами матеріал свідчить про значну роль у боротьбі за владу Рад Червоної гвардії України, в тому числі Подільської, Бессарабської і Волинської. Принципи інтернаціоналізму і добровільності були виявом високої революційної свідомості червоногвардійців, які об'єднували свої сили на спільній класовій основі в боротьбі за мир, землю, владу Рад.

А. Г. ТКАЧУК

Д. А. ШМІДТ

Десятками легенд овіяне ім'я Дмитра Аркадійовича Шмідта — одного з активних борців за перемогу соціалістичної революції в нашій країні, талановитого командира Радянської Армії, героя громадянської війни.

Дмитро Аркадійович Шмідт (Гутман) народився у 1896 р. в Прилуках на Полтавщині. Батько його працював у конторі страхового агентства, мати — пабійницею циганрок на махорочній фабриці. З раннього дитинства хлопчик пізнав нужду. І як тільки закінчилося нетривале навчання у початковій школі, Дмитрові довелося стати на нелегкий шлях самостійного трудового життя — спочатку учнем слюсаря, а згодом кіномеханіком¹.

Імпералістична війна вирвала Дмитра з розміреного життя провінціального містечка. Його було мобілізовано на будівництво стратегічного моста і залізниці Миколаїв—Роздільна. Тут в середовищі кадрових робітників Шмідт знайомиться з більшовицькою літературою і дістає своє перше революційне хрещення. У 1915 р. він вступає до лав РСДРП². Тоді ж він обрав собі і партійну кличку «Шмідт» на честь лейтенанта П. П. Шмідта, керівника листопадового повстання моряків у Севастополі в 1905 р.

Під час виконання одного партійного доручення Дмитра Аркадійовича було заарештовано. Після чотирьох місяців Миколаївської тюрми його відправляють у діючу армію. Але й тут Дмитро Аркадійович продовжував революційну роботу серед солдатів своєї частини. Він був членом більшовицької групи 74 Ставропольського полку 19 стрілецької дивізії 12 армійського корпусу Південно-Західного фронту³, до якої входили також підполковник М. Г. Кропив'яський, Марченко, Якушін та ін.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 32, арк. 14, 15.

³⁸ Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 195, 196.

³⁹ П. А. Г о л у б. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг., журн. «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 51—56.

⁴⁰ ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 9, арк. 50—51.

⁴¹ Червона гвардія на Україні в 1917—1918 рр., стор. 154, 155, 162.

⁴² Там же, стор. 180.

¹ Червоное казачество 1918—1923. Сборник материалов по истории Червоного казачества, Изд-во «Путь просвещения», стор. 207.

² Там же.

³ Ф. П о п о в. Рассказ о незабываемом, К., 1961, стор. 9.

Д. А. Шмідт бере активну участь у боротьбі більшовиків за солдатські маси: виступає на мітингах, роз'яснюючи класову суть Тимчасового уряду, викриває меншовиків що заклякали воювати до переможного кінця. Хороша політична підготовка в поєднанні з великою людяністю висунули Дмитра Аркадійовича в число найкращих ораторів дивізії і корпусу, завоювали йому авторитет серед солдатів. Згодом Д. А. Шмідт очолює роботу більшовицької фракції в 164-й дивізії⁴, а в травні 1917 р. бере участь у роботі фронтового з'їзду солдатських і офіцерських депутатів Південно-Західного фронту. Разом з іншими представниками від 12 армійського корпусу — Кропив'янським, Марченком, Левицьким та іншими він увійшов до більшовицької фракції з'їзду.

Повернувшись у дивізію, Шмідт провадить велику роботу серед солдатських мас, викриває політику Тимчасового уряду і угодовських партій, що його підтримували.

З провалом наступу на фронті Тимчасовий уряд вирішив перекласти вину за воєнні невдачі на більшовиків. Проти 164-ої дивізії, як і ряду інших дивізій 1 і 2-го гвардійських корпусів, було висунуто звинувачення в розкладі частин і самовільному залишенні фронту. За таких умов більшовикам нелегко було утримати солдатів від передчасного виступу. Д. А. Шмідт разом з іншими більшовиками дивізії вдалося все ж переконати солдатів, що виступ в цій ситуації приведе лише до зайвих жертв, але необхідно організувати групову поруку, щоб зберегти більшовицькі осередки.

Жовтень Дмитро Аркадійович зустрів на Південно-Західному фронті. Незважаючи на те, що солдати фронту підтримали владу Рад, командування разом з корпусними, армійськими і фронтовими комітетами, в яких панувало засилля представників угодовських партій, стало на бік контрреволюції. Більшовицький актив фронту виступив проти намірів контрреволюції використати армію для підтримки буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Перед більшовиками постало завдання скликати фронтовий з'їзд для обрання нового Військово-революційного комітету. Д. А. Шмідт був активним учасником і цього з'їзду, і надзвичайного з'їзду 12-го корпусу. В час роботи цього останнього з'їзду 74 і 75 полки заарештували штаб корпусу і його командування. Було обрано нову президію з'їзду в складі М. Кропив'янського, Ф. Попова, Д. Шмідта та ін. З'їзд визнав владу Рад і оголосив нещадну боротьбу Центральної ради. Віднині корпус став опорою зміцнення Радянської влади в Подільській губернії. Але частинам корпусу довелося ще витримати напружену боротьбу з буржуазно-націоналістичною Центральною радою, яка за допомогою контрреволюційного командування Південно-Західного фронту розіграла військово-революційні комітети і приступила до роззброєння революційно настроєних частин.

Повернувшись у січні 1918 р. в Прилуки, Д. А. Шмідт бере участь в роззброєнні гайдамацького куреня, який перебував у місті, веде боротьбу з націоналістами, що намагалися саботувати розпорядження Радянського уряду України. Він перший радянський командант Прилук, член ревкому.

Центральна рада, вигнана з основних районів України, уклала ціною зради інтересів українського народу мирний договір у Брест-Литовську з німецьким імпералізмом, який поспішив підтримати її штиками своєї чотирьохсоттисячної армії. Радянський уряд закликав всіх трудящих піднятися на священну боротьбу з окупантами.

Згідно з планом командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка, на території Полтавської і Харківської губерній було вирішено створити мережу партизанських загонів⁵. Рішенням партійного комітету Дмитра Аркадійовича залишають у Прилуках для керівництва підпіллям⁶.

Петлюрівським карателям вдалося схопити Д. А. Шмідта. Озвірілі бандити спішили розправитися з ним. Лише поспішність, з якою провадився розстріл, врятувала Дмитра Аркадійовича. Тяжко поранений, він залишив місто, перейшовши у підпілля. З сформованих за активною участю Д. А. Шмідта бойових груп виріс великий загін у кількості 800 чоловік, що став грізною силою для німецьких окупантів і загонів гетьманської варти на землі Прилуччини⁷.

Разом з прапорщиком К. Покидьком Д. А. Шмідт увійшов до складу Військово-революційного штабу, створеного підпіллям Виконкомом. В першу чергу необхідно було встановити зв'язок з центром. Д. А. Шмідт встановлює спочатку зв'язок з Ю. М. Коцюбинським у Полтаві, а потім з штабом М. Г. Кропив'янського, що готував на Чернігівщині повстання, яке мало стати сигналом до загального збройного повстання на Україні. Д. А. Шмідту доручають очолити підготовку повстання в районі Прилук⁸.

Серпневе повстання на Чернігівщині не змогло перерости у всеукраїнське⁹ повстан-

⁴ Ф. Попов. Рассказ о незабываемом, К., 1961, стор. 13.

⁵ В. А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. II, М., 1928, стор. 43.

⁶ Червоное казачество..., стор. 207.

⁷ І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, К., 1965, стор. 43.

⁸ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 89—90.

ня внаслідок цілого ряду об'єктивних причин. У райони повстання німецьке командування кинуло регулярні війська і загони карателів. Загону Шмідта довелося прориватися з оточення під Краснянським лісом. Між селами Журавкою і Світличиним німці оточили партизанів з обох флангів. Д. А. Шмідт, діждавшись темряви, непомітно відвів загін убік, і німецькі частини, не розібравшись уночі, хто проти них, вступили в бій між собою. Партизанський загін спокійно вишов з оточення. Після невдачі повстання в Прилуках загін Д. А. Шмідта, як і інші партизанські загони, змушений був відійти з боями до нейтральної зони, на кордон з РСФРР.

Він постійно змінював місце свого перебування і залишався невловимим⁹.

Зосередження великих повстанських і партизанських сил у нейтральній зоні та прифронтовій смузі, постійний приплив все нових і нових груп, які приходили з окупованої території, дозволили ЦК КП(б)У створити з усіх цих загонів дві повстанські дивізії.

З партизанського загону Д. А. Шмідта і загону Шульженка і було сформовано 7-й Суджанський полк 2-ої повстанської дивізії, перейменованій після реорганізації, проведеної командуючим групою військ Курського напрямку В. О. Антоновим-Овсієнком в листопаді—грудні 1918 р., в 5-й радянський український полк. Полк вписав чимало яскравих сторінок в історію визволення України і розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В цей період він налічував 1289 штиків, 250 шабель, 8 кулеметів і 3 гармати. Формування його проходило в районі Вольфіно—Суджі¹⁰. Перед 2 радянською українською дивізією, зведеною у дві бригади, було поставлено завдання розгорнути наступ на Харків. 5-й піхотний радянський український полк Д. А. Шмідта увійшов до першої бригади¹¹.

Д. А. Шмідт приділяв багато уваги політико-виховній роботі в полку. На початку грудня 1918 р. тут було створено комуністичний осередок і групи співчуваючих у всіх батальйонах, ротах і командах полку¹².

21 грудня 1918 р. частини групи військ Курського напрямку, майбутнього Українського фронту, перейшли у наступ. 5-й піхотний радянський полк визволив м. Рильськ, Коренево і Пушкарне¹³. В період визволення України взимку і навесні 1919 р. разом з частинами 2-ї радянської української дивізії він брав участь у звільненні Харкова, у розгромі частин петлюрівців, які відкотилися до Мерефи і Люботина. Полк Д. А. Шмідта разом з червоними козаками виступив назустріч петлюрівським загонам Балбачана до Люботина. Полк вступив в упертий любовий бій з противником, а червоні козаки в цей же час обійшли Люботин з півночі. Петлюрівці панічно тікали, залишивши під парами 42 парозови, 10 ешелонів з продовольством у Люботині і великі склади інтендантського, інженерного та артилерійського майна у Мерефі, а також 11 гармат і 7500 снарядів. За участь у цих боях Д. А. Шмідт був нагороджений орденом Червоного Прапора¹⁴.

4 січня 1919 р. три батальйони полку в кількості близько 500 чоловік, разом з полком Червоного козацтва перейшли у наступ на Полтаву проти значно переважаючих сил ворога. 5-й радянський полк наступав залізницею Люботин—Полтава, праворуч його рухався 6-й піхотний радянський полк Я. О. Кісіля, а червоні козаки йшли полтавським шляхом. 14 січня червоні козаки були вже біля ст. Коломак, але, зустрінуті ураганим вогнем ворога, відступили. На допомогу прийшов 5-й радянський полк Д. А. Шмідта і ворог похитнувся — Полтава була звільнена.

Сміливістю і рішучістю відзначилася операція 5-го радянського полку по оволодінню Кременчуком і Крюковим, проведена у взаємодії з червоними козаками. Після звільнення Кременчука, Д. А. Шмідт, зберігаючи сили полку, вдався до сміливого рейду: по льоду Дніпра зайшов ворогові в тил і раптовим ударом вибив його з посаду Крюків на правому березі. Захоплений зненацька противник тікав з такою поспішністю, що залишив усі ешелони, підготовлені для евакуації, і велику кількість військового спорядження і боеприпасів.

Під час весняних операцій по звільненню Правобережної України полк Д. А. Шмідта залишався згуртованою, дисциплінованою і боездатною частиною українського фронту. Стали легендарними бої в районі станції Шепетівки, де противник сконцентрував великі сили. На Шепетівський напрямок було перекинуто частини 2-ої української радянської дивізії. Полк Д. А. Шмідта спільно підтягувався по вузькоколії до м. Хмельника для удару у фланг ворогові. Несподіваною появою з флангу полк вибив противника і примусив його відійти до Шепетівки. Розгорнулися жорстокі бої. Противник, добре оснащений артилерією, бронепоездами і бронеавтомобілями, вперто оборонявся. Обстановка ускладнювалася тим, що у розпал боїв на бік петлюрівців перейшов

⁹ Центральний Державний Архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 28361, оп. 1, спр. 699.

¹⁰ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 20, арк. 7.

¹¹ Там же, ф. 14, оп. 1, спр. 142, арк. 15.

¹² Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 20, арк. 6—7.

¹³ Там же, спр. 47, арк. 17.

¹⁴ Червоное казачество..., стор. 207.

14-й радянський Миргородський полк, контрреволюційно настроєний командний склад якого сприяв поповненню полку за рахунок перебіжчиків та інших темних елементів. Несподівана зрада змусила радянські частини відійти. 5-й радянський полк продемонстрував ще раз надзвичайну витримку і волю до перемоги: незважаючи на втому, великі втрати і зраду 14-го полку, він не тільки прорвав оборону противника, але й відкинув його частини на 30 км¹⁵.

Полк затримав ворожі частини і під Судилковим, розгромивши головні сили пелюрівської армії під команду отамана Оскілка. Контужений в цьому бою Д. А. Шмідт продовжував командувати полком. За хоробрість і мужність, за талановите керівництво операціями, Реввійськрада Українського фронту нагородила Д. А. Шмідта почесною зброєю¹⁶.

Восени 1919 р. Д. А. Шмідт командував зведеною бригадою, а потім стрілецькою дивізією на південно-східних підступах до Царицина проти врангелівської групи. Особиста мужність у поєднанні з твердою рішучістю добитися перемоги запалювали його бійців, готових будь-якою ціною виконати наказ командира. 6 листопада в боях під Лозним з корпусом Улагая червоноармійці полку Д. А. Шмідта 13 разів піднімалися в атаку і, нарешті, зламали оборону білогвардійців, захопивши великі трофеї, в тому числі 6 гармат. Д. А. Шмідт зайшов в тили гренадерської дивізії Врангеля і розтрощив її. В одному з цих боїв Д. А. Шмідт був тяжко поранений осколком снаряду в груди, але продовжував командувати дивізією, підтримуваний двома червоноармійцями. За бої під Царицином Д. А. Шмідт був нагороджений другим орденем Червоного Прапора.

Направлений для навчання в Академію Генерального штабу, Д. А. Шмідт весь час рвався назад до полку і в 1921 р., не закінчивши повного курсу, прибув до червоних козаків. Спочатку Д. А. Шмідт — помічник командира бригади, а потім — начальник 2-ї Червоної дивізії. Він поповнює її частини, приділяє багато уваги вихованню бійців. З загоном козаків Д. А. Шмідт ліквідує банду отамана Левченка. Шмідт вирішив заманити його в пастку: видавши себе за бандита Хвилю, він запропонував йому почати переговори про об'єднання сил і спільні дії, а коли останній дав свою згоду, його зустріли козаки Шмідта.

В 1924 р. Д. А. Шмідту було доручено керівництво військовою школою гірських національностей на Кавказі. А в 1930 р. Дмитро Аркадійович знову сідає за парту. Військова академія імені Фрунзе. Через три роки — призначення у Київ — прийнята командування 8-ю Окремою танковою бригадою.

Цікавий співрозмовник і талановитий оповідач, Д. А. Шмідт притягав до себе багатьох людей. І часто ця прив'язаність переростала у багаторічну і міцну дружбу.

Особливо зворушливо ставився Д. А. Шмідт до Е. Багрицького. Один з найбільш яскравих своїх творів, де чітко звучить тема революційного гуманізму, — лібретто опери «Дума про Опанаса»¹⁷ Е. Багрицький присвятив Дмитрові Аркадійовичу. І. Бабель вважав своїм найближчим другом Д. А. Шмідта, автора повісті «Станція Хролін», присвяченої боям з пелюрівцями під Шепетівкою¹⁸.

Значну увагу Д. А. Шмідт приділяв вихованню воїнів Червоної Армії. В 1936 р. газета «Правда» після першотравневого параду частин Радянської Армії писала про частину Д. А. Шмідта: «...Йде стахановська мотомехчастина. Колишній партизан, що завдав багато неприємностей німцям і гетьманцям у 1918 році, товариш Шмідт досконало оволодів новою технікою...»¹⁹.

І раптом 5 липня 1936 р. за кілька днів до великих технічних навчань, на які були викликані командири і комісари корпусів, дивізій і бригад військ України, Дмитра Аркадійовича було заарештовано без будь-якого мотивування причин. Справа Д. А. Шмідта розглядалася разом з справою Й. Е. Якіра та інших військових діячів. безпідставно заарештованих у ті часи.

Зараз чесне ім'я Д. А. Шмідта повернуте партії й народові.

О. П. ШУСЬ

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 218, арк. 30.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, од. зб. 11, арк. 119.

¹⁷ Едуард Багрицький. Стихи и поэмы, М., 1964, стор. 196.

¹⁸ Журн. «Молодая гвардия», 1933, № 7, стор. 22—44.

¹⁹ К. Дубинский. Наперекор ветрам, М., 1964, стор. 243.

ПРО ПУБЛІКАЦІЮ СПАДЩИНИ АРТЕМА

Серйозною перешкодою для глибокого наукового дослідження революційної діяльності Артема (Ф. А. Сергеева) є те, що його спадщину розкидано по багатьох місцях. Твори і документи Артема виявлені нами в партійних і державних архівах Москви і Києва, Харкова і Донецька. Крім того, такі ж матеріали є в архівосховищах і книгосховищах Ленінграда, в архівах Уфи, Луганська, Пермі, Тули, Курська, Дніпропетровська, Іркутська і ряду інших міст Радянського Союзу і за кордоном — в Європі, Азії, Австралії. Твори більшовика-ленінця не тільки не зібрані і не вивчені, але навіть не описані. Не кращий стан справ і з публікацією літератури спадщини Артема, особливо творів радянського періоду. З 378 відомих нам документів цього періоду 204 ще не опубліковано.

Ініціаторами публікації документів Артема після його трагічної загибелі (1921 р.) виступили історики Радянської України. В 1924 р. в журналі «Летопись революции» побачили світ шість листів, написаних Артемом протягом 1909—1911 рр. з царської тюрми, заслання і еміграції (Китай, Австралія)¹. Правда, видані вони були з значними купюрами (не відзначеними, до речі, в тексті)² і відступами від оригіналу³. Тому користуватися ними треба досить обережно і критично, чого наші історики, на жаль, не роблять⁴.

Уривки окремих творів Артема у вигляді цитат, інколи досить великих, вперше опубліковано в працях про Артема Н. Г. Александровой, Й. М. Мошинського, П. С. Загорського, Л. Д. Глебова, Б. Л. Могилевського⁵, в книзі спогадів відомого більшовика робітника-революціонера Ф. М. Самойлова⁶. Між іншим, деякі публікації про Артема, зокрема згадані біографічні нариси Н. Г. Александровой та Й. М. Мошинського, й досі зберігають певну цінність, головним чином тому, що в них використані твори або ж уривки з творів Артема, яких немає в інших виданнях і рукописи яких, очевидно, загинули назавжди. Отже, такі публікації по суті є першоджерелом для дослідження життя і діяльності Артема, хоча в іншому відношенні вони не витримують критики і в цілому мають значення лише як історіографічний пам'ятник.

В міру нагромадження радянською археографією досвіду і розвитку в СРСР історичної науки загалом, підвищувався науково-методичний рівень і публікацій документів Артема. Про це свідчать перш за все видання Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР⁷ і його українського філіалу⁸. В різні часи були опубліковані деякі статті,

¹ Журн. «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 211—223.

² Так, наприклад, при публікації листа Артема з сибірського заслання до Е. В. Івашкевич від 21 серпня 1910 р. в журналі пропущено: між словами «скверно отзывается на мне» і «Когда человек имеет перед собой» — 7 рядків; між словами «не бунит, не безобразничает» та «Иногда сталкиваемся со старой политикой» — 14 рядків; і, нарешті, між словами «Я умудряюсь не скучать» і «Надо вам сказать» — 25 рядків першоджерела! (Порівняйте: «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 216, 217—218, 219 і ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 22, арк. 13—14 зв.).

³ У листі Артема з Харківської губернської тюрми від 19 січня 1910 р., наприклад, слова оригіналу: «Я вам уже писал» в «Летописи революции» підмінені фразою: «Я вам это уже говорил»; замість «Он быстро попал к нам», написано «Он быстро вернулся к нам»; замість «без особого нервничания» — «без всякого нервничания». (Див. «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 213, 214 і ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1, 2, 2 зв.).

⁴ И. Олейник и др. Артем на Украине, Харьков, 1947, стор. 28, 74—76; П. С. Загорский. Революционная деятельность Ф. А. Артема (Сергеева). Кандидатська дисертація, К., 1949, стор. 81—82.

⁵ Н. Александрова. Артем, М., 1922, стор. 63, 87—88, 93—94, 156, 159—160, 162, 174; И. Н. Мошинский. Артем, М., 1928, стор. 101—103; П. Загорский. Революционная деятельность Артема (Ф. А. Сергеева), К., 1951, стор. 90, 108; Л. Д. Глебов. Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти в Курской губернии (март 1917 — декабрь 1918 гг.). Курск, 1952, стор. 161—164; Б. Могилевский. Артем (Федор Сергеев), М., 1960, стор. 196, 204—205, 268, 307—308, 332—335 і ін.

⁶ Ф. Самойлов. Малая Башкирия в 1918—1920 гг., М., 1933, стор. 66.

⁷ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 14, 15, 19, 27, 46, 64—67, 70, 72, 145, 146, 166, 167, 210—211, 340, 341, 344—345, 396, 468, 469; Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы, М., 1958, стор. 5; Протоколы съездов и конференций ВКП(б). Седьмой съезд. Март 1918, М.—Л., 1928, стор. 88—91; Седьмой Экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1962, стор. 85—88; Протоколы Центрального Комитета РСДРП. Август 1917 — февраль 1918, М.—Л., 1929, стор. 206, 213—214, М., 1958, стор. 172—173, 178; журн. «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 26; 1960, № 1, стор. 58—73.

⁸ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, вип. 2, К., 1934, стор. 182—185, 220—283, 459; Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.). Сборник

промови, листи й інші документи Артема. Поряд із збиранням, вивченням і збереженням спадщини Артема значну археографічну роботу проводили і проводять Центральні державні архіви УРСР і обласні архіви Москви, Харкова, Луганська, Донецька, Пермі.

Єдиний спеціальний збірник творів Артема було опубліковано на першому етапі розвитку радянської історіографії, у 1926 р.⁹ Сюди ввійшли окремі статті, написані в важкі роки вигнання в Австралію. Всі вони колись побачили світ в легальному марксистському журналі «Просвещение»¹⁰. Тепер цей збірник, як і сам журнал «Просвещение», — бібліографічна рідкість. До того ж науковий рівень видання збірника був дуже низький. Досить сказати, що, передаючи тільки один нарис Артема «Из свободной Австралии», московські археографи з профвідаву відступили від оригіналу в 99 випадках!

Враховуючи всі ці обставини, а також невпинно зростаючий інтерес до археографічних видань з боку громадськості, Інститут історії партії ЦК КП(б) України на початку 1936 р. розгорнув енергійну діяльність по підготовці наукової публікації всієї великої літературної спадщини революціонера¹¹. Активну участь у цьому взяли майже всі співробітники Інституту на чолі з його директором, членом ЦК КП(б) України О. В. Пиллацькою. Значну допомогу науковцям надали соратники Артема товариші О. В. Васильєв, С. Н. Розсохацький, А. О. Близниченко, І. І. Бунякін, С. С. Степанов, Ю. Ф. Тутнікіна та інші старі більшовики¹². Стояло завдання: закінчити цю роботу в дуже стислі строки — до 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Але, на превеликий жаль, в обстановці кінця 30-х рр. цій книзі не судилося вийти у світ.

XX з'їзд КППС, відновивши ленінські норми партійного життя і ленінський стиль роботи в усіх ланках держави, відкрив справді зелену вулицю для бурхливого розвитку науки. За таких умов, природно, знов актуальним стало питання і про публікацію творів і документів видатних діячів партії.

Велику роботу в цьому напрямку провели історики-архівісти Харкова, видавши в 1961 р. документальний збірник про діяльність Артема на Україні, який являє собою найбільше за обсягом археографічне видання, присвячене більшовику-ленінцю¹³. Серед 139 документів збірника 80 — твори Артема, з яких 20 публікуються вперше. Серед них — вперше опублікований повністю лист Артема Московському військовому революційному комітету від 19 листопада 1917 р.¹⁴ з проханням надіслати зброю в Харків¹⁵; його телеграма начальнику Особой групи радянських військ на Україні П. Ю. Дибенку від 23 січня 1919 р. про формування нових військових підрозділів¹⁶; протокольний запис про мови Артема на з'їзді представників волвиконкомів Луганського району 6 червня 1920 р.¹⁷ тощо.

Вперше друкуються також деякі листи революціонера до батьків, К. Ф. Мечникової та Є. В. Івашкевича (1907—1917 рр.)¹⁸.

Потреба в даному виданні для численної армії істориків, пропагандистів безперечно. Проте його наукову цінність знижує велика кількість допущених упорядниками помилок і неточностей. Зроблений нами аналіз 78 документів з 80 показує, що публікації в збірнику ідентичні оригіналу тільки в дев'яти випадках¹⁹. Переважна більшість їх здійснена неточно, з відступами від оригіналу. Що ж стосується документів, вміщених у збірнику під номерами 48, 60, 62 і 65, то вони опубліковані буквально в перекру-

документов и материалов, К., 1957, стор. 82, 404, 406, 425—427, 438—440, 453—455, 580—582. Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 12—13, 91—92, 95—97, 112—113, 118—120, 132—135, 147—148, 157, 159, 204, 217.

⁹ Артем (Федор Сергеев). Счастливая страна. Австралийские очерки, Изд. ВЦСПС, М., 1926.

¹⁰ Журн. «Просвещение», 1913, № 10, стор. 52—61; 1914, № 3, стор. 63—79.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 60, арк. 3.

¹² Там же, од. зб. 60, арк. 21, 28, 40, 164; од. зб. 66, арк. 1—3; од. зб. 69, арк. 1—7; од. зб. 71, арк. 12—23; од. зб. 94, арк. 1—6.

¹³ Артем на Україні. Документы и материалы (составители: С. О. Розин, А. Ф. Сергеева. Под редакцией кандидата исторических наук В. И. Астахова), Харьков, 1961.

¹⁴ В скороченому вигляді цей лист Артема друкувався в збірниках: Документы по истории гражданской войны в СССР, т. 1, М., 1940, стор. 37—38. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 204.— До речі, упорядники останнього збірника, посилаючись на 16-й номер харківської газети «Донецкий пролетарий», твердять, ніби даний лист Артема був надрукований у цій газеті 19 листопада 1917 р. Однак ретельне дослідження показало, що в газеті лист Артема не друкувався.

¹⁵ Артем на Україні. Документы и материалы, стор. 177—178.

¹⁶ Там же, стор. 198.

¹⁷ Там же, стор. 244—247.

¹⁸ Там же, стор. 44—47, 57—59, 61—64, 66—67, 69—70, 72—74, 75—76, 92—96, 102—105, 107—109, 116—121, 124—130, 156—157.

¹⁹ Див. док. №№ 63, 71, 78, 95, 98, 100, 101, 115 і 120.

ченому вигляді. Так, якщо один з таких документів, а саме, лист Артема до батьків з Пермської тюрми від 8 вересня 1909 р.—оригінал²⁰ і харківську публікацію (док. № 48)²¹ — розділити на шість уривків, позначивши кожен з них відповідною римською цифрою (від I до VI), а потім скласти, то порядок їх розташування буде такий. У Артема: I—II—III—IV—V—VI; в збірнику: I—III—V—IV—II—VI. Інакше, як фальсифікацією Артема, цього, очевидно, не назвеш.

Трапляється і така подача документа. На стор. 75 збірника складачі зробили примітку, що начебто в тексті листа Артема до батьків від 8 вересня 1909 р. між фразами «Суд там будет» і «Надо вам сказать» — «несколько слов неразборчиво». Це, м'яко кажучи, значна неточність. По-перше, текст Артема (машинопис) дуже ясний, чіткий, такий, що не викликає абсолютно ніяких (щодо форми) сумнівів. А, по-друге, між названими фразами є не кілька слів, як запевняють археографи, а цілих 13 повних поширених речень, що складаються з 112 слів!²²

Думається, на цьому б можна й поставити крапку. Адже ж неможливо перерахувати і десятої частини перекручень і відхилень від оригіналу, виявлених у збірнику «Артем на Україні»! Для їх докладного розгляду необхідно було б написати спеціальну працю.

На заключення, однак, хочеться звернути увагу ще й на такий дуже прикрий недолік. Ряд творів Артема, наприклад, документи №№ 51, 55, 57 і 59 у збірнику опубліковані чомусь не за автографами, що зберігаються в архіві²³, а за копіями, що також є в архіві²⁴. Причому, в легендах до таких документів археографи незмінно відзначають, що публікують, мовляв, не копії з копій, як це має місце в дійсності, а справжні і авторські рукописи.

Крім того, що це є порушенням елементарних правил археографії, упорядники донесли до читача перекручений текст творів Артема. Копії свого часу були зроблені недбало і в багатьох місяцях не збігалися з оригіналом. І якщо в автографі листа від 1 травня 1910 р. написано «...Например, если в «Русских Ведомостях» что-либо», то в збірнику маємо «...Например, если в «Санкт-Петербургских ведомостях» что-либо», або в автографі — «...Нас идет в Коропчанскую волость», в збірнику — «...Нас идет в Александровскую волость»²⁵. Подібних прикладів можна б навести чимало.

Усі згадані вище факти, якщо розглядати їх сукупно, свідчать, як бачимо, про неблагополучний стан справ з публікацією і вивченням спадщини Артема. Це настійно висуває перед радянськими істориками завдання — видати нарешті підготовлене на належному науковому рівні зібрання творів революціонера. Таке видання, безумовно, сприятиме великій справі комуністичного виховання трудящих.

В. І. ТУВАЄВ

ІСТОРИК-АРХЕОЛОГ В. П. ПЕТРОВ

Віктор Платонович Петров належить до числа тих учених, які вражають сучасників різноманітністю своїх інтересів та величезною ерудицією. Філософ, історик, археолог, етнограф, лінгвіст, літературознавець, В. П. Петров разом з тим відомий і як оригінальний письменник, що свого часу вважався одним з найвизначніших представників українського імпресіонізму.

І все ж зараз ми говоримо про Петрова — історика та археолога; ця сфера діяльності є основною для нього. І в названій галузі наукового знання кругозір вченого вражає своєю широтою. Від первіснообщинного ладу до громадянської війни на Україні — такий творчий діапазон Петрова-історика. Нижче відзначимо лише головні проблеми, які він розробляв у своїх наукових працях.

Проблема формування людського суспільства і родового ладу; зокрема, слід відзначити серію досліджень, присвячених критиці реакційних концепцій буржуазної науки (на зразок теорії патера Шмідта), а також викриттю расистських концепцій.

Проблема економічного розвитку первіснообщинного ладу та історії народного господарства на її початкових стадіях; виділяється серія праць про первісні форми хліборобства.

Етногенез стародавніх народів СРСР, зокрема — скіфів, слов'ян, балтів та ін.

Історія племен трипільської культури доби неоліту (III тис. до н. е.). Дослідникові немало допомогла його польова діяльність, зокрема, участь в розкопках трипільських поселень.

Історія та етнографія Скіфії.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 6, арк. 6—7.

²¹ Артем на Україні. Документи и материалы, стор. 75—76.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 6, арк. 6.

²³ Там же, од. зб. 11, арк. 1—2 зв.; од. зб. 13, арк. 1—3 зв.; од. зб. 15, арк. 1, 1 зв.; од. зб. 17, арк. 1, 1 зв.

²⁴ Там же, од. зб. 6, арк. 8—12, 13—14, 15—22, 36—38.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 13, арк. 1, 1 зв.

Проблема античної колонізації Північного Причорномор'я та співвідношення грецького і «варварського» елементу в той час.

Історія стародавніх германців; для свого часу етапними були дослідження В. П. Петрова, присвячені соціально-економічному ладу германських племен в епоху Цезаря і Тацита.

Етногенез слов'ян. У зв'язку з цією проблемою не можна не відзначити плодотворної праці В. П. Петрова по вивченню та історичній інтерпретації давньослов'янських пам'яток зарубинецької, черняхівської культури та пам'яток VI—VIII ст. н. е.

Історія та археологія слов'ян доби раннього середньовіччя.

Історія Київської Русі.

Історія суспільної думки в нові часи. Особливу увагу ювіляра привертала історія філософії, починаючи від епохи Відродження

Історія вітчизняної суспільної думки XVIII—XIX ст. В. П. Петров вивчав діяльність Г. Сковороди, П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо.

Історія Великої французької революції, зокрема, ідеологічна підготовка революції (французький матеріалізм та просвіта XVIII ст.), змова Гракха Бабефа.

Історія вітчизняної науки та історіографія XIX—XX ст. (праці, присвячені О. Потебні, С. Соловйову, В. Ключевському, В. Хвойці, В. Юргевичу та ін.).

Історія громадянської війни на Україні. Слід відзначити участь В. П. Петрова в збиранні документів, що стосуються діяльності М. Щорса та історії Богунського полку¹.

Окремо слід сказати про діяльність В. П. Петрова як археолога по вивченню пам'яток матеріальної культури — цього надзвичайно цінного історичного джерела. З його ім'ям зв'язується відкриття ряду важливих пам'яток, що репрезентують цілі культурно-історичні вияви (городська культура, пам'ятки VI—VII ст. типу Стецівки, перші черняхівські пам'ятки в Молдавії, перші вияви зарубинецького типу на Нижньому Дніпрі і т. д.).

В. П. Петров брав участь у дослідженні таких класичних пам'яток української археології, як трипільські поселення в Коломійщині та Городську, що згадуються в кожному підручнику; скіфські городища Пастирське та Шарпівка, черняхівські могильники і поселення в Лохвиці, Баєві, Лопатні, Миколаївці та ін.; комплекс пам'яток в Салтові, давньоруські городища в Райках, Городську, Пліснеську, Галичі і т. д.

В 1939—1940 рр. В. П. Петров, працюючи зав. відділом слов'яно-руської археології Інституту археології АН УРСР, очолив роботу по вивченню і підготовці до видання матеріалів культури полів поховань черняхівського та зарубинецького типів. В післявоєнний час ця робота увінчалася виходом в світ ряду солідних праць (чотири томи вже надійшли до продажу і розійшлися, ще три готуються до друку), в яких значне місце належить публікаціям самого Петрова. Ці видання становлять помітний внесок в джерелознавчий доробок радянської археологічної науки.

У кожного дослідника завжди є особливо близька і притаманна його творчій індивідуальності проблематика. Для В. П. Петрова таку улюблену проблему становить етногенез стародавніх народів СРСР. В значній мірі це пояснюється характером кваліфікації ученого, який в рівній мірі володіє історичним, археологічним, лінгвістичним та етнографічним матеріалом. Адже складність етногонічних студій полягає саме в тому, що вони не можуть ефективно здійснюватися зусиллями якоїсь однієї науки, а вимагають поєднання праці істориків та археологів, етнографів, лінгвістів та антропологів.

В. П. Петрову пощастило знайти нові шляхи для постановки і розв'язання етнологічної проблеми. Наслідком цього було вироблення оригінальної концепції, яка, очевидно, становитиме певний етап в історії цієї галузі історичної науки. Вченому пощастило виявити найглибші (і багатолінійні) зв'язки між слов'янським, балтійським, іранським і, очевидно, фракійським етнічними коренями, — там, де їх ніхто не сподівався знайти.

В плані цього відкриття беззастережно віднесення кожного з стародавніх народів до якоїсь з перелічених етнічних груп, відомих на підставі порівняно пізніх джерел (наприклад, скіфів — до іранців), стає надто проблематичним, навіть скоріше за все, просто безпідставним. Натомість висувається ідея нового східноєвропейського етнічного елемента (в генетичному плані — більш глибокого, аніж слов'яни, балти, іранці і т. д.), що займає проміжне місце між ними. Немає потреби спеціально роз'яснювати, яке значення має така постановка проблеми для розуміння процесу пеходження, наприклад, східних слов'ян.

Зараз ця концепція перебуває в стані остаточного формулювання і перевірки. Автор її нині зустрічає своє 70-річчя, він у розквіті творчих сил. І, бажаючи йому нових успіхів на півні наукового пошуку, дозволимо собі висунути думку про доцільність створення в Академії наук УРСР під керівництвом В. П. Петрова міжінститутської комісії по етногенезу, яка об'єднала б спеціалістів з історії, археології, мовознавства, етнології, антропології.

М. Б.

¹ Більшість з цих документів ще не опублікована і не введена до наукового вжитку; нашим історикам громадянської війни слід було б зацікавитися ними.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО ВИКЛАДАЄ ПЕДАГОГ
Є. Є. ПРОКУШЕВА

Коли було запроваджено викладання суспільствознавства у випускних класах, дирекція Чернігівської середньої школи № 3 не вагаючись доручила цю відповідальну справу вчительці Є. Є. Прокушевій, яка була теоретично підготовлена, завжди шукала нових форм і методів роботи. Спочатку вчительці доводилося важко працювати. Багато часу забирала підготовка до кожного уроку. Крім того, треба було організувати виготовлення паочних посібників, проводити екскурсії, консультувати учнів, коли вони готують реферати і повідомлення, брати участь в обладнанні кабінету суспільствознавства тощо. Необхідно було добре вивчати запити, нахили учнів, доручати їм завдання за здібностями, вміти своєчасно дати відповідь на будь-яке запитання.

Успіхи прийшли не відразу. Спочатку випускники заучували певні висновки і закономірності, не вмівли активно працювати під час семінарів, конференцій, не мали необхідних навичок роботи над першоджерелами. Та поступово нагромаджувався певний педагогічний досвід. Є. Є. Прокушева старанно занотувувала все те цінне, що помітила під час викладання, що потребує доробки і удосконалення.

Враховуючи узагальнюючий характер курсу суспільствознавства, його велике значення для формування наукового світогляду шкільної молоді, для її виховання в душі високої комуністичної ідейності, учителька весь навчальний матеріал тісно пов'язувала з життям, практикою комуністичного будівництва в нашій країні.

Під час висвітлення важливої теми «Марксизм-ленінізм — теоретична основа будівництва комунізму» Є. Є. Прокушева прищеплює учням вміння аналізувати явища в природі і суспільстві, користуючись основними положеннями політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму. На підтвердження того, що всі явища в природі і суспільстві взаємозв'язані і обумовлюють одне одне учень Ш. навів приклад нерозривної єдності головних завдань, висунутих Програмою КППР: створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання людини комуністичного суспільства.

Урокові на тему «Сільськогосподарська артіля» передувала екскурсія у приміський колгосп ім. М. І. Калініна. Після загального знайомства з артіллю кілька учнів підготували повідомлення про розмір і використання колгоспних фондів, органи управління, організацію і оплату праці колгоспників, піднесення культури і добробуту трудівників артілі.

Велику допомогу вчительці у формуванні світогляду учнів дає художня література. При вивченні теми «Капіталізм — останній експлуататорський лад» Є. Є. Прокушева використала яскраві оповідання Горького «Місто жовтого днявола», «Мої інтерв'ю», щоб образно розкрити суть капіталістичної експлуатації. Висвітлюючи тему «К. Маркс і Ф. Енгельс — геніальні основоположники наукового комунізму», Є. Є. Прокушева показує, як ще в шкільні роки формувався світогляд К. Маркса. Зчитується уривок з книги Л. Відгопа і Я. Сухотіна: «У випускному класі тридцять два гімназиста. Всі вони зовнішньо зовсім не схожі один на одного. Вони мають різні риси характеру, різні захоплення. Верх бажань більшості однокласників Карла, як і батьків та дідів їх, — гроші»¹.

Чому вчителька протиставляє світлі прагнення молодого Маркса, який у творі на випускних екзаменах писав: «Якщо ми обрали професію, в межах якої ми найбільше можемо трудитися для людства, то ми не зігнемось під її тягарем, тому що це — жертва в ім'я всіх; тоді... наше щастя буде належати мільйонам, наші справи будуть жити тоді тихим, але вічно активним життям, а над нашим прахом прольються гарячі сльози благородних людей»².

Учителька постійно спрямовує учнів в процесі вивчення суспільствознавства до активної протидії проявам буржуазної ідеології. Розуміння справжньої науковості марксизму-ленінізму досягається старшокласниками через порівняння його з іншим світоглядами і теоріями. Так, вивчаючи матеріальність світу, учителька цілком слушно поставила учням запитання: «В чому неспроможність релігійних уявлень про створен-

¹ Л. Відгоп, Я. Сухотин. Дружба великая и трогательная, М., 1960, стор. 8.

² Там же. стор. 13—14.

ня світу, про його початок, кінець?» Учні говорили, що джерело руху і розвитку матерії знаходиться в самій матерії, наводили приклади з фізики, хімії. Учениця Г. розказала про ганебні вчинки релігійників, які різко розходяться з їх проповідями. Вона зокрема розповіла про судовий процес над колишнім архієпископом Чернігівським і Ніжинським Андрієм, який поводив себе аморально, привласнив багато грошей.

Після опрацювання першої теми був проведений повторювальний-узагальнюючий урок, в ході якого особлива увага зверталася на розкриття дійовості марксистсько-ленінської теорії, її значення для революційного перетворення світу. Потім учні писали домашній твір на тему «Чому кожній молодій радянській людині потрібний комуністичний світогляд?» Учні виявили досить зрілі думки, розуміння свого життєвого обов'язку. «Ми любимо нашу Батьківщину і хочемо, щоб наша любов допомогла їй міцніти і квітнути з року в рік. А для цього нам потрібно мати комуністичний світогляд,— писав учень П.— Вороги намагаються очорнити нашу велику країну, використати кожний наш промах, недогляд, охаяти все те, за що кров'ю своєю заплатили наші батьки. Щоб дати їм гідну відсіч, щоб взяти найактивнішу участь в будівництві комунізму і зробити своє життя змістовним і красивим, кожному з нас треба мати науковий, теоретично обгрунтований і перевірений життям комуністичний світогляд». Учениця К. відзначала, що вивчення суспільствознавства допомогло учням виробити вірні переконання.

Пошуки нового, удосконалення форм і методів навчальної роботи стали девізом невтомної трудівниці Є. Є. Прокушевої. Однак вона не відмовляється і від використання давно відомих, перевірених досвідом ефективних методів. Так, учителька, коли це потрібно, широко застосовує шкільну лекцію, роз'яснюючи складний для учнів матеріал. Вона спирається на знання учнів, раніше одержані з історії, фізики та інших предметів. Так, опрацьовуючи питання про соціалістів-утопістів, учні пригадують відомий їм матеріал з нової історії. На підтвердження дії законів діалектики вони наводять приклади з фізики, хімії, історії.

Корисною формою роботи виявились учнівські повідомлення і реферати. За свідченням Є. Є. Прокушевої, вони активізують навчальний процес. Крім того, учні набувають навичок самостійної роботи, вчать бути агітаторами і пропагандистами.

Повідомлення і реферати вимагають тривалої підготовки, а тому вчителька розподіляє їх заздалегідь, точно визначає дату оголошення, консультує учнів. Тематика учнівських виступів різноманітна: «Два світи, дві системи», «Паростки нового ставлення до праці в підприємстві», «Що одержала моя сім'я з суспільних фондів споживання» та ін. Для їх підготовки учні збирають краєзнавчий матеріал, використовують історичні документи, пресу.

Особливо ретельно готується Євдокія Євлампіївна до семінарських занять, план яких учні одержують за місяць. Це дозволяє кожному добре підготуватися: опрацювати рекомендовану літературу, підібрати приклади з життя, підготувати наочність. Здебільшого семінари тривають два уроки, виступають 18—20 чоловік. Минулого навчального року були проведені такі семінарські заняття: «Марксистсько-ленінське вчення про експлуаторську державу», «Трудові відносини при соціалізмі», «Боротьба радянського народу за перетворення в життя програми будівництва комунізму», «В праці і колективі формується нова людина», «Програма і статут КПРС», «Заповіді В. І. Леніна молодим будівникам комунізму» та ін.

Семінар «Трудові відносини при соціалізмі» готувався і проводився на матеріалах капронового комбінату, де випускники школи проходили виробничу практику. Семінар включав такі питання:

1. Порядок вступу на роботу. Трудовий договір і трудовий стаж.
2. Колективний договір.
3. Правила внутрішнього розпорядку і дисципліна праці.
4. Охорона праці. Умови праці жінок і підлітків. Її оплата.
5. Правила переходу на іншу роботу.
6. Порядок розгляду трудових спорів.
7. Трудові відносини при соціалізмі і їх корінна відмінність від трудових відносин при капіталізмі.

Заздалегідь з цим планом були ознайомлені учні, деякі працівники капронового комбінату. Безпосередньо на виробництві учні знайомились з колективним договором, охороною і оплатою праці, порядком розгляду трудових справ тощо.

Під час семінару видно було, що учні не лише теоретично засвоїли матеріал. Їх повідомлення і виступи проикували думки про місце випускників на службі Вітчизни. З повагою старшокласники говорили про ударника комуністичної праці тов. Мишасту, трудову книжку якої їм показували, про кращих виробничників, яких занесено на дошку пошани.

Досвід перших років викладання суспільствознавства ствердив, що семінарські заняття — потрібна й цікава форма навчання і виховання. Під час семінарів учні вчилися пов'язувати теоретичний матеріал з практикою, удосконалювали свої вміння і навички самостійної роботи над першоджерелами, аналізу газетного матеріалу і питань конкретної економіки. Часто розгорталися справжні дискусії. На семінарі «В праці і ко-

лективі формується пова людини» учні схвильовано говорили про людину, яку вони вважають своїм ідеалом у житті. На уроці не вистачило часу, зібралися ввечері, запросили своїх старших товаришів, учителів, виробничників.

Полюбилися семінари учням. На запитання: «Що дали мені семінарські заняття?» випускниця З. відповіла: «Насамперед я навчилась працювати з документами, краще вивчила Програму КПРС. На семінарах, безпосередньо зв'язаних з виробництвом, як і інші, дізналась про багато такого, з чим нам доведеться зустрітись, закінчивши школу».

На уроки суспільствознавства в школу приходили з своїми розповідями партійні і радянські працівники, передовики виробництва, старі комуністи, а окремі уроки проходили в радянських установах, на виробництві, в будинку політичної освіти. При опрацюванні теми «Радянська соціалістична держава» депутат Т. М. Лещенко в обльвіконкомі розповіла учням про склад депутатів, роботу відділів, постійних комісій.

У ході роботи над курсом суспільствознавства накопичувались наочність, література, матеріали періодичної преси. Вчителька думала над тим, як зробити кабінет, але спеціального приміщення в школі не було. Тоді разом з учнями вирішили обладнати його в своєму класі. Створили ініціативну групу з числа більш активних учнів, розробили план і приступили до діла. Оформили кабінет за темами курсу, враховуючи поради учнів, учителів, передовий досвід, запозичений під час огляду виставок на республіканських науково-практичних конференціях в Києві і Севастополі. Кабінет суспільствознавства очолює рада з п'яти чоловік. Кожний її член має спеціальне доручення. Один підбирає в кабінеті і шкільній бібліотеці рекомендовану літературу до семінарських занять, другий — матеріали з періодичної преси для різних тем; третій — збирає місцевий матеріал, четвертий — веде дошку новин. Кожний член ради має помічників, які допомагають у роботі.

Є. Є. Прокушева веде велику громадсько-політичну роботу: виступає з лекціями, є членом ідеологічної комісії міському партії, допомагаючи керівникам гуртків і семінарів опанувати методикою пропагандистської роботи. Її приклад наслідують учні випускного класу. Більшість з них працювали агітаторами під час проведення виборів до місцевих Рад: допомагали перевіряти списки виборців, чергували на дільниці, проводили бесіди серед населення. Випускники школи — кращі екскурсоводи ленінського залу.

Нам часто доводиться бувати на уроках з суспільствознавства, які проводить Є. Є. Прокушева. Приємно бачити, що учні старанно готуються до цих уроків, знаходять тут відповіді на свої життєві питання. З 33 учнів лише троє мають оцінки «3» з суспільствознавства, решта навчається на «5» і «4».

Викладаючи цей важливий предмет, Є. Є. Прокушева твердо переконана, що її випускники складуть життєвий екзаме́н на високе та почесне звання свідомого будівника комунізму.

Н. В. ОМЕЛЬЯНЕНКО, Ю. Я. СІМЕНТОВ

ПЕДПРАКТИКА СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ В ШКОЛІ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ

Одним з важливих завдань педагогічної громадськості Чернівецької області є навчання студентів університету майстерності проведення уроків і позакласної роботи у вечірніх школах. У нашій області особливо великий потяг дорослих до шкільної освіти, тому що до встановлення Радянської влади широкі верстви трудящих не могли її набувати. У 1964—1965 рр. школи робітничої і сільської молоді області відвідувало понад 30 тис. чоловік — в три з лишнім рази більше, ніж у 1959 р.

Педагогічна практика у школах молоді, яка працює, має для майбутніх учителів велике значення, бо досвід свідчить, що часом методика викладання у звичайних загальноосвітніх школах механічно переноситься на школи робітничої та сільської молоді. Тому перед кафедрою педагогіки і психології, історичним факультетом Чернівецького держуніверситету, обласним Інститутом удосконалення учителів постало завдання поліпшити підготовку учителів для шкіл робітничої молоді.

Кафедра педагогіки протягом ряду років включає до програми з педагогіки і методики лекції про специфіку роботи у вечірніх школах. Старший викладач кафедри кандидат педагогічних наук І. І. Мирний розробив систему виховної роботи класного керівника вечірньої школи і пам'ятку проходження педпрактики. Кращі вечірні школи виділено для організації в них педагогічної практики.

До ШРМ № 2 м. Чернівців протягом останніх чотирьох років направлялись четвертокурсники і п'ятикурсники історичного факультету. Студенти, одержуючи призначення на практику у вечірню школу, думають, що їм буде набагато легше, ніж у денній, оскільки немає тут ні піонерської роботи, ні збору металолому, макулатури та інших

справ, властивих дитячому віку. Однак, з самого початку практики вони переконуються, що перед ними стоїть складне, але цікаве завдання. Вони зустрічають багато невідомого, нового, стають ентузіастами роботи з робітничою молоддю.

Протягом першого дня практики студенти знайомляться з характером роботи директора, учителів і класних керівників, методичних об'єднань, партійно-комсомольського активу, учнівської ради, постійно діючих комісій сприяння школам робітничої молоді на підприємствах, з плануванням роботи школи тощо. Про все це розповідають директор і завуч школи. Про передовий досвід кращих учителів практиканти дізнаються з методичного бюлетеня «Нове на уроках», стінгазети «Голос учителя». У цих учительських органах висвітлюються такі теми: «Навчання і виховання — єдиний процес», «Питання естетики на уроках», «Атеїстичне виховання на уроках», «Суспільствознавство в школі» та ін.

На уроках студенти вивчають процес навчання. Але цього недостатньо. Практиканти під керівництвом класних керівників відвідують підприємства, де працюють учні, проводять бесіди з керівниками заводів і фабрик, партійних, комсомольських, профспілкових організацій, з членами комісії сприяння школі. Отже студенти переконуються, яке важливе місце займає школа в житті підприємства, як вона дбає про поліпшення виробничих і побутових умов своїх учнів. Так, за ініціативою школи учнів X класу Н. В. Гаврилицю, А. Г. Кутову, В. І. Сердюк на заводі «Легмаш» перевели з різнорабів у цехи, де вони набули спеціальності слюсарів, а відмінника навчання депутата міської Ради Д. І. Гуменюка було призначено начальником інструментального цеху. Працівники ШРМ допомагали поліпшувати житлові умови тих, хто навчається, влаштовувати їхніх дітей у ясла і дитсадки.

Студенти-практиканти вели бесіди з учнями в цехах безпосередньо біля верстатів, конвеєрів, знайомилися з їх виробничою діяльністю.

Але найскладнішим для студентів є проведення уроків. Усі курси історії необхідно вивчити за менший час, ніж в денній школі. Учні працюють на підприємствах, виконують різні громадські доручення. Багато з них приходять в школу після значної перерви в навчанні, в одному класі навчаються люди різного віку, з різноманітними особливостями, виробничим і життєвим досвідом, загальноосвітньою підготовкою і т. д. Все це зобов'язує вчителя широко використовувати весь арсенал методики, спираючись на виробничий досвід учнів. Доводиться спрямовувати роботу так, щоб навчальний матеріал засвоювався і закріплювався переважно на уроках при максимальній активізації пізнавальної діяльності учнів.

Використовуючи різноманітні методи, прийоми та засоби, студенти будували свої уроки так, щоб вони викликали жвавий інтерес учнів, щоб не знижувалася увага протягом усього уроку. Практиканти вчилися у досвідчених учителів вечірніх шкіл, на основі повідомлень окремих учнів — учасників подій, що вивчаються, засвоювали методи конкретизації навчального матеріалу. Так, студент Бургов у процесі підготовки до теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» за порадою вчителя доручив учасникам бойових дій розповісти про пережите. Із спогадами про перший день війни виступив колишній офіцер прикордонних військ І. С. Мітін.

Під час обговорення проведених уроків разом з учителем — керівником педпрактики студенти відмічали, як тяжко проводити уроки із застосуванням методу бесіди і використанням життєвого досвіду учнів. Проте на кінець практики вони добре оволоділи відповідними навичками.

Широко вдавалися практиканти і до використання різних засобів унаочнення. Так, А. Г. Казимирський на своїх уроках демонстрував і розкривав зміст репродукцій випущених у роки війни картин, плакатів, сатиричних малюнків, карикатур радянських художників.

Студенти переконуються, що використання сучасної карикатури на уроках історії і суспільствознавства служить стимулом до регулярного читання газет і журналів, розвиває інтерес до поточної політики, сприяє розумінню розвитку людства, вірному аналізу подій всередині країни і за кордоном.

Під час практики досвідчені вчителі невинно підкреслювали значення естетичного виховання на уроках історії. Студенти глибоко усвідомили, як важливо навчити наших робітників — будівників комунізму розбиратися в живописі, архітектурі, по-справжньому слухати музику, глибоко і вірно розуміти прекрасне у житті і мистецтві. Вивчаючи з учнями IX класу культуру Росії першої половини XIX ст., студентка Л. Говоруха подбала, щоб в класі були епідіаскоп, радіола. На екрані демонструвалися репродукції архітектурних пам'яток того періоду. Практикантка глибоко проаналізувала картини російських художників К. П. Брюллова, О. Г. Венеціанова, О. А. Іванова, П. А. Федорова і ін. Розглядаючи репродукції картин О. Г. Венеціанова «Женці», «На жнивах улітку», «Сплячий пастушок», Л. Говоруха ставила учням запитання: «Яка основна ідея цих картин?» Учень — робітник заводу легкого машинобудування О. Жарков — відповідав: «Як прекрасно в цих картинах розкриті працьовитість селян, чудова російська природа». Під час розгляду музичного мистецтва Росії звучала чарівна музика М. Г. Глінки — арія Івана Сусаніна з однойменної опери, величний марш «Слався» — видатний художній пам'ятник патріотизму російського народу. Ці уроки розбуд-

ли емоціональні почуття, любов до музики і мистецтва, інтерес до великих творців культури минулого.

На закінчення вивчення теми студентка вірно зазначила, що сучасна радянська культура успадкувала всі кращі традиції і досягнення минулого.

Корисно в процесі практики використовувати на уроках і в позаурочний час різноманітні технічні засоби і особливо навчальне кіно. Студенти вдавались до демонстрування фільмів або для підведення учнів до нової, великої теми, яку потрібно буде вивчати на найближчих уроках, або для закріплення, узагальнення уже пройденого навчального матеріалу. Так, студентка О. Богачек в IX класі при вивченні теми «Визвольна війна українського і білоруського народів 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією» показала на першому уроці навчальний фільм у тій його частині, де показано тяжке становище українського народу під владою Литви і Польщі на початку визвольної війни.

Фільм «Селянська війна під керівництвом Степана Разіна» демонструвався замість викладу нового матеріалу. Студент О. Приходько у вступній бесіді встановив зв'язок матеріалу, що вивчається, із змістом фільму, виклав план картини, дав запитання, на які учні мали відповісти після уважного перегляду фільму. Наступний урок показав, що учні успішно засвоїли тему.

В X «а» класі для повторення і узагальнення матеріалу з теми «Революція 1905—1907 рр. в Росії» студентка Г. Комарова показала кінофільм «Рік 1905». Проглянувши його, учні письмово відповіли на питання: «Визначити характер і рушійні сили революції», «Чому гегемоном революції був пролетаріат?». На ці самі запитання відповідали і учні X «б» класу, яким фільм не показували. Наслідки письмового опитування були такі: в X «а» класі з 18 учнів одержали «5» — 4 чоловіка, «4» — 10, «3» — 4, а в X «б» класі з 19 учнів лише один написав на «5», 6 — на «4», 10 — на «3», два — на «2».

Це переконливо свідчить про велику роль кіно в засвоєнні навчального матеріалу учнями школи робітничої молоді.

Кіноуроки привчають учнів самостійно аналізувати історичні події, розвивають естетичні почуття. Знання, одержані на уроках історії із застосуванням кіно, залишаються в пам'яті на довгий час, роблять сильний емоціональний вплив на учнів.

Важливим етапом проходження практики студентами-істориками є оволодіння методикою викладання курсу суспільствознавства у вечірній школі. Нелегко була підготовка практикантів до цих уроків. Адже курс суспільствознавства, як ніякий інший, так тісно пов'язаний з нашим повсякденним життям. До того ж, робітнича молодь, що навчається, бере найактивнішу участь у виробничій, громадській діяльності своїх трудових колективів. Студенти за порадами досвідчених учителів старанно готувались до уроків, не обмежуючись власною розповіддю. Так, на уроці «Планування і розвиток народного господарства при соціалізмі», який проводив студент Б. Білецький, заступник голови планової комісії облвиконкому А. Л. Матусевич розповів про завдання і методи планування, а також відповів на запитання: «Чому на деяких наших підприємствах є ще факти штурмівщини?», «Який план житлового і побутового будівництва» та ін.

Практикант Б. Білецький вдало провів з учнями бесіду, під час якої був повторений матеріал попереднього уроку. На уроці були використані заздалегідь виготовлені таблиці: «Основні пропорції народного господарства СРСР», «Принципи соціалістичного планування».

У формуванні комуністичних поглядів і переконань учнів, які працюють, важливу роль відіграє і позакласна робота. Тому під керівництвом учителів — класних керівників студенти-практиканти проводили бесіди і політінформації, випускали стінгазету, організовували культпоходи і зустрічі з передовими виробничниками, молодими поетами, художниками, вченими.

Учням надовго запам'ятався вечір зустрічі представників двох поколінь, на якому виступив старий більшовик, делегат III з'їзду комсомолу І. В. Соколов і організатор вечора студент В. А. Казимирський. Після культпоходу на фільм «Все залишається людям» студенти організували його обговорення.

Підсумки педпрактики студентів-істориків у школах робітничої молоді були підведені на загальному засіданні методичної ради керівників практики разом з практикантами. Всі прийшли до єдиного висновку, що, проходячи писевну і активну педагогічну практику, студенти повинні враховувати специфіку вечірніх шкіл. Виходячи з цього, кафедра педагогіки університету за активною підтримкою інституту удосконалення вчителів вирішила включити до курсу методики відповідні розділи.

В Чернівецькій області уже склалася певна система методичної допомоги молодим учителям історії в перші роки роботи з боку їх досвідчених колег. Цим власне продовжується та плідна робота, яка ведеться з студентами-практикантами в школі.

В. П. КУЗЬМЕНКО, Ф. В. ГРІНБЕРГ, Б. М. ЗАБАРКО

ПРО ВИВЧЕННЯ В ШКОЛІ ІСТОРІЇ СКІФІВ

За програмою курсу історії ЄРСР і УРСР для VII класу розглядається питання про суспільний лад і культуру скіфів. Але в шкільних посібниках воно висвітлюється явно недостатньо. У підручнику з історії Української РСР скіфам присвячено всього чотири рядки. Тому вчителю потребує в цьому відношенні допомоги.

Пристаючи до висвітлення матеріалу про скіфів, він насамперед повинен мати на увазі, що скіфський період є частиною історії нашої Батьківщини, а також те, що період цей тягнувся чималий час — більше чотирьох століть. Баланс часу дозволяє розглянути цю тему на уроці лише коротко, більш докладно учні її вивчать на засіданні історичного гуртка.

Спочатку на уроці вчитель повідомляє учням про прихід скіфів на територію нинішньої України із Азії наприкінці VII ст. до н. е. і злиття їх з первісним місцевим населенням. Потім доцільно перейти до розповіді про природні умови, в яких жили скіфи. Це допоможе пізніше розкрити питання про суспільний лад.

Скіфи займали величезний рівнинний простір між Дунаєм і Доном — степ. Клімат у цьому краї був помірний. Тут протікала велика ріка — Дніпро, яку стародавні греки називали Борисфен. Корисно процитувати деякі яскраві уривки «Історії» Геродота. Так, про природу Скіфії він писав: «Земля у них рівна, багата на траву, і добре зрошена. Але клімат там і далі на північ досить суворий. Взимку випадає сніг, який скіфи образно називали пір'ям». Геродот із захопленням пише про Дніпро, який ділить землі скіфів на дві майже рівні половини. Борисфен, — розповідає він, — «доставляє найпрекрасніші й найрозкішніші пасовища для худоби, чудову рибу у великій кількості. Вода його на смак дуже приємна, чиста, в той час як ріки, що течуть поруч нього, мають каламутну воду. Вздовж нього тягнуться чудові орії поля або росте дуже висока трава в тих місцях, де не засівається хліб. У гирлі ріки сама собою скупчується сіль у величезній кількості. У Борисфені водяться величезні риби без хребетного стовпа, які називаються атакіями й ідуть на соління, та багато іншого гідного уваги».

Здебільшого сусідами скіфів були досить відсталі народи. Лише на півдні жили греки, які утворили в північному Причорномор'ї свої колонії (Ольвію, Пантикапей, Херсонес) і справляли значний вплив на всі сторони життя скіфів.

Переважну більшість скіфів становили скотарі, меншу частину — землероби. Скіфи займалися також ремісництвом, полюванням, рибальством та бджільництвом. Скіфи вели мінову торгівлю з сусідами, особливо з грецькими причорноморськими колоніями (вивозили худобу, шкіри, хутро, зерно та рабів; привозили тканини, вино, олію, художній посуд, зброю та прикраси). Житла у кочових скіфів-скотарів легкі, повстяні, конічної форми, а в осілих — обмазані глиною дерев'яні та почасти кам'яні. Скіфи носили одяг з тканин та хутра (довгі штани, куртки, кафтани взимку, гостроверхі капелюхи, хутряне або шкіряне взуття та повстяні панчохи). На озброєнні воїнів були лук з стрілами, двометровий спис, меч, важкий чекал (молоток на держаку із загостреним обухом), ніж з костяною рукояткою, щит, бронзовий шолом та панцир.

Скіфи здійснювали загарбницькі напади на грецькі колонії, воювали з персами наприкінці VI ст. до н. е. Розповідаючи про похід Дарія у Скіфію, учитель підкреслює рухливий характер скіфської оборони і наводить свідчення Геродота про переговори Дарія, розчарованого безрезультатністю свого важкого походу, з скіфським царем Іданфірсом. Дарій звертався до скіфського царя з такими словами: «Чому ти, дивак, все тікаєш, хоча можеш вибрати одне з двох: якщо ти гадаєш, що здужаєш протистояти моему війську, зупинись, не блукай і бийся; якщо ж ти почуваш себе слабкішим, ніж я, то також, припини свою втечу й іди для переговорів до твого владика із землею й водою в руках». Іданфірс, після запевнення, що він не боїться Дарія, з гідністю відповів: «Коли б вам було вкрай необхідно прискорити бій, то ось: є в нас гробниці предків; розшукайте їх, спробуйте зруйнувати, тоді дізнаєтесь, чи станемо ми битися з вами за ці гробниці, чи ні». Після цього вчитель робить висновок про те, що скіфи змігні винахідливо і самовіддано захищати свій край. У воєнних походах скіфи захоплювали рабів.

Слід відзначити суворість звичаїв скіфів. Ховаючи заможного мерця, душили й клали з ним у могилу його дружину і рабів. Забивши ворога, з голови його знімали скальп, який підвішували до кінської уздечки.

Наведений фактичний матеріал дає можливість підвести учнів до висновку про те, що скіфи переживали перехід від первіснообщинної формації до рабовласницької. Саме таким був їх суспільний лад. У II ст. до нашої ери народи, що прийшли з глибини Азії, зруйнували скіфську державу.

На закінчення розповіді про скіфів учитель відзначає, що розвиток культури цього народу, як на той час, був досить високим. Скіфи знали різьбу по дереву й рогу із зображеннями звірів та птахів («скіфський звіриний стиль»), литво бронзових прикрас. Їх релігія зводилась до шанування душ померлих предків й обожування сил природи (богиня вогню Табіті, бог грому й блискавки Папай, богиня землі Ані). Ніяких храмів-скіфи не мали.

На уроці доцільно розповісти, що відомості про скіфів беремо в основному з двох джерел: 1) розкопок скіфських курганів, які збереглися до нашого часу та 2) творів тогочасного грецького історика Геродота, який сам відвідав Скіфію.

Розкопки скіфських курганів проводились протягом XIX і XX століть. У 1954 році експедиція під керівництвом українського археолога О. І. Тереножкіна провела розкопки кургана на околиці міста Мелітополя, Запорізької області. У кургані було знайдено глиняні гостродонні амфори для вина, бронзовий казан з овечими кістками на дні, бронзові наконечники стріл, барвисті намиста й інші дрібні вироби з бронзи, заліза й кості. Усі ці речі належать до скіфського поховання IV ст. до н. е.

Скіфські курганні знахідки гармонійно доповнюються цікавими докладними відомостями історика Геродота.

На уроці про скіфів необхідно використати відповідну історичну карту, а також ілюстрації, які можна виготовити на основі малюнків до статей «Куль-оба» та «Чертомлик» в БСЭ.

На наступному уроці вчитель звертається до учнів із запитаннями: які природні умови були в країні скіфів? Розкажіть про суспільний лад скіфів? Проти кого і як воювали скіфи? Якою була культура цього народу?

Крім відповідних статей в енциклопедіях (БСЭ, УРЕ, «Советская историческая энциклопедия»), учитель може знайти матеріал про скіфів у таких виданнях: *История древнего мира*. М., 1962, стор. 413; Д. Б. Шелов. *Античный мир в северном Причерноморье*. М., 1956; Геродот. *История*, т. IV; *Античная литература*. М., 1963, стор. 145—148; *Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до конца XV в.* М., 1960, стор. 10—50 та ін.

На заняттях історичного гуртка тему про скіфів можна вивчити докладніше за таким приблизно планом: 1. Розкопки скіфських курганів і їх наукове значення, 2. Розповідь Геродота про Скіфію, як історичне джерело, 3. Територія і природа Скіфії, 4. Відносини між скіфами і грецькими колоніями, 5. Заняття, побут і звичаї скіфів, 6. Суспільний лад скіфів, 7. Культура скіфів, 8. Боротьба скіфів із зовнішніми ворогами і загибель їх держави.

Кожне питання готує один гуртківець. Учитель рекомендує відповідну літературу.

Керівник гуртка відкриває заняття коротким вступним словом, нагадуючи учням, що скіфи прийшли на нашу рівнину із Азії наприкінці VII ст. до н. е. і прожили тут понад 400 років, саме до II ст. до н. е., коли їх державу зруйнували сильні вороги. Далі одна за одною йдуть розповіді гуртківців, які широко використовують виготовлені ними самими засоби унаочнення — малюнки, схеми, історичні карти. Закінчується заняття створенням невеликого ілюстрованого нариса про скіфів.

Л. П. КРУГЛІКОВ-ГРЕЧАНИЙ

Огляд джерел та літератури

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ІСКРІВСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА УКРАЇНІ

Перші роки ХХ ст.— роки виникнення, видання та поширення лєнінської «Іскры» знаменувалися глибокими змінами в економічному, політичному та духовному житті країни. Затяжна економічна криза тих років охопила основні галузі промисловості і проникла в сільське господарство. У багатьох містах та селищах десятки тисяч робітників було викинуто з фабрик, заводів, шахт і рудників. У селах 33 губерній в 1901 р. голодувало 54 млн. селян. Посилювався соціальний та національний гніт. Армія, розгалужена сітка поліцейських та жандармів, релігійні установи були тими знаряддями, якими царський уряд намагався загальмувати розвиток революційного руху в країні, утримати народи в покорі.

Свавільно, перекручено висвітлюючи дійсність, численні офіційні буржуазні газети писали про непохитність царизму та процвітання царської Росії. Але зовнішня парадність, що дуже дорого обходилась народові, вже не могла припинити і навіть приховати процеси, що діяли в країні й вели до наростання масового обурення робітників, селян та революційної інтелігенції.

Про цей період В. І. Ленін писав у статті, надрукованій в «Іскре» у серпні 1902 р.: «Ми переживаємо бурхливі часи, коли історія Росії йде вперед семимильними кроками, кожен рік значить іноді більше, ніж десятиріччя мирних періодів. Підводяться підсумки півстоліттю пореформенної епохи, закладаються камені для соціально-політичних будов, які довго-довго визначатимуть долю всієї країни»¹.

Різними були форми революційної боротьби проти політики царизму, але народні маси ще не мали ясної мети. В ім'я чого боротися? Що робити? Якими шляхами йти? Яким повинен бути суспільний лад країни? На ці життєві запитання дала їм відповідь лєнінська «Іскра».

Створена і керована В. І. Леніним «Іскра» виробила ідеологічні, тактичні і програмні засади більшовицької партії, марксистської партії нового типу, поява якої в Росії мала величезне значення для дальшої долі країни і всього міжнародного робітничого руху. «Іскра» була своєрідним штабом революційного руху. Ніколи не ухиляючись від вирішення найскладніших життєвих проблем, вона відгукувалась на найпекучіші питання сучасності. Газета постійно і систематично публікувала інформації про боротьбу класів та соціальних груп, про міжнародне життя і політику царського уряду. Автором основних програмних статей, надрукованих в «Іскре», був В. І. Ленін.

Володимир Ілліч був першим історіографом періоду «Іскры». Праці Леніна свідчать про його тісні зв'язки з іскрівськими організаціями України. Такі праці публікувалися у творах В. І. Леніна, «Лєнінских збірниках», в журналі «Пролетарская революція» та інших виданнях. Більшість з них вміщено до збірника «В. І. Ленін про Україну»². Деякі лєнінські листи цього періоду опубліковані також у збірнику: «Переписка В. И. Ленинна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины»³. Там же вміщено листи редакції «Іскры» та її агентів до соціал-демократичних комітетів, організацій та груп України.

Видані лєнінські матеріали не лише розповідають про багато подій з життя і діяльності партійних організацій України, але й дають оцінку цим подіям. Вони також висвітлюють велику роль В. І. Леніна в керівництві революційним рухом на Україні. Як і в багатьох партійних організаціях, тут під впливом творів В. І. Леніна, його діяльності, самовідданої роботи соратників Володимира Ілліча руйнувалися старі уявлення про завдання та мету революційної боротьби.

Лєнін настійно вимагав, щоб агенти «Іскры» писали про досвід роботи, успіхи і невдачі. бо це все мало стати надбанням усієї партії. За дорученням В. І. Леніна свої

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стр. 157.

² В. І. Ленін про Україну, К., 1957.

³ Переписка В. И. Ленинна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964.

спогади про початок іскрівського періоду на Україні написав під час перебування за кордоном І. В. Бабушкін. Пізніше вони друкувалися у журналі «Пролетарская революция» і неодноразово перевидавались⁴.

Видання брошури «Травневі дні у Харкові», підготовленої Харківським комітетом РСДРП, В. І. Ленін не лише підтримав, але й написав до неї передмову⁵. В. І. Ленін схвалив задум і сприяв виданню «Искрой» брошури «Революційні дні в Києві» про загальний страйк київського пролетаріату в 1903 р., яку написав член Київського комітету РСДРП і кореспондент «Искры» В. Вакар. Пізніше автор перевидав брошуру, додавши спогади і вивчені архівні матеріали⁶.

Так, разом з появою на Україні «Искры» зароджувалась історіографія цього періоду.

Важливим джерелом для вивчення історії періоду ленінської «Искры» на Україні є протоколи Другого з'їзду РСДРП та звіти комітетів РСДРП до Другого з'їзду.

Звіти комітетів були складені за вказівкою В. І. Леніна — автора спеціального інструктивного листа про принципи побудови таких звітів⁷. Детальнішим із звітів партійних організацій України була «Доповідь соціал-демократичного Союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії», де говорилось про великий період — від зародження соціал-демократичних гуртків та груп на заводах і рудниках Донбасу до створення комітетів. Наводились також таблиці про кількість учасників страйкового руху, про демонстрації та «бунти». Автор звіту (можливо, що це був С. І. Гусев (Драбкін) розповідав про кількість видань та розповсюджених прокламацій, про послідовно іскрівський напрям роботи комітету.

Стислий звіт Київського комітету РСДРП було викладено у прокламації «Другому з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії. Огляд діяльності Київ. Комітету партії за останній рік (з 1 травня 1902 р. по 1 травня 1903 р.)»⁸. Перші сторінки повного звіту Київської організації не збереглися. В тій частині звіту, що вперше була опублікована у книзі «Доповіді соціал-демократичних комітетів Другому з'їзду РСДРП»⁹, розповідається про внутріпартійне життя, про те, як у боротьбі з «рабочедельцями» у Київському комітеті РСДРП поступово переміг іскрівський напрямок.

Узагальнюючою працею, у підготовці якої брав участь В. І. Ленін, є доповідь більшовиків Амстердамському конгресу¹⁰. В цьому документі перелічується багато губерній Російської імперії, де соціал-демократичні організації провадили пропагандистську діяльність серед селян, зокрема й українських губерній: Херсонської, Катеринославської, Київської, Харківської та Полтавської.

Першим твором, що давав класичну оцінку селянському рухові на Україні у 1902 р., була брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти»¹¹. Видана на цигарковому папері у Женеві, вона швидко набула значного поширення на Україні. За свідченням департаменту поліції в другій половині 1903 р. ця брошура була знайдена в с. Мар'янівка Кам'янецького повіту Подільської губернії, в с. Деміївка Київської губернії, в Харкові на вокзалі, коли розпакували чемодан з подвійним дном, у багатьох пунктах України, які межували з Австро-Угорщиною¹². На судових процесах проти селян брошура фігурувала як обвинувальний матеріал.

Деякі матеріали про революційний рух на Україні містилися у книзі Г. Кукліна¹³. Значно повніше показана діяльність партійних організацій Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Миколаєва у дореволюційному виданні Н. Батурина¹⁴.

Інтерес до періоду 1900—1903 рр. особливо посилюється після першої російської революції. Аналізувалися причини революції, розстановка класових сил у країні напередодні 1905 р. Змушена була вдатися до такого аналізу і буржуазна історіографія. Буржуазним історикам виявилось, проте, не під силу розібратися в суті переломного періоду, який характеризувався небаченим зростанням політичної свідомості мас. Народ був для них пасивною силою, неспроможною змінити існуючий лад.

⁴ Воспоминания И. В. Бабушкина, изд. «Прибой», Л., 1925.

⁵ В. І. Л е н і н. Твори, т. 4, стор. 325—331.

⁶ В. В а к а р (В. Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 года), вид.-во «Книгоспілка», Київ, 1925.

⁷ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 6, стор. 249—258.

⁸ Див. журн. «Літопис революції», 1928, № 5, стор. 259—263.

⁹ Див. Доклады соціал-демократических комитетов Второму съезду РСДРП, Предисловие и общая редакция Н. Ангарского, Госиздат, М.—Л., 1930, стор. 229—238.

¹⁰ Большевикизм на международном арене. Доклад большевников Амстердамскому конгрессу в 1904 году, Женева, 1904.

¹¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 6, стор. 315—380.

¹² Див. журн. «Красный архив», 1941, № 1, стор. 3—53.

¹³ Г. А. К у к л и н. Итоги революционного движения в России за сорок лет (1862—1902). Сборник программ, программных статей русских революционных партий и групп и кратких очерков по истории русского революционного движения, Женева, 1953.

¹⁴ Н. Б а т у р и н. Очерк истории социал-демократии в России, 1906.

Характерно, що українські буржуазні історики довго уникали такої теми, як причини першої російської революції. Про цей період вони писали, але так, як це робив патріарх української буржуазної історіографії М. Грушевський. В «Ілюстрованій історії українського народу», що була видана у 1913 р., є розділ «Останнє десятиріччя», де немає жодної згадки про революційні події на Україні. Не згадується ім'я В. І. Леніна, відсутні навіть такі слова, як «більшовики», «Искра». Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні, опинившись у білій еміграції, українські буржуазні історики з великим запізненням спробували осмислити причини поразки української буржуазії і, висвітлюючи події з своїх позицій, дуже ретельно вивчали також передумови першої російської революції. Тепер вони змушені були заговорити і про більшовиків, і про праці В. І. Леніна. Проте всі їх намагання зводились до спроб применшити вплив більшовиків на Україні напередодні революції 1905—1907 рр. Робилося це головним чином шляхом перебільшення ролі українських буржуазних партій, зокрема РУП.

Про період «Искры» писали також меншовики. У своїх статтях та книгах вони, природньо, перебільшували вплив «економізму» на Україні, призначували роль ленінської «Искры»¹⁵. Наступні історичні події, зокрема перемога Жовтневої соціалістичної революції, остаточно відкинули меншовицьку схему історичного процесу і перетворили ці праці в об'єкт нищівної критики, хоч деякі наведені там матеріали використовуються радянськими істориками.

Перемога Жовтневої соціалістичної революції, встановлення та зміцнення Радянської влади на Україні забезпечили широкі можливості для розвитку історичної науки, в тому числі і для історіографічної розробки періоду «Искры». Автори багатойм'явної літератури, учасники подій 1900—1903 рр. на Україні, розповідають про умови, в яких доводилося працювати іскрівським організаціям, про поширення «Искры», про роботу її агентів. Особливо цікаві спогади про зустрічі з В. І. Леніним, розмови з ним. Авторами найбільш змістовних спогадів про діяльність іскрівських організацій України є А. Шестаков, Євг. Левицька, В. Ногін, П. Мойсеєнко, Ц. Зеліксон-Бобровська, В. Вакар, І. Лалаянц, О. П'ятицький, М. Литвинов, М. Сільвін, Г. Петровський та ін.¹⁶

До ювілейних дат першої російської революції і Другого з'їзду РСДРП виходили серії видань та друкувалися статті. Було перевидано всі номери ленінської «Искры»¹⁷, яка є важливим передджерелом для дослідження цього періоду на Україні. Тоді ж була видана брошура П. Лепешинського «Історична роль і значення старої «Искры»¹⁸. У 1930 р. були видані «Доповіді соц.-демократичних комітетів Другому з'їзду РСДРП». В журналах та періодичних збірниках: «Летопись революции — Літопис революції», «Пролетарская революция», «Красный архив», «Старый большевик», «Каторга и ссылка», «Пути революции», «История пролетариата» друкувалися статті про іскрівські організації на Україні.

Над дослідженням окремих проблем іскрівського періоду творчо працювали історики в роки мирного будівництва. В. Манілов опублікував документи, статті та збірники, що були присвячені історії Київської більшовицької організації. В одній з його статей «З'їзд південних комітетів і організацій РСДРП»¹⁹ досліджується невдала спроба членів групи «Южний рабочий» створити на Україні антиіскрівський партійний центр. Там же були опубліковані документи про цей з'їзд, що їх виявив В. Манілов. Історії Київської партійної організації присвятив ряд досліджень С. Кокошко, зокрема

¹⁵ Ф. Дан. Из истории рабочего движения и социал-демократии в России, 1900—1904 гг.; Акимов (Махновец). Очерки развития социал-демократии в России, изд. Поповой, Спб, 1905.

¹⁶ А. Шестаков. На заре рабочего движения в Донбассе, журн. «Пролетарская революция», 1921, № 1; Евг. Левицкая. Из жизни Одесского подполья, журн. «Пролетарская революция», 1922, № 6; В. Ногин. Воспоминания. История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903 гг. Воспоминания и материалы, Екатеринослав, 1923; П. Мойсеенко. Воспоминания, изд. «Красная новь», М., 1924; Ц. Зеліксон-Бобровская. Записки рядового подпольщика, изд. Коммунистического университета им. Свердлова, М., 1924; В. Вакар. Киевская социал-демократическая организация в 1902—1904 гг., журн. «Літопис революції», 1928, № 5; И. Лалаянц. У истоков большевизма. Воспоминания старого большевика, под редакцией А. Елизарова, вып. 1, изд. «Молодая гвардия», М., 1930; О. П'ятицький. Записки большевика, М., 1956; М. Литвинов. В борьбе за «Искру», журн. «Юность», 1955, № 6; М. Сильвин. Ленин в период зарождения партии. Воспоминания, Л., 1958; Г. Петровский. З революційного минулого, Київ, 1958.

¹⁷ «Искра» №№ 1—51. Декабрь 1900 г.—ноябрь 1903 г. Полный текст под редакцией и с предисловием П. Лепешинского и со вступительной статьей Н. Крупской, вып. 1—7, изд. «Прибой», Л., 1925—1929.

¹⁸ П. Лепешинский. Историческая роль и значение старой «Искры», изд. «Пролетарий», Харьков, 1925.

¹⁹ Див. журн. «Літопис революції», 1928, № 5, стор. 54—77.

статтю про боротьбу з економізмом у Київській організації РСДРП (1889—1902 рр.)²⁰. Т. Харечко опублікував у «Летописи революции» ряд досліджень, присвячених революційній боротьбі робітників Донбасу, в тому числі в № 3 журналу за 1925 р. статтю «Социал-демократический союз горнозаводских рабочих (из истории революционного движения в Донбассе, 1900—1903 гг.)». В цьому ж номері журналу вміщено статтю В. Валявко «Из истории рабочего движения на Криворожье».

У цей же час готувалися до друку праці, що були присвячені історії окремих партійних організацій України. Одним з перших був фундаментальний збірник «История Екатеринославской социал-демократической организации», з багатьма матеріалами про іскрівський період на Катеринославщині. Історії Катеринославської партійної організації був присвячений спеціальний номер «Летописи революции», який містив спогади старої більшовицьки Є. Адамович²¹, документи та листівки іскрівського періоду. Дослідженню цієї теми присвячені праці, опубліковані в журналі «Пролетарская революция», в тому числі спогади Я. Бранденбургського, П. Воеводіна, К. Норинського²². Історії Одеської партійної організації за цей період присвячена стаття Т. Хаїта²³. Узагальнюючий матеріал про Харківську партійну організацію вміщений у вступній статті збірника «1905 рік у Харкові»²⁴. Окремі факти та події періоду, що передував першій російській революції, відбиті в ювілейних збірниках, присвячених 20-річчю революції 1905 р., в хрестоматіях з історії партії. Автором узагальнюючої статті про партійні організації України за цей період була історик В. Лапина²⁵.

В 20-х і на початку 30-х років вийшли перші підручники з історії КП(б)У²⁶, в яких знайшла відображення і історія партійних організацій України в іскрівський період. Ці підручники були, проте, недосконалі, а книга М. Равича-Черкаського мала серйозні помилки в обгрунтуванні теорії «двокорінності» КП(б)У. Потрібне було більше, більш глибоке і ґрунтовне вивчення всіх періодів історії КП(б)У. Проте, починаючи з 1932 р., умови для такого вивчення різко погіршилися, глибоке дослідження історії більшовицьких організацій було фактично підмінене написанням методичних розробок до розділів «Короткого курсу історії ВКП(б)». Курсу історії КП(б)У так і не було створено. Уповільнилась і робота по вивченню історії партійних організацій на Україні в іскрівський період, хоч і в цей час було захищено ряд дисертацій, вийшло кілька збірників, монографій, статей²⁷.

Широкий простір творчому розвитку всіх суспільних наук, у тому числі й історичної науки, відкрив ХХ з'їзд КПРС. В працях, що вийшли після з'їзду, таких, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», наукова біографія В. І. Леніна та ін. глибоко і переконливо розкрито початковий етап історії нашої партії. На Україні вийшли з друку перше видання, а в 1964 р. друге, перероблене видання «Нарисів з історії Комуністичної партії України». Окремі статті про «Искру» та іскрівців друкувалися в томах Української Радянської Енциклопедії. Опубліковані біографії революційних діячів, в тому числі О. Шліхтера, О. Цюрупи, М. Скрипника, Г. Петровського²⁸, які вели революційну діяльність на Україні в роки іскрівського періоду.

²⁰ С. Кокошко. Боротьба з економізмом у Київській організації РСДРП (1889—1902), журн. «Літопис революції», 1928, № 6.

²¹ Е. Адамович. Из воспоминаний о партийной работе Екатеринослава в 1901—1902 гг., журн. «Летопись революции», 1923, № 2.

²² Я. Бранденбургский. Из воспоминаний, журн. «Пролетарская революция», 1922, № 5; П. Воеводин. 20 лет работы в большевистских организациях и встреча с товарищем Лениным, журн. «Пролетарская революция», 1922, № 6; К. Норинский. Екатеринославская забастовка 1903 года, журн. «Пролетарская революция», 1922, № 7.

²³ Т. Хаїт. З історії Одеської с.-д. організації напередодні Другого з'їзду партії (1900—1903 рр.), журн. «Літопис революції», 1929, № 3.

²⁴ 1905 год в Харькове. Сборник, изд. «Пролетарий», Харьков, 1925.

²⁵ В. Лапина. С.-д. організації України і II з'їзд РСДРП, журн. «Літопис революції», 1928, № 5.

²⁶ М. Равич-Черкаский. История Коммунистической партии Украины, Харьков, 1923; Н. Н. Попов. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, изд. «Пролетарий», Харьков, 1929; Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі, вид. «Пролетар», Харків, 1932.

²⁷ І. Премислер. Ленінська «Искра» на Україні (До 50-річчя «Искры»), Київ, 1950; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, Киев, 1950; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.), К., 1955 та ін.

²⁸ Д. Ф. Вирнык. Жизненный путь большевика (о А. Г. Шлихтере), М., 1960; М. И. Давыдов. Александр Дмитриевич Цюрупа. (1870—1928), М., 1961; Ю. В. Бабко. Солдат партії (Про М. О. Скрипника), Київ, 1962; А. В. Снегов, В. Л. Бильшай, В. Н. Лапина та др. Сердце, отданное людям. Рассказ о жизни и деятельности Григория Ивановича Петровского, М., 1964 та ін.

Про піднесення історичної науки після XX з'їзду КПРС свідчать численні монографії, опубліковані на Україні за останні роки, в тому числі праці М. Лещенка, О. Нестеренка, О. Парасунька та ін.²⁹, де в тому або іншому аспекті висвітлюється іскрівський період на Україні. Короткий огляд видань по періоду 1900—1903 рр. дано в статті Л. Іванова «Изучение истории пролетариата — важнейшая задача советских историков»³⁰.

Поруч з фундаментальними монографіями, що присвячені широким проблемам цього періоду, вийшли з друку окремі праці про «Искру» та її значення для партійних організацій України³¹.

Дослідженням іскрівських видань, діяльності підпільних друкарень, методів друкування та шляхів розповсюдження «Искры» займаються також історики більшовицької преси. Їх праці відновлюють окремі риси загальної картини розповсюдження «Искры» на Україні³². Зокрема, вони проливають світло на такі важливі деталі, як роль «Искры» для революційного руху Західної України, ідеологічні та організаційні зв'язки РСДРП з революційно-демократичними та соціал-демократичними колами Галичини³³. Значним вкладом до джерелознавчої бази цього періоду є видання листівок соціал-демократичних комітетів та груп України³⁴.

Підготовлений В. Степановим матеріал «Біля джерел партії» містить відомості про найбільші соціал-демократичні організації в Росії напередодні II з'їзду РСДРП³⁵. Узагальнюючою працею, яка підводить деякі підсумки дослідження цього періоду, є книга М. Волина «Ленинская «Искра»³⁶.

В працях, що були опубліковані за останні роки і які збагатили історіографію іскрівського періоду, успішно долаються такі шкідливі недоліки, як догматизм та начотництво, замовчування діяльності багатьох партійних діячів, які брали участь у створенні партійних організацій України. В них вирішуються такі проблеми, як роль «Искры» в піднесенні політичної боротьби в країні, в тому числі і на Україні, вплив її на соціал-демократичні організації та групи, на робітничий рух, селянську боротьбу. Вивчена зона розповсюдження «Искры», діяльність підпільних друкарень і т. п. Нагороджені також численні джерела для вирішення й інших проблем, в тому числі таких, як «Искра» та національний рух на Україні, роль «Искры» у формуванні світогляду революційних робітників та інтелігенції. Але, на жаль, ще не всі питання вичерпані. Так, і досі немає популярної книги про втечу іскрівців з лук'янівської тюрми, яка висвітлює б захоплюючу сторінку з історії боротьби з самодержавством. Цю тему значно збагатили б також біографічні нариси про М. Литвинова, Р. Землячку, П. Красікова та багатьох інших агентів «Искры», що працювали тоді на Україні.

Крім окремих локальних праць, конче потрібні й узагальнюючі праці, які показали б історичний процес об'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, початок якому поклала ленінська «Искра».

І. М. ПРЕМИСЛЕР

²⁹ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, Київ, 1956; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, Київ, 1959; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), Киев, 1963, та ін.

³⁰ Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР, изд. АН СССР, М., 1962.

³¹ И. В. Бортников. Ленинский план организации марксистской партии в России и борьба революционных социал-демократов Украины за его осуществление, «Ученые записки Ростовского педагогического института», 1957, вып. 26; І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900—1903 рр.), К., 1958; О. С. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; М. І. Горбунова. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП, «Український історичний журнал», 1963, № 3; А. Е. Немирова. Искровская организация Харькова, Харьков, 1963.

³² А. М. Шнитман. Из истории болгарского пути транспортировки ленинской «Искры» в России. Научные доклады высшей школы, исторические науки, 1959, № 4; Ю. Г. Иванов. Подпольные типографии «Искры», изд. Академии наук Молдавской ССР, 1962.

³³ І. Бас. Іван Франко і російський визвольний рух, Слово про великого каменяра. Збірник, т. 1, К., 1956; А. Шемет. Шлях ленінської «Искры» в Росію, журн. «Жовтень», 1959, № 4; М. Волянчук, Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960 та ін.

³⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904. Сборник документов и материалов, К., 1963.

³⁵ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, №№ 3, 9, 10, 12; 1964, №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6.

³⁶ М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.), М., 1964.

ДВІ МАРКСИСТСЬКІ СТАТТІ НА СТОРІНКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ПРО ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ «СОЮЗ БОРТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

Восени 1895 р. з ініціативи В. І. Леніна марксистські робітничі гуртки Петербурга були об'єднані в «Союз боротьби за визволення робітничого класу» — першого серйозного зачатку революційної партії, що спиралася на робітничий рух. За прикладом петербурзького «Союзу боротьби» такі союзи виникли в інших районах Росії.

Прогресивна революційно-демократична суспільна думка Західної України, в особі Івана Франка, Михайла Павлика та інших передових письменників і суспільних діячів того часу уважно стежила за подіями в Росії і на Україні. І. Франко і М. Павлик знайомили західноукраїнських читачів з подіями суспільного життя Росії. В серпні 1896 р. в журналі «Житє і слово», що виходив у Львові, було вміщено статтю Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух в Росії». Присвячена аналізу соціально-економічних проблем, які стояли перед робітничим класом Росії, стаття знайомила читачів з діяльністю петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Автор показав керівну роль «Союзу» в масовому страйковому русі робітників, відзначив стійкість і мужність його членів, докладно проаналізував зміст виданих «Союзом» прокламацій. В статті наводяться уривки з прокламації «До робітників і робітниць фабрики Торитона», автором якої був В. І. Ленін, згадується нелегальне видання в Росії брошури «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах», також написаної В. І. Леніним.

Автор статті аналізує причини, чому «матеріальний стан російського робітника дуже нужденний...»¹. «Трудовий народ, — пише він, — експлуатують російське купецтво і фабриканти, яким вигідні царський деспотизм і самоволя»². Він сміливо і гостро виступає проти «царя-тирана» і «буржуазних реакціонерів», що керують країною, знайомить читачів з класовою суттю економічних реформ, здійснених у Росії Олександром III. Цікавою є дана Плехановим гостра критика народництва 80—90-х рр., яке остаточно відмовилося від революційної боротьби проти царизму. «Коли народництво перестав бути революційним, — говорилось в статті, — то з наступників усіх покритвджених і бідних взагалі воно стає репрезентантом дрібної буржуазії і все більше йде на уступки і компроміси з урядом»³. Про те, що ця критика попала в ціль, свідчить лист Павлику від члена лондонського «Фонду російської вільної преси» В. Маслова-Стокія: «Поміщаючи марксистські звістки про робітничий рух якогось добродія Г. В., — писав він, — редакція нічого не каже від себе. Між іншим, там нехтують російське «народництво» як буржуазійне»⁴. Стаття Плеханова викликала незадоволення також у клерикальних і буржуазно-націоналістичних колах Галичини, для яких Плеханов був «найнебезпечнішим»⁵ з усіх російських політичних емігрантів. Через всю статтю Плеханова проходила ідея про необхідність для революційної інтелігенції, «котра стоїть тепер в більшості на ґрунті наукового соціалізму», допомогти робітникам усвідомити своє теперішнє становище у буржуазному суспільстві і до кінця виконати своє історичне завдання. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», — підкреслювалось у статті, — надає цьому важливому факту вирішального значення, оскільки з економічного повстання втворюється політична революція»⁶.

Через рік «Житє і слово» вмістило іншу статтю, підписану криптонімом Е. С., «Нові факти робітничого руху в Росії», де розповідалося про страйковий рух у багатьох промислових центрах Росії, керівництво ним з боку «Союзу боротьби», та про листівки.

¹ Журн. «Житє і слово», 1896, т. V, стор. 123.

² Там же.

³ Там же.

⁴ В. Волянюк, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 63.

⁵ Журн. «Исторический архив», 1956, № 5, стор. 219.

⁶ Журн. «Житє і слово», 1896, т. V, стор. 125.

⁷ Там же, 1897, т. VI, стор. 110.

⁸ Там же, стор. 114.

⁹ М. Волянюк, М. Маланчук. Назв. праця. стор. 64.

які «дуже впливали на робітників»⁷. «Союз боротьби» систематично і з повним розумінням обставин,— писав автор,— робить своє діло: відкриває очі робітникам на їх життя, кличе їх до боротьби, береже від помилок, роз'яснює кожний факт в діяльності фабрикантів і уряду»⁸.

Статтю написав П. Л. Тучапський, активний діяч київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який виник у березні 1897 р. П. Л. Тучапський приїжджав того ж року у Львів, зустрічався з І. Франком і М. Павликом. Пізніше він був делегатом I з'їзду РСДРП⁹.

Як і Г. В. Плеханов, П. Л. Тучапський критикує народників і їх погляди на те, що капіталізм у Росії є нібито «випадковим» явищем. «Оказується,— говорилося в статті,— не вважаючи на апіористичні виклади народників про «неможливість» розвитку капіталізму в Росії, капіталізм розвивається і веде за собою, як скрізь, де він панує, свого найзлішого ворога — робітничий рух і соціалізм»¹⁰.

Тучапський закликає робітників зміцнювати класову солідарність, «щоби як можна в більшому числі місць російського царства робітники зорганізувалися і почали боротися з своїми експлуаторами і з піддержуючим експлуаторів урядом»¹¹.

Читачі статті інформувалися також про діяльність київських соціал-демократів. Автор закликав київських робітників «узяти примір з своїх петербурзьких товаришів і почати боротьбу за ліпше життя»¹².

Так львівський прогресивний журнал «Житє і слово» вперше широко познайомив галицьких трудящих з страйковим рухом робітників Росії, з ідейним і практичним керівником цього руху — петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу».

Соціально-економічні ідеї лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», які поширювалися на Західній Україні, сприяли зростанню свідомості трудящих, зміцненню інтернаціональних зв'язків, дружби між російським і українським народами, між трудящими всіх національностей.

В. Л. МИРОНОВ

ВИДАТНИЙ ДЕРЖАВНИЙ І ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ, ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК І ПИСЬМЕННИК

(до 90-річчя з дня народження А. В. Луначарського)

У славній плеяді видатних революціонерів-борців за комунізм почесне місце належить Анатолію Васильовичу Луначарському — першому Народному комісару освіти Радянської Росії, талановитому державному і громадському діячеві лєнінської школи, людині виняткової ерудиції й енциклопедичних знань, великої душі та особистої привабливості.

Народився А. В. Луначарський 23 листопада 1875 р. в Полтаві в родині чиновника. Ще навчаючись у 1-й Київській гімназії, знайомиться з марксистською літературою і веде пропагандистську роботу серед робітників залізничних майстерень на околиці міста Солом'янці. Поліцейські переслідування примусили Анатолія Васильовича після закінчення гімназії продовжувати навчання у Швейцарії. І тут, у Цюрихському університеті філософії та природознавства, він зблизився з марксистською групою «Визволення праці» та її керівником Г. В. Плехановим.

Повернувшись у 1897 р. на батьківщину, Луначарський продовжує революційну діяльність. Арешти та заслання в Калугу, Вологду, Тотьму ще більш загартовують Луначарського як професіонала-підпільника, і після II з'їзду РСДРП (1903 р.) він приєднується до більшовиків. В 1904 р. Анатолій Васильович виїхав до Парижа, де вперше зустрівся з В. І. Леніним. За пропозицією Володимира Ілліча Луначарський разом з В. В. Воровським і М. С. Ольмінським редагує більшовицькі газети «Вперед» і «Пролетарій». У квітні 1905 р. на III з'їзді РСДРП Анатолій Васильович за дорученням В. І. Леніна виступив з доповіддю про одне з найважливіших питань революції — збройне повстання. Активну участь взяв Луначарський у IV і V з'їздах партії, був представником від більшовиків на Штутгартському міжнародному соціалістичному конгресі.

В роки реакції Луначарський піддав під вплив ідеалістичної філософії, відступив від марксизму й опинився в таборі ідейних противників більшовиків. В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» гостро критикував філософські та політичні помилки Луначарського, що сприяло поверненню цієї талановитої людини до лав більшовицької партії.

¹⁰ Журн. «Житє і слово», 1897, т. VI, стор. 109.

¹¹ Там же, стор. 114.

¹² Там же, стор. 111.

В роки першої світової війни Анатолій Васильович — рішучий інтернаціоналіст, палкий борець за негайне припинення імперіалістичної бойні і підписання справедливо-го миру. В травні 1917 р. він повернувся до Росії і на VI з'їзді РСДРП був прийнятий у складі групи «міжрайонців» до партії більшовиків.

В період підготовки і проведення Жовтневої революції А. В. Луначарський — у розпорядженні Військово-революційного комітету, і його гостре публіцистичне слово служило великій справі перемоги пролетаріату. Коли 25 жовтня 1917 р. В. І. Ленін оголосив склад першого Радянського уряду, народним комісаром освіти у ньому був А. В. Луначарський. 12 років беззмінно очолював Анатолій Васильович культурний фронт Країни Рад. Його багатогранна діяльність по ліквідації неписьменності в нашій країні, будівництву нової радянської школи, розвитку літератури, мистецтва, науки була справді титаничною. Він опублікував понад 1500 праць з найрізноманітніших питань комуністичного виховання і марксистської методології, літературної критики та естетики, антирелігійної пропаганди. Багато з цих праць, зокрема узагальнюючі, як «Маркс і Енгельс про мистецтво», «Ленін і літературознавство», «Тези про завдання марксистської критики», «Жовтнева революція і література», «Про роль пролетарської держави в розвитку соціалістичної культури», «Про соціалістичний реалізм», — втратили свого значення і в наші дні.

Вражали колосальні знання, феноменальна ерудиція, виняткова пам'ять Луначарського. Вчений-математик із світовим ім'ям академік В. А. Стеклов згадував: «Я слухав Анатолія Васильовича і розводив руками: як ця людина, завантажена величезною політичною, творчою роботою по керівництву наркоматом і т. д., як вона встигає вивчати безліч наукових, при цьому — суцього спеціальних книг, — для мене це просто загадка». Одна тогочасна французька газета писала: «Луначарський — найкультурніший і найосвіченіший з усіх міністрів народної освіти Європи». І не випадково на виборах дійсних членів Академії наук СРСР, коли в її складі в ті роки майже не було комуністів, А. В. Луначарського одноставно обрали академіком. Луначарський знав мову і культуру українського народу. Особливо він любив твори класиків української літератури: Г. Г. Шевченка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського. Він називав Т. Г. Шевченка поетом народним, глибоко революційним (праці «Великий народний поет», 1911 р., «Шевченко і Драгоманов», 1914 р.). Анатолій Васильович був автором цікавих художніх творів.

Надзвичайно плідотною була діяльність А. В. Луначарського і в галузі радянської дипломатії. З трибуни Ліги Націй на весь світ лунали його пристрасні виступи на захист миру і здійснення пропозицій Радянського уряду про роззброєння і колективну безпеку. У серпні 1933 р. А. В. Луначарського було призначено першим повноважним представником СРСР в Іспанії. Але по дорозі до Мадриду він тяжко захворів і 26 грудня 1933 р. помер у французькому місті Ментоні. Похований у Москві на Красній площі.

Надзвичайно високо цинив А. А. Луначарського В. І. Ленін. «Винятково багато одарована натура. Я до нього «маю слабкість»... — Я його, знаєте, люблю, чудовий товариш!»¹. «Ця людина не тільки знає все і не тільки талановита, — ця людина будь-яке партійне доручення виконає і виконає чудово»².

Ім'я Анатолія Васильовича Луначарського близьке і дороге нашому народові. У благородній справі виховання людини комуністичного суспільства він завжди з нами.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹ М. Горький. Твори, т. 9, К., 1953, стор. 545.

² Журн. «Вестник Коммунистической академии», 1935, № 3, стор. 39.

Т. КАТРЕЧКО. КОМАНДИР
СТАЛЬНОЙ ДИВИЗИИ, ДОНЕЦКОЕ
КНИЖНОЕ ИЗД-ВО, ДОНЕЦК, 1963,
102 с.

У зв'язку з наближенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції дедалі посилюється інтерес трудящих до історії боротьби за владу Рад, зокрема до періоду громадянської війни та іноземної інтервенції. Цей інтерес закономірний. Вп'ячення героїчного минулого дає змогу глибше зрозуміти і певніше оцінити сучасне. Мабуть, тому книги про Велику Жовтневу соціалістичну революцію та громадянську війну не залежуються на книжкових полицях.

У цьому ми впевнилися на прикладі невеличкої книжки Т. С. Катречка «Командир стальної дивізії», виданої Донецьким книжковим видавництвом у 1963 р. Інтерес до книги викликаний популярністю її головного героя — Д. П. Жлоби. Він відомий на Дону та Кубані як активний учасник боротьби за Радянську владу в період її становлення. В цей час, у боях з інтервентами та білогвардійцями виникає плеяда видатних командирів та партійних працівників, що очолювали сили революції — М. Білов, С. Будьонний, О. Городовиков, Б. Думенко, М. Кривошликов, Ф. Подтелков, Ю. Щаденко, герої книги Т. Катречка — Д. Жлоба та ін. Вихід книги, на титульній сторінці якої автор повідомив про те, що вона є документальним нарисом, підвищило інтерес до неї.

Адже ж праці такого характеру озброюють читачів історичною правдою, допомагають викриттю фальсифікаторів. І в цьому випадку читачі очікували від автора введення у науковий обіг нових документальних джерел, які допомогли б всебічно, об'єктивно, з ленінських партійних позицій висвітлити події героїчних років громадянської війни, діяльність активних її учасників, особливо з числа незаслужено забутих.

В якійсь мірі ці очікування виправдані автором. Він звільнився від догматичної схеми та шаблонних формулювань, які траплялися раніше у висвітленні багатьох складних подій, пов'язаних з громадянською війною на півдні нашої країни, зокрема діяльності Д. Жлоби. Але, на превеликий жаль, автор не до кінця витримав цю лінію в розповіді про деяких соратників Д. Жлоби.

Це, насамперед, стосується характеристики командира та штабу 11-го Кінного корпусу. Таких місць у книзі Т. Катречка небагато, проте не слід залишати поза увагою

перекручення подій, що мали місце. Автор не повністю використав можливість, що відкрилася перед істориками-дослідниками після XX з'їзду КПРС, не вивчив усіх документів та джерел, які містять відомості про Б. М. Думенка — командира 11-го Кінного корпусу. Цим Т. Катречко спотворив правду про людину, яка була активним учасником боротьби з білогвардійцями.

На стор. 69 автор пише, що в штабі Б. М. Думенка звинили гніздо антирадянські елементи, які оформилися в авантюристичну групу, відкрито вели антирадянську пропаганду, цькували і намагались усунути чесних командирів, що сам Б. М. Думенко став іграшкою в руках запеклих контрреволюціонерів. У підтвердження цих тяжких обвинувачень наводиться лише один невеликий витяг з повідомлення комісара корпусу Ананьєва.

Безсумнівно, автору книги відома ленінська вказівка про необхідність вивчати і оцінювати всю сукупність фактів, що стосуються будь-якої події. Без утруднень міг автор ознайомитися з привітаннями В. І. Леніна, в яких дається висока оцінка особисто Б. Думенка та його кінноті. У привітанні, направленому вождем військам Циринського фронту говориться: «Советская Россия с восхищением отмечает героические подвиги коммунистических и революционных полков Худякова, Харченко и Клопова, кавалерии Думенко и Булаткина...»

Чи могли б дістати таку високу оцінку війська, політичний стан яких, за твердженням Т. Катречка, викликав серйозне занепокоєння? Звичайно, ні. Вже одне це має насторожити його, як дослідника, особливо, зважаючи на те, що це не єдине джерело, яке підтверджує особисту відвагу та мужність Б. М. Думенка. Так, наприклад, і хоробрість та високу бойову майстерність Б. М. Думенка вказується в інформаційному бюлетені ВЦВК у серпні 1918 р «З 1000 вершників він утримує 80-вершинний фронт, наводячи паніку на «кадетських банди» (див.: «Неделя», № 8, 1965 р стор. 5).

Ці факти міг би використати автор документаментального нарису, коли б він сумлінно поставився до збирання та аналізування всієї сукупності фактів. Але, на жаль, цього не трапилось. Навіть тими джерелами, якими користується Т. Катречко, відносячи істину про Д. Жлобу, він нехтує коли йдеться про Б. Думенка. На стор. 61 автор повідомляє про те, що генерал-майор

¹ В. И. Ленин. Военная переписка, М., 1951, стор. 73.

: відставці Т. П. Кругляков підтверджує врожє ставлення Троцького щодо Жлоби. Їрє автор згадує, що Т. П. Кругляков обрє знає про діяльність Б. Думєнка і активно допомагає зараз відновлювати праву про нього. Невідомо, чому Т. Катрєчко є використав цієї можливості.

Дослідник повинен завжди, з повагою гавитись до фактів, виявляючи, перевіряючи і уточнюючи їх. Якби цієї вимєги доержувався на протязі всєєї своєї книги Катрєчко, то не траплялися б у нїй рядки, написані в образливому й грубому тоні: «мелкобуржуазний выродок; на одном из борищ он угрожал...» Не дослідивши всїх актив, автор спотворив дїйсність, чим виклав невдоволення читачів, зокрема соратників Б. Думєнка. У ст. Пролетарській, на борах, в яких взяли участь понад 100 кошїннїх учасників громадянської війни, багато з яких боролися з білогвардійцями під мандуванням Б. М. Думєнка, багато горїрилося про недовіки книги «Командир альної дивизии». Автора критикували за янденційний підхід до підбору документів про діяльність Б. Думєнка.

Тов. Катрєчко не допустив би помилок, али б уважнїше поставився до надрукованого в газеті «Советский Дон» від 8 трав-

ня 1920 р. звіту про судовий процес над Думєнком. Над автором звіту, звичайно тяжили готові схеми організаторів суду, але їй це не приховує того, що справа була зшита білими нитками. З промов захисників на судї видно, що Б. Думєнко став жертвою ворожих наклепів. Навіть першїй обвинувачувач Колбановський був змушений визнати: «Велика російська революція поряд з героями Чапаєвим, Будьонним, Жлобою, висунула й Думєнка».

Матеріали газетного звіту, не кажучи вже про інші джерела, спростовують твердження автора. Військова Колегія Верховного Суду СРСР у серпні 1964 р. скасувала вирок виїзної сєсії Військового трибуналу Рєспубліки від 5—6 травня 1920 р. щодо Б. Думєнка та його штабу.

Добре ім'я героя громадянської війни зайняло належне місце в історії боротьби за владу Рад на Дону. Був період, коли слава нашого земляка тимчасово відступила перед наклепами. Тепер комкор Думєнко став у стрій. Ми хочемо, щоб про це знали читачі книги Т. С. Катрєчка «Командир стальной дивизии».

С. І. КУЛИКОВ, В. І. ВОЛГІН

NDRÁS SIKLÓS. AZ 1918—1919. VI MAGYARORSZÁGI FERRADALMAK, ANKÖNYVKIADÓ, Budapest, 1964, 206 old. Н Д Р А Ш Ш І К Л О Ш. РЕВОЛЮЦІЯ 1918—1919 РОКІВ В УГОРЩИНІ, НАУКОВЕ ВИД-ВО, БУДАПЕШТ, 1964, 206 с.

Угорське видавництво підручників у Будапєшті «Танкőnyvkiadó» зробило важливу потрібну справу, розпочавши публікування зглядів історичних джерел і літератури з їйновішої історії Угорщини. Перша така праця вийшла з друку наприкінці 1964 р. д назвою: «Революції 1918—1919 років Угорщини». Її автор — відомий угорський торик, доцент Будапєшського держунїверситету ім. Л. Етвєша Андраш Шіклош. Рецензована праця складається з таких істин: В. І. Ленін про революції 1918—1919 рр. в Угорщині; історичні джерела; дослідження (література).

Автор розпочав свою книгу з аналізу єїнської спадщини, давши марксистську цїнку угорських революцій 1918—1919 рр. дослідженнї стверджується, що після позки Угорської Радянської Рєспубліки В. І. Ленін у рядї своїх праць та виступів загальнив досвід угорського пролетаріату. любов його надбанням міжнародного рєволюційного руху. А. Шіклош зупиняється на теритетатї ряду лєнїнських документів, яких, як звернення «До трудящих народів колишньої Австро-Угорської держави», їдписанє В. І. Ленїним і Я. М. Свердлом, та їн.

Праці та виступи В. І. Ленїна, в яких розглянуті питання революцій 1918—1919 рр. в Угорщині, зіграли важливу позитивну роль при розробці теоретичних питань з історії диктатури пролетаріату взагалї та історії Угорської Комуни зокрема.

Особливий інтерес являє собою друга частина рецензованої книги, де розглядаються джерела з історії угорських революцій 1918—1919 рр.

А. Шіклош аналізує не тільки матеріали центральних та місцевих архівів Угорщини, він зупиняється і на характеристиці документів, які зберігаються в архівах Радянського Союзу. Автор вказує і на те, що певна частина документів з історії Угорської Радянської Рєспубліки знаходиться в англїйських, американських, французьких та італїйських архівах.

У книзі подано характеристику брошур і листівок, опублікованих у період буржуазно-демократичної і соціалїстичної революцій. Значна увага придїляється періодиці того часу, зокрема комунїстичній пресі.

Основною частиною рецензованої праці є історїографїчна, в якій А. Шіклош розглядає літературу з історії революцій 1918—1919 рр. в Угорщині. Цю частину він ділить на 4 розділи: «Контрреволюції про революції 1918—1919 рр.»; «Праці і мемуари буржуазних керівників жовтневої революції 1918 р.»; «Соціал-демократична література»; «Праці комунїстичних авторів; марксистські дослідження».

У книзі дано вірну оцінку контрреволюційним виданням, опублікованим після по-

разки Радянської влади в Угорщині: мемуарам реакціонерів, збірникам статей («Більшовизм в Угорщині») та ін., які лили бруд на робітничий клас, на Угорську Радянську Республіку.

Викриваючи буржуазних авторів, А. Шіклош спростовує їх концепцію, згідно з якою: а) випуватцями подій 1918—1919 рр. були не буржуазно-демократичні лідери, а реакційна політика панівних класів; б) політика ліберальної буржуазії в 1918 р. була правильною, але зазнала поразки в результаті ворожих дій Антанти і внутрішньої контрреволюції; в) диктатура пролетаріату з самого початку була не життєздатною, і відповідальність за прихід до влади контрреволюції лежить на керівниках Радянської влади (стор. 123).

Автор, відзначаючи деякі позитивні моменти праць буржуазних політичних діячів, в той же час правильно зауважує, що, будучи істориками-ідеалістами, вони не розуміли суті історичних процесів і виявилися неспроможними створити повноцінні дослідження з історії революції 1918—1919 рр. в Угорщині.

Автор детально розглядає позицію лідерів соціал-демократії, які перебували в еміграції, зокрема у Відні, відзначаючи, що в основних питаннях вони (Е. Гарамі, В. Бем та ін.) повністю сходилися з соціал-демократами, які залишилися в Угорщині і співробітничали з Хорти.

Таким чином, соціал-демократичні діячі й дослідники з буржуазного лівого крила в силу своєї класової обмеженості не могли та і не хотіли зрозуміти й вірно висвітлити складні питання буржуазно-демократичної і соціалістичної революції в Угорщині.

Тільки марксистсько-ленінська історіографія дала правильне, глибоке і всебічне пояснення революції 1918—1919 рр. в Угорщині. У книзі А. Шіклоша марксистської історіографії приділено значну увагу. Характерно, що перші праці з історії революції 1918—1919 рр. були написані переважно не істориками-професіоналами, а активними учасниками подій, видатними діячами Комуністичної партії Угорщини і безстрашними бійцями за встановлення та зміцнення Радянської влади. Вони прагнули з'ясувати причини перемоги соціалістичної революції в Угорщині та її історичне значення. Робили це керівники угорського робітничого руху Бела Кун, Бела Санто, Євген Варга, Єне Ландлер, Бела Варо, Дюла Алпарі, Єне Гамбургер, Дюла Лендел, Ласло Рудаши, Йозеф Келен, Елек Болгар, Дюла Гевеші, Ференц Мюнніх та багато інших. Їхні праці виходили з друку здебільшого в СРСР, Австрії, Франції, Чехословаччині, Італії.

Автор наголошує на великій позитивній ролі рішень II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу та виступів В. І. Леніна для глибокої і всебічної оцінки Угорської Радянської Республіки в працях представників марксистської історіографії.

Позитивним є те, що автор рецензованої книги вказує і на окремі недоліки марк-

систських досліджень. Правда, А. Шіклош не до кінця вірний собі. Він часто тільки перераховує праці тих чи інших дослідників, а оцінку їм не дає. Це, зокрема, стосується творів Б. Куна, що вийшли з друку до 10-річчя Угорських революцій. А варто було б підкреслити їх цінність і значення. Б. Кун у своїх працях «До 10-х роковин пролетарської революції в Угорщині», «Уроки пролетарської революції в Угорщині» та інших зупиняється на з'ясуванні ряду важливих теоретичних питань соціалістичної революції. Науково обгрунтовуючи свої теоретичні висновки, він одночасно захищає марксистсько-ленінське вчення від нападок різних опортуністів, реформістів, зрадників марксизму.

У праці А. Шіклоша розповідається про дальші дослідження історичних проблем революції 1918—1919 рр. після звільнення Угорщини від фашистської окупації та встановлення народно-демократичного ладу. Однак догматичний, суб'єктивістський підхід до оцінки важливих теоретичних питань гальмував глибоко наукове теоретичне вивчення революції 1918—1919 рр. в Угорщині.

Автор підкреслює важливість рішень XX з'їзду КПРС, які створили нормальну обстановку для глибоко наукових досліджень. У книзі аналізується велика робота, яку провели угорські історики-марксистки після XX з'їзду КПРС та VII з'їзду УСРП в боротьбі проти догматизму, за правильне висвітлення історії угорського народу. Автор зупиняється на працях угорських істориків наших днів: Деже Немеша, Тібора Гайду, Жужи Л. Надь, Дерда Мілеї, Ервіна Памлені та ін.

А. Шіклош розповідає про відзначення в країні 40-річчя Угорської Радянської Республіки та про опублікування на честь цієї ювілейної дати ряду досліджень, спогадів, збірників статей, документів.

В цінній і змістовній книзі Андраша Шіклоша, на наш погляд, є й деякі недоліки.

У вступній її частині (стор. 20), де автор говорить про уроки Угорської Радянської Республіки, він характеризує працю Є. Варги «Проблеми економічної політики при пролетарській диктатурі»¹. А. Шіклош не робить критичних зауважень на адресу цієї книги і, таким чином, солідаризується з автором. Проте у цьому дослідженні Є. Варги, який написав ряд праць економічного характеру з історії Угорської Радянської Республіки, чим він певний вклад в марксистсько-ленінську розробку важливого етапу історії угорського народу, є ряд невірних тверджень, що заважали правильному розумінню питань радянського державного будівництва в Угорщині.

За останні роки в Угорській Народній Республіці проведено ряд диспутів з питання двовладдя в Угорщині в листопаді 1918—березні 1919 рр. У вирішенні цієї проблеми серед сучасних істориків наміти-

¹ J. Varga. Die wirtschaftspolitischen Probleme der Proletarischen, Diktatur, Bess, 1920.

лись два напрями: представники одного з них (Г. Ваш, Т. Гайду та ін.) вважають, що в Угорщині в згадуваний період існувало двовладдя, прихильники іншого (Л. Реті, Т. Самуелі та ін., в тому числі і автор цієї рецензії) стверджують, що двовладдя не було. А. Шіклошу слід було висловити власну думку з цього питання.

Автор не досить детально зупиняється на творчому доробку радянських учених з історії угорських революцій 1918—1919 рр.

Останнє зауваження: книга значно б виграла, коли б у ній було розглянуто худож-

ню літературу, присвячену цій важливій темі.

Проте відзначення деяких недоліків не може вплинути на позитивну оцінку ґрунтовної праці А. Шіклоша. Андраш Шіклош виконав надзвичайно велику, важливу і потрібну роботу. Його книга буде з інтересом зустрінута усіма прогресивними вченими, усіма діячами науки і культури, які досліджують важливу епоху пролетарської революції братньої нам Угорщини.

М. В. ТРОЯН

**ХРЕСТОМАТИЯ ПО ИСТОРИИ
РУССКОЙ КНИГИ 1564—1917.
СОСТАВИТЕЛЬ Л. А. ВЕЗИРОВА.
РЕДАКТОР**

*проф. А. Д. ЭЙХЕНГОЛЬЦ,
изд-во «КНИГА», М., 1965, 378 с.*

Книга — рукописна й друкowana — має самостійну багатокісну історію свого розвитку, яка викликає великий громадський інтерес. Справді, хіба не цікаво знати: коли, де і ким у нашій країні була надрукowana перша книга; хто були перші книговидавці; як виглядали перші російські книги; що відомо про першу друкovanу газету в Росії, про перші друкovanі журнали — спеціальні наукові, науково-популярні, публіцистичні, дитячі тощо; як було покладено початок першому передплатному повному зібранню творів російського письменника; що вийшло з перших спроб створення багатотомної енциклопедії в Росії. Відповідь на всі ці і багато інших питань читач знайде вже в перших розділах досить значного за обсягом рецензованого видання.

Людина будь-якого віку, фаху і рівня освіченості знайде в хрестоматії з дожовтневої історії російської книги цікавий і корисний пізнавальний матеріал. Тим більше, що автори хрестоматії обминули суто спеціальні питання поліграфічного виробництва, друкарського оформлення книги, а зосередили увагу на висвітленні стапу книговидавничої справи в Росії у той чи інший період, діяльності найбільших видавців та видавничих фірм, цензурної політики царизму, видання творів безцензурного нелегального друку, розвитку прогресивної російської журналістики.

Зображення розвитку прогресивної книги в Росії, починаючи з найдавніших часів, є головним у рецензованій хрестоматії. Зокрема, значне місце в ній відведено історії прогресивної журналістики XIX ст., особливо революційно-демократичних періодичних видань: таких, як «Современник», М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, «Полярная звезда» і «Колокол» О. І. Герцена та М. П. Оргарьова, «Отечественные записки» М. Є. Салтикова-Щедріна. Вміщено матеріали й про більш помірковані в суспільно-політичному відношенні періодичні видання, які внесли свою частку в

розвиток культури, наприклад, про журнал «Библиотека для чтения». Правда, не можна повністю погодитись з думкою авторів рецензованої книги про редактора «Библиотеки для чтения» О. І. Сенковського, цього «головного діяча і рушійної пружини всього журналу», за характеристикою М. В. Гоголя. В хрестоматії Сенковського охарактеризовано лише як запеклого реакціонера і безпринципного шахрая (стор. 104, 120, 122). Безперечно, подібні коментарі тільки заплутують читача, який на сторінках цієї ж хрестоматії знайомиться з позитивними відгукami В. Г. Белінського і М. В. Гоголя про редагований Сенковським журнал. До того ж, негативна оцінка цього діяча не відповідає історичній правді. В. О. Каверін у нещодавно опублікованій в журналі «Наука и жизнь» (1965, № 4) передмові до написаної ним про Сенковського монографії рішуче відкидає антиісторичну «традицію» наших істориків та літературознавців — ставити ім'я редактора «Библиотеки для чтения» в один ряд з одіозними іменами Греча і Булгаріна. В. О. Каверін нагадує про цілий ряд позитивних моментів в оцінках, даних Сенковському Герценом, Чернишевським, Писаревим, Горьким.

Автори рецензованої хрестоматії дають не виправдану негативні оцінки також ряду інших діячів книговидавничої справи в Росії дожовтневого періоду. Грубі, вульгарно-соціологічні в найгіршому розумінні слова коментарі супроводжують у книзі матеріали про діяльність М. О. Вольфа, що видав близько 2000 книг художньої і природничо-наукової літератури (в тому числі перше повне видання творів Адама Міцкевича в російських перекладах, а також монументальну багатотомну серію «Живописная Россия»); видавця масового щотижневика «Нива» А. Ф. Маркса, який серед дожовтневих книговидавців має найбільші заслуги в розповсюдженні творів російської класичної літератури серед широких кіл провінціальних читачів; І. Д. Ситіна, який поширював дешеvu книгу у найглухіших куточках країни, сприяючи тим самим піднесенню культурного рівня села.

Зовсім односторонньо виглядає характеристика, яку дають автори хрестоматії директору горьковського видавництва «Знание» К. П. П'ятницькому, показуючи його без-

ідейною людиною (стор. 335). Між тим, ми повинні з вдячністю і повагою поставитись до пам'яті К. П. П'ятицького, який в буремні дні революції 1905 року без застережень падав кероване ним видавництво у розпорядження ЦК більшовицької партії¹. Слідуючи своїй тенденції підкреслювати негативне, автори хрестоматії навіть у характеристичній такого безсумнівно прогресивного діяча книги, як М. О. Рубакін, так «повертають» глибоко діалектичну, всебічну оцінку В. І. Леніним його фундаментальної праці «Среди книг», що й тут нібито головною стає критично-негативна сторона ленінської думки (стор. 278). На щастя, вказана тенденція не превалює в рецензованій книзі. Як вміщений документальний матеріал, так і коментарі до нього добре розкривають більші або менші заслуги в розвитку книговидавничої справи і журналістики таких діячів, як О. П. Смірдин, М. М. Шепкін, К. Т. Солдатенков, Ф. Ф. Павленков, М. П. Поляков. Діяльність кожного з них становила певний етап в історії книги в Росії.

Автори хрестоматії прагнули це обминати увагою найбільш видавничі фірми і найяскравіші постаті книговидавців. Проте й тут є більш або менш значні прогалини. Шкода, наприклад, що в книзі не знайшлося місця для матеріалів про В. І. Яковенка² — душеприкащика Ф. Ф. Павленкова, фактичного спадкоємця і продовжувача видавничої справи останнього в період з початку ХХ ст. і майже до самої Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Яковенко першим у Росії надрукував збірки заборонених царизмом революційно-демократичних творів Т. Г. Шевченка та О. І. Герцена. Варто було б в Хрестоматії з історії російської книги згадати й про плідну тридцятирічну діяльність книговидавничої фірми М. і С. Сабашникових, заслуги яких були позитивно оцінені першим радянським урядом на чолі з В. І. Леніним³.

Нарешті, при перевиданні рецензованої праці слід обов'язково поповнити матеріали з історії більшовицьких або зв'язаних з більшовиками видавництв. Можна сподіватися, що в хрестоматії з історії книги в Росії знайде якесь відображення діяльність петербурзького видавництва О. М. Попової, в якому друкувався В. І. Ленін; женецького видавництва Г. А. Кукліна, яке остаточно в 1905 р. передав разом з друкарською базою у повну власність ЦК РСДРП; тісно пов'язаного з більшовицькою «Правдою» 1912—1914 рр. видавництва «Прибой», що постачало робітників популярними брошурами й листівками на актуальні соціально-економічні і політичні теми.

Хоча в передмові до Хрестоматії і обумовленні нібито неминучі прогалини у висвітленні ряду тем через відсутність згадок у джерелах, безперечно, залучення архівних документів допомогло б ліквідувати деякі прогалини. При перевиданні хрестоматії слід також більш широко використати друквані мемуарні матеріали, зокрема збірку нарисів В. О. Гіляровського «Москва газетная», спогади співробітників більшовицького видавництва «Вперед» О. Матюшиної «За дружбу» (Л., 1955) та інші. Розширення фактичної бази, без сумніву, дало б змогу авторам поширити й «географію» вміщуваних матеріалів. Поки що вона обмежується головним чином Петербургом і Москвою, а видавничі справи у провінції, зокрема діяльність нелегальних більшовицьких друкарень і зв'язаних з більшовиками видавництв в Одесі, Катеринославі, Ростові, Ярославлі та інших містах, зовсім не розкрита.

У вміщеному в хрестоматії досить великому за обсягом матеріалі з історії цензури, яка невіддільна від історії книги в дожовтневій Росії, також є суттєві недоліки, пов'язані з недостатнім висвітленням реакційної ролі руської православної церкви як нещадного душителя прогресивної книги. Зловісний цензурний гніт церкви, який стільки лиха завдав розвитку книговидавничої справи в Росії, фактично представлений у книзі лише двома незначними епізодами, зафіксованими у спогадах О. В. Никитенко та М. М. Гусева (стор. 102, 256). Цього, звичайно, недостатньо. Значно краще в рецензованій хрестоматії розкрита цензурна політика царського уряду. Читач може познайти й омитись з основними етапами історії царської цензури від самого її зародження при Петрі I аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

При доопрацюванні рецензованої книги треба позбавитись і ряду дрібних огрехів: наприклад, повторень (стор. 10 і 273, 11 і 302); зняти неточні, помилкові місця в публікованих текстах або дати до них коментаторські виправлення (рік народження Ф. Ф. Павленкова — стор. 245; твердження, що ряд суспільно-політичних термінів нібито вперше в Росії були розтлумачені у повному словнику іноземних слів Ситіна, — стор. 249, в той час, як насправді це вперше було здійснено в енциклопедичному словнику Павленкова, виданому в 1905 р. Яковенком; перебільшення в спогадах справжнього тиражу газети «Искра» — стор. 292). Ряд вміщених у хрестоматії текстів вимагає обов'язкового коментаря (стор. 9 — незрозуміло, що за «промовець» згадується; стор. 334 — неясно, кого картає О. М. Горький; стор. 254 — не можна залишити без пояснення реакційне висловлювання Л. М. Толстого). Нарешті при перевиданні рецензованої книги (а перевидати її конче потрібно, вважаючи як на зміст книги, що становить широкий інтерес, так і на незначний тираж першого видання) бажано було б значно поповнити ілюстративний

¹ О. П. Калекіна. Очерки по истории издания марксистской литературы в России. 1870—1917 гг., М., 1962, стор. 173—174.

² «Український історичний журнал», 1965, № 3.

³ Е. И. Кацержак. История книги, М., 1964, стор. 336.

матеріал: читач хрестоматії хотів би бачити в ній не лише обкладинки і титульні аркуші окремих книг і журналів, а й портрети їх видавців — усіх прогресивних діячів російської книги.

Історія російської книги якнайтісніше, з перших етапів її зародження, пов'язана з історією української книги, з культурним розвитком українського народу. В рецензованій праці згадано чимало відповідних історичних фактів: діяльність російського першодрукаря Івана Федорова на Україні і видання ним тут у 1874 р. першої друківаної книги (стор. 18—20); видання в 70-х роках XVII ст. у Києві твору Інокентія Гізеля «Синописис», який став першим загальним підручником з російської історії (стор. 59); поширення видаць М. І. Новикова у містах України (стор. 69); схвальні відзиви В. Г. Белінського про твори українських письменників (стор. 117); резолюція Пороїнської наради ЦК РСДРП 1913 року про необхідність створення робітничої газети на

Півдні, тобто на Україні (стор. 348); пропозиція В. І. Леніна про організацію спеціального українського додатку до більшовицької «Правди» 1914 року (стор. 354) та ін. Безперечно, в історії книги є чимало сторінок, спільних для двох братніх народів — російських і українського. Проте у розвитку української книги було й багато специфічного, адже український народ під владою російських царів зазнавав не тільки тяжкого соціального, а й принизливого національного гніту. Розкрити мужню, самовіддану боротьбу народу за права української книги в царській Росії — почесне завдання українських радянських істориків і літературознавців. Використовуючи позитивний досвід видання рецензованої хрестоматії з історії російської книги, мабуть, варто взятися за створення аналогічної праці з історії української книги.

В. Г. САРБЕИ

В. В. КАНИВЕЦ. КАРМАЛЮК,
изд-во «МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ», М., 1965,
207 с.

Ім'я уславленого народного героя привертало увагу багатьох дослідників. Лише останнім часом опубліковано чимало матеріалів про нього: збірники документів («Устим Кармалюк», К., 1948) та фольклорних творів («Народ про Кармалюка», К., 1961), історична розвідка П. Лаврова «Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст.» («Наукові записки Київського університету», т. V, вип. I, 1946), історико-біографічний нарис І. Гуржія та О. Компан («Устим Кармалюк», К., 1960) та ін.

На жаль, досі ще не написана детальна біографія Кармалюка. Спробу розв'язати цю проблему зробив В. Канивець у своїй книзі, що вийшла в серії «Жизнь замечательных людей». Вдало поєднавши науково-дослідний і художній методи відтворення історичного минулого, автор загалом вірно висвітлив селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка, зосередивши основну увагу на особі народного героя. Книга читається з інтересом, але від неї можна було сподіватися значно більшого.

Перш за все, впадає в око, що автор використав лише друківані, широко відомі матеріали, головним чином судові акти й реляції із згаданого вище збірника документів, а також праці Й. Ролле, Д. Ахшарумова, І. Єрофеева, П. Лаврова та ін. Для такої узагальнюючої роботи цього, безперечно, замало. Особливо прикро, що автор зовсім не звернувся до архівних джерел, хоча тут є широке поле для дослідника (10 судових справ про Кармалюка налічують близько 5000 аркушів, з чого опублі-

кована лише частина). Тому замість відкриття нового В. Канивець змушений був переказувати те, що вже давно відоме.

Крім того, в цитуванні документів і наукових праць він відходить від встановлених вимог. Так, посилання на джерела дано в окремих випадках, частіше цитати подаються без зазначення, звідки їх взято (стор. 9, 33 та ін.). Інколи називаються імена маловідомих авторів без жодних коментарів (Симон Старовольський, Китович). Треба було вказати, що всі документи взяті із збірника «Устим Кармалюк», з нього, до речі, запозичена й хронологічна таблиця життєвого шляху подільського бунтаря-месника.

В зображенні Кармалюка звертає увагу конкретизація викладу, всі основні моменти діяльності народного ватажка підтверджені фактичним матеріалом. Підкреслено його позитивні риси (непримиренність у боротьбі проти панства, невтомне піклування про долю трудящих, мужність, стійкість і т. д.) і разом з тим цілком вірно визначена причина непослідовності Кармалюка, в житті якого був період, коли він вирішив відійти від активної боротьби. Розкрито світогляд героя, який наївно думав, що неправди не буде на світі тоді, коли забрати майно в багатих і роздати бідним.

Уявлення про Кармалюка поглиблюється завдяки вдалій портретній характеристиці. Окремі деталі зводяться разом, і перед читачем постає образ Кармалюка (стор. 49), відтворений на підставі історичних джерел.

Де не було потрібних документів, на допомогу прийшла художня вигадка. Так зображене дитинство Кармалюка, втеча з каторги, пригоди в дорозі, мрії, почуття, переживання тощо. Тут автор часто вдається до

діалогів, використовує форму внутрішнього монолога героя, а також застосовує інші художні засоби.

У великій пригоді став й фольклорний матеріал, взятий із збірника «Народ про Кармалюка». З метою органічного поєднання прозового фольклору з сюжетом твору, автор часом перериває перекази та легенди зауваженнями, репліками дійових осіб, вкладає їх в уста бідного селянина, солдата, заарештованого за співчуття повстанцям, тощо. Ці люди з захопленням говорять про благородні вчинки і подвиги свого улюбленця, зичать йому всякого добра. Значну роль відіграють і народні пісні про Кармалюка. Кожний з 17 розділів книги починається вдалим епіграфом — строфою пісні. Крім того, в творі використано пісні про тяжке життя кріпаків з рідного села Кармалюка («В Головинцях на риночку»), про нараду кармалюківців («То не місяць сходить»), про діяльність героя після заслання («За Сибіром сонце сходить»). Правда, автор не врахував того, що заспів «За Сибіром сонце сходить» виник лише в кінці XIX ст. Більш ранні варіанти цієї пісні починаються словами «Повернувся я з Сибіру».

Серед оточення Кармалюка привертає увагу його дружина Марія (дівоче прізвище — Шерба), скромна, лагідна жінка, яка над усе любить чоловіка і дітей. Здавалося б, що Кармалюк, такий чулий до чужого горя, повинен виявляти особливу уважність до найближчої людини. Проте ставлення до дружини, показане в книзі, — надмірна суворість, навіть деспотичність, не може не викликати подиву. Це не тільки не героїзує образу Кармалюка, чого, певно, прагнув автор, а навпаки, знижує його.

Подібну невмотивованість вчинків спостерігаємо і там, де автор зображує взаємини ватажка з своїми сподвижниками. Ідучи за документальними даними, В. Канівець називає багатьох кармалюківців (Удодова, Чорноморця, Майданюка, Добровольського, Сотничука, Литвинюка та ін.), але чи не найчастіше і не найбільше говориться про Данила Хрона, разом з яким Кармалюк був у війську, чинив акції проти панів, тікав з каторги. І знову таки, щоб піднести Кармалюка, автор намагається принизити Хрона, наділяючи його негативними рисами. Найгірше, що Хрон на сторінках книги впадає дуже далеко від ідеї соціальної справедливості, якій присвятив своє життя Кармалюк. «Таке бувало вже не раз, — пише В. Канівець, — Устим давав гроші, щоб передати якій-небудь удові, що вмирала з голоду, а Данило привласнював їх. Він вважав роздачу грошей безглуздом»

(стор. 59). Таким чином, автор без всякої підстави примушує одного з найактивніших бійців загону Кармалюка ставати на точку зору його ворогів.

Дивно виглядає і реагування загону на погрозу Кармалюка розправитися з Данилом, коли той пропив гроші, призначені для бідних. Знайшлося багато таких, що не тільки співчували Хрону, а й самі не виконували подібних наказів ватажка. В зображенні кармалюківців бачимо відхід від історичної правди. Коли б вони поводитися саме так, як про це говорить, хтозна чи народ підтримував би їх.

В характеристиці історичних осіб з ворожого табору (губернатора графа Комаровського, генерал-губернатора Бахметьєва, літінського земського справника Уловича, суддів, поміщиків, сільських багатіїв та ін.) відчувається деяка однобічність; навіть ті, з ким часто доводиться стикатися Кармалюку, зображені поверхово.

Необхідно сказати про мову книги, тим більше, що вона не завжди позначена образністю і точністю. Можна зустріти, наприклад, такі невдалі вирази: «от одурелого грохота барабана» (стор. 50), «врезал... по спині» (стор. 71) і т. п. Часом неправильно вжито слово затуманено змiст цілого речення. Для автора рецензованої праці мова є засобом відтворення колориту епохи і місця подій. Це цілком зрозуміло і закономірно, але помилка його полягає у надто частому вживанні українізмів, що утруднює розуміння тексту читачами, які українською мовою достатньо не володіють. До того ж, Кармалюк і люди з його оточення часто розмовляють якоюсь покаліченою російсько-українською мовою. Наприклад: «Он бедный, не мае притулыска, хоть и був в служби» (стор. 189).

Нарешті, про художнє оформлення книги. Поряд із заставками, вдало виконаними художником Ю. Соостером, є ще фотоілюстрації, взяті з різних видань про Кармалюка. Отже, і тут не дається нічого нового. Крім того, допущені неточності (зокрема, не вказано, що портрет Кармалюка — роботи В. А. Тропініна) та фактичні помилки. Так, у підтекстовці до ілюстрації, яка зображує місце ув'язнення Кармалюка, взятої автором з книги І. Гуржія та О. Компан, вказано, що це башта Кам'янець-Подільської фортеці. Насправді ж, згадана башта є однією з фортифікаційних споруд Старого міста в Кам'янці-Подільському і ніколи не була місцем ув'язнення Кармалюка.

Книга набагато виграла б, якби автор ретельніше дослідив фактичний матеріал.

В. І. ТИЩЕНКО

Г. Ю. СТЕЛЬМАХ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА УКРАЇНІ. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ, К., вид-во «НАУКОВА ДУМКА», 1964, 230 с.

У комплексі етнографічних досліджень особливе значення має вивчення історії поселень, їх форм, що ними характеризуються умови життя народів на різних етапах розвитку. Саме ця проблема захопила Г. Ю. Стельмаха, автора монографії з історії сільських поселень на Україні.

Знання історичного розвитку форм поселень вимагається практикою будівництва комунізму, бо на селі, у відповідності з планами, проголошеними Програмою КПРС, наприкінці другого десятиріччя будівництва комунізму «...будинки старого типу в основному будуть замінені новими сучасними будинками,— або — там, де це можливо,— будуть реконструюватися з проведенням необхідного спорядкування»¹.

Тепер будівництво на селі набуває дедалі ширшого розмаху. Воно дуже часто проходить у системі старих планувальних структур. Отже потрібно досконало знати традиційні форми поселень.

Незважаючи на актуальність вивчення історичного розвитку поселень, ця тема майже не розроблялась українськими вченими, хоча нею повинні займатись представники різних наук: географічної, архітектурної, етнографічної та ін.

Етнографи Радянського Союзу на основі творів В. І. Леніна, зокрема його геніальної праці «Розвиток капіталізму в Росії» та досліджень з національного питання, по-науковому вивчили ряд питань з історії поселень. Вони критично використали також праці прогресивних вчених дореволюційного часу, які заклали основи науки про поселення.

Крім статей автора рецензованої книги поселенням України присвячена одна праця М. Казакевича, який вивчав цю тему на матеріалі українського Полісся. Книга Г. Ю. Стельмаха, таким чином, є першим на Україні серйозним науковим дослідженням з історії поселень.

У книзі критикуються реакційні погляди української дореволюційної етнографічної науки на історію поселень, а також антинаукові твердження в цьому питанні українських буржуазних націоналістів.

Розглядаючи праці деяких учених Радянського Союзу та країн народної демократії, автор правильно вказує на окремі помилкові положення, зокрема на переоцінку ролі географічного фактора в розвитку поселень. Г. Ю. Стельмах критикує так званий метод комплексного дослідження поселень радянського етнографа М. Вітова, який твердив, що поселення потрібно обов'язково розглядати одночасно в таких аспектах: його соціальна природа, розміщення на території, групування (хутір, село

тощо), форма. Автор нагадує теоретичні положення, які заперечують погляди М. Вітова, наводить приклади з практики будівництва комунізму, за допомогою яких аргументує необхідність виділення проблеми форм поселень для окремого дослідження (перебудова сільських населених пунктів).

У книзі Г. Ю. Стельмаха критично розглянуто літературу, що видається в капіталістичних країнах. Особливо цікавим для радянського читача є аналіз постановки питання в зарубіжній літературі про співвідношення між багатодвірними та малодвірними поселеннями. На думку автора, реакційні буржуазні вчені вбачають вирішення земельного питання в розселенні сільського населення на хутори.

Автор книги вивчив польовим методом планування більш як сотні сіл України, зробив їх окомірні зйомки і переконаливо довів, що лише співставлення різних графічних матеріалів дає можливість встановити справжню форму села.

Історію форм поселень автор розглядає, починаючи з XV ст., і доводить її до наших днів. У книзі окремо вивчаються багатодвірні та малодвірні поселення. Г. Ю. Стельмах обґрунтовує твердження, що багатодвірні поселення, розміщені на території, починаючи від східних кордонів України аж до лінії Снятин—Тернопіль—Червоноармійськ—Горохів на заході мають багато спільних рис. В цих межах автор встановлює три зони, яким, кожній зокрема, відповідають ті чи інші форми поселень: північна, середня (перед степ) і південна (степова частина). Зазначені зони склалися в процесі історичного розвитку.

Автор виявив різноманітні форми українських поселень, які досі не були відомі науці. Переконаливо показано, як під впливом соціально-економічних умов у певній конкретно-історичній обстановці виникали ті чи інші форми поселень.

Автор наголошує на тій обставині, що в різних географічних, але в тотожних історичних умовах формуються однакові типи поселень; у той же час він не заперечує і впливу географічного оточення. В книзі виявлено національну специфіку українських поселень, їх спорідненість з поселеннями російськими та білоруськими, а також висвітлено спільні риси поселень інших слов'янських народів.

Автор показує, як форми поселень, виникаючи під впливом соціально-економічних умов, перетворюються на етнічну ознаку. Це стосується поселень вуличних, безсистемних та кругових. Розглядаючи поселення в зв'язку з розвитком суспільства, Г. Ю. Стельмах торкається питань, що мають інтерес для історичної науки загалом (пережитки патронімії, перевага тієї чи іншої колонізації в тому чи іншому районі тощо).

Великий інтерес становить розділ про поселення радянської епохи. В ньому розглядаються ті величезні зміни у колгоспних селах, які сталися за роки Радянської

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 82.

влади. Автор говорить про взаємовплив самодіяльного та професіонального планувань, в яких відзначає живучість традицій. В книзі показано, як в процесі цього взаємовпливу радгоспні населені пункти набувають вигляду сіл. Не треба доводити, що згадані положення мають велике практичне значення для будівництва сільських поселень, які будуть виникати на основі старих планувальних структур.

На закінчення можна сказати, що праця Г. Ю. Стельмаха написана на великому документальному матеріалі з позицій марксистської методології, вона вирішує серйозну наукову проблему. Разом з тим монографія не позбавлена і недоліків.

*ЙОСИФІНСЬКА (1785—1788)
І ФРАНЦИСКАНСЬКА (1819—1820)
МЕТРИКИ, ПЕРШІ ПОЗЕМЕЛЬНІ
КАДАСТРИ ГАЛИЧИННИ. ПОКАЖЧИК
НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ. АРХІВНЕ
УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ІСТОРИЧНИЙ
АРХІВ УРСР В м. ЛЬВОВІ, вид-во
«НАУКОВА ДУМКА», К., 1965, 356 с.*

Джерелознавство України збагатилось цінною публікацією-покажчиком до перших австрійських поземельних кадастрів Галичини 1780-х та 1820-х років, відомих під назвами Йосифінської та Францисканської метрик. Ці джерела, поряд з Рум'янцівським описом Лівобережної України того періоду, дають перші повні статистично-економічні матеріали для вивчення вказаних територій. До речі, обидва описи виникли в подібних історичних умовах, коли абсолютні монархії, одна на заході, друга на сході України, шукали засобів для посилення експлуатації поневоленого селянства.

У стислому редакційному вступі публікації йдеться про умови виникнення цих перших австрійських кадастрів. Захопивши в 1772 р. Галичину, австрійський уряд в наступні роки провів ряд адміністративних, аграрних і фінансових реформ, щоб максимально збільшити прибутки з підкорених територій. Спочатку Австрія намагалась розкласти нововведені податки на основі добровільних зізнань самих землевласників. Але польська шляхта, в руках якої було землеволодіння, відмовилась виконувати урядові накази. Тому уряд був змушений зібрати потрібні йому статистичні дані іншим засобом.

Справу перепису і оцінки земель було передано місцевим комісіям, складеним з представників селян, а також великих землевласників. Комісії працювали під загальним контролем австрійської бюрократії. Оцінці підлягали різні сільськогосподарські угіддя: орні землі, перелоги і пари, стави, луки, пасовиська, чагарники, ліси і

Так, серед використаних автором матеріалів — чимало недосконалих планів сіл, складених районними землевпорядниками (стор. 59, 62 та ін.); говорячи про перспективи розвитку сільських поселень у період розгорнутого будівництва комунізму, автор обмежує аналіз здійснених уже заходів лише декількома прикладами на матеріалі трьох областей Української РСР та ін.

Проте деякі недоліки не знижують позитивної оцінки книги, яка, безперечно, є значним внеском в радянську етнографію.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

т. ін. Прибутковість кожної категорії угідь визначалася на підставі щорічних надходжень від головних хлібних культур — для орної землі, від зібраного сіна — для луків, від приросту твердих і м'яких порід дерева — для лісу та ін. Як наслідок роботи місцевих комісій залишилися об'ємні в'язки описів для кожного населеного пункту окремо. Це і була Йосифінська метрика, складена в 1785—1788 роках.

Але податкова система, яку австрійський уряд мав намір вести на основі цієї метрики, не була здійснена. Аграрні реформи Йосифа II викликали упертий опір шляхти, яка вбачала в них наступ на свої станові права. Імператор Леопольд був змушений скасувати нову фіскальну систему та вернуться до старих порядків, за якими оцінка прибутковості земель залишалась в руках великих землевласників. Лише через два десятиріччя власті знову згадали про Йосифінський кадастр — так виникла Францисканська метрика 1819—1820 рр. В ній було відображено зміни у земельних ділянках, що сталися протягом останніх двадцяти років.

Треба підкреслити продуманість, з якою редакційна колегія зуміла дати характеристику безлічі урядових «едиктів» і «мандатів», розпоряджень, що передували складанню метрик. У редакційному вступі до публікації дано чіткий перегляд головних адміністративних заходів, якими супроводжувались різні етапи реформ. Підкреслено, що «Йосифінські» реформи, які так вихвалялися австрійським урядом, були спрямовані «...на максимальну експлуатацію загарбаних західноукраїнських земель».

Основний зміст публікації — покажчик населених пунктів, охоплених обома метриками. Він містить 7470 назв поселень давньої Галичини. За алфавітом подано назви міст, містечок, сіл, присілків, які мають в метриках свої окремі розділи. При кожному населеному пункті знаходимо дані про давній адміністративний поділ, а саме: назви громади, домінії (панського двору), «циркулу» (округи), які допомагають ідентифікувати

дане поселення. Важливим досягненням редакційної колегії було встановлення правильних назв поселень, які в метриках зустрічаються часто у перекрученому вигляді. Упорядники покажчика не тільки широко використали допоміжну літературу, але користувалися також допомогою спеціалістів-мовознавців.

Як відомо авторів цієї рецензії з частого користування Йосифінською і Францисканською метриками, вони становлять першорядне джерело для вивчення історії Галичини кінця XVIII ст. і перших десятиріч XIX ст. В першу чергу метрики подають цінні статистичні матеріали для визначення стану сільського господарства даного періоду. Наприклад, на основі метрик можна точно визначити процент площі різнорядних господарських угідь — орного поля, перелогів, пасовищ, лісів. Для землеробства особливо важливі відомості про висів різних видів зернових культур. Привертають увагу статистичні дані про селянське землеволодіння, які дають яскраву картину соціального розшарування села. У метриках трапляються також звістки про розвиток промисловості — згадки про млини, гуральні, рудні, папірні, а також відомості про культурне становище населення.

Метрики є важливим джерелом для уточнення топоніміки західноукраїнських земель. В описі кожного села і містечка вка-

зуються границі поселення, а також топографічні назви частин села, присілків, полів, урочищ, річок, гір, доріг тощо. В описах деяких сіл таких назв буває більше сотні. Це безцінний матеріал для топонімічних досліджень. Археологи знаходять серед цих назв дані про такі історичні пам'ятники, як городища, замки, церкви, могили та ін. З метрик можна добути також матеріали для розробки спеціальних історичних дисциплін: для генеалогії — дані про селянські і дрібношляхетські роди, для геральдики — про герби містечок, для сфрагістики — про давні печатки сіл тощо. Метрики чекають ще своїх дослідників, які б всебічно використали їх різномодні матеріали.

Тому треба привітати колектив Історичного архіву у Львові з публікацією цінних покажчиків, подякувати редакційній колегії за цю копітку роботу, яка дуже полегшить роботу майбутніх дослідників метрик. Треба зауважити, що цей широкий покажчик, який охоплює понад 7000 населених пунктів, складений майже без помилок. Хочеться висловити побажання, щоб українські архіви приступили негайно до публікації подібних покажчиків для статистично-економічних описів інших частин України, в першу чергу — Генерального слідства про маєтності та Рум'яницького опису України.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

50-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АН УРСР І. О. ГУРЖІЯ

15 вересня 1965 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР з участю представників громадськості відбулося вшанування члена-кореспондента АН УРСР доктора історичних наук професора Івана Олександровича Гуржія в зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня народження та двадцятиріччям наукової і громадської діяльності. Коротким вступним словом урочисте засідання відкрив директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина, який відзначив, що ювіляр є визначним вченим, здібним організатором, щирою і відвертою людиною. Творчий доробок І. О. Гуржія великий, і, безсумнівно, він ще багато зробить для дальшого розвитку історичної науки, на благо нашої Радянської вітчизни.

З доповіддю про життєвий шлях та наукову діяльність І. О. Гуржія виступив заступник директора Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук Ф. П. Шевченко. І. О. Гуржій народився 15 вересня 1915 р. в бідній селянській родині в с. Худяках на Черкащині. Шести років залишився без батька в сім'ї, що складалася з п'яти дітей, рано зазнав труднощів життя. Та Радянська влада відкрила перед працюючим, здібним хлопцем світлий широкий шлях. Після закінчення школи і педагогічних курсів у Черкасах І. О. Гуржій протягом 1932—1934 рр. працював учителем Леськівської неповної середньої школи в Чигиринському районі. У 1934—1935 рр. вчився на мовно-літературному факультеті Черкаського педагогічного інституту. Любов до художньої літератури, пісенної народної творчості залишилась в Івана Олександровича назавжди. У багатьох його наукових творах зустрічаємо вдало підібрані уривки з історичних дум та пісень.

В 1936 р. Іван Олександрович працював учителем Врадіївської сразкової середньої школи Одеської області. Того ж року вступив на історичний факультет Одеського університету, який закінчив з відзнакою в 1941 р. У час Великої Вітчизняної війни (з липня 1941 р. до квітня 1945 р.) молодий історик із зброєю в руках бився за Радянську батьківщину на Південно-Західному і 1-у Білоруському фронтах. Після демобілізації І. О. Гуржій працював старшим викладачем нової історії Чернігівського учительського інституту.

В 1945 р. він став аспірантом відділу феодалізму і з цього часу зв'язав свою долю з Інститутом історії АН УРСР. У 1948 р. Іван Олександрович захистив кандидатську дисертацію, а в 1953 р. — докторську; в

1948—1954 рр. він був старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. 1954 року вступив до рядів КПРС. У 1955 р. Вища Атестаційна комісія Міністерства вищої освіти СРСР присвоїла І. О. Гуржію наукове звання професора. В 1953—1955 рр. ювіляр за сумісництвом працював завідуючим відділом методики історії Інституту педагогіки УРСР. Протягом трьох років І. О. Гуржій — завідуючий відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, 1958 року його призначено заступником директора по науковій частині. В тому ж році Загальні збори Академії наук УРСР обрали І. О. Гуржія членом-кореспондентом АН УРСР із спеціальності історія України. У 1961—1963 рр. ювіляр працював заступником голови Відділу суспільних наук АН УРСР, а в 1963 р. був обраний академіком-секретарем Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Цю відповідальну посаду він успішно поєднує з роботою заступника директора Інституту історії АН УРСР.

Для Івана Олександровича як науковця характерними є велика працюовитість, наполегливість у досягненні творчої мети. Це — міцна основа його успіхів. За двадцять років він написав понад 160 праць, з них 5 ґрунтовних монографій, 15 брошур.

Першу свою статтю в газеті «Чорноморська комунa» від 6 червня 1939 р. І. О. Гуржій присвятив турбаївському повстанню. Пізніше ця видатна історична подія стає темою його кандидатської дисертації. Молодий дослідник використав значний архівний матеріал, і тема заграла новими барвами. Згодом на основі дисертації була підготовлена і виїшла в світ монографія «Повстання селян в Турбаях (1789—1793)» (К., 1950, 143 с.). Іван Олександрович глибоко вивчає селянські рухи на Україні в кінці XVIII і протягом всього XIX ст. Його увагу привертають славіні постаті ватажків антифеодальної боротьби У. Кармалюка, С. Гаркуші, про яких він пише брошури.

Та І. О. Гуржій не належить до тих істориків, що обмежуються однією тематикою і вузьким історичним періодом. Від дослідження класової боротьби в добу феодалізму і капіталізму він переходить до ширших узагальнень з історії українського народу, створює і успішно захищає докторську дисертацію, яка вилилась у велику монографію «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954, 452 с.).

Наступний етап наукових пошуків — праці з історії зародження робітничого класу України. Саме ця проблема була майже не дослідженою в українській радянській історіографії. На основі скрупульозного вивчення документальних матеріалів І. О. Гуржій створив монографію «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958, 179 с.), яка стала істотним вкладом в історичну науку на Україні. Певний підсумок своїм успішним студіям з історії робітників та селян — двох експлуатованих класів українського суспільства в кінці XVIII — першій половині XIX ст. І. О. Гуржій підвів у праці «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958, 168 с.).

Вивчаючи суспільні відносини на зламі двох формацій — феодалної та капіталістичної, що є дуже складним завданням, глибокий дослідник не міг серйозно не зацікавитись тими соціально-економічними умовами, в яких формувались ці відносини, та їх економічними наслідками. Результатом довгої напруженої дослідницької роботи була нова монографія І. О. Гуржія «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1962, 207 с.). Грунтовні дослідження з історії народного господарства дали право економістам Радянської України зарахувати Івана Олександровича до своєї когорти.

Важливою позитивною рисою І. О. Гуржія є те, що він систематично знайомить істориків з новими науковими висновками, публікуючи на сторінках наукових журналів виконані підрозділи великої теми, над якою працює. Майже кожного року в одному з номерів «Українського історичного журналу» з'являється його ґрунтовна стаття. Останнім часом ці статті присвячено місцю України в економічному житті Росії 60—90 рр. XIX ст.

І. О. Гуржій — історик широкого діапазону. Нині він веде «розвідку боєм» у вивченні історії українського народу радянського періоду. Значним є його доробок і в галузі історіографії — це праці з загальних питань української радянської історіографії, а також про історичні погляди Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, О. М. Лазаревського. Ювіляр є одним з перших дослідників важливої проблеми «В. І. Ленін та історичне минуле України».

Чимало уваги приділяє І. О. Гуржій створенню посібників та науково-популярної літератури для радянської школи, для широкої громадськості. За його редакцією вийшли хрестоматія (т. I), книга для читання (вип. 1, 2) з історії Української РСР. Йому належить багато праць з питань атеїстичного виховання.

Ювіляр веде велику науково-організаційну роботу, що потребує глибокої ерудиції та досвіду. І. О. Гуржій — дбайливий вихователь молодих істориків. Він виступав

офіційним опонентом на захисті 10 докторських і понад 50 кандидатських дисертацій. Часто очолює державні екзаменаційні комісії на історичних факультетах вузів республіки. Як визначний науковець, І. О. Гуржій має своїх послідовників. До нього часто звертаються за порадами, науковими консультаціями, і він завжди подає допомогу.

І. О. Гуржій — член редколегій багатьох видань: наукових записок і ряду збірників Інституту історії АН УРСР, журналів «Історія СРСР» (1957—1960 рр.), «Наука і життя» (1962—1964 рр.), Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії, а також відповідальний редактор шести монографій і численних брошур. Зараз він є членом редколегій «Українського історичного журналу» (з 1957 р.) та журналу «Соціалістична культура» (з 1957 р.). Ювіляр бере активну участь у діяльності багатьох Вчених рад, комісій, часто виступає з доповідями на наукових конференціях та сесіях, з лекціями — перед широкою громадськістю.

Доповідач Ф. П. Шевченко приходить до висновку, що настав час створити й видати спеціальну працю про творчий шлях ювіляра, де було б висвітлено його цінний науковий доробок.

Від імені Президії та партійного комітету Академії наук УРСР ювіляра вітав віцепрезидент АН УРСР І. К. Білодід. Він відзначив, що І. О. Гуржій — не тільки відомий вчений, який продовжує прогресивну традицію української історіографії, але й людина благородної душі, цілком віддана партії та Радянській державі.

Ювіляра також вітали і вручили адреси: від Інституту економіки АН УРСР його директор професор С. М. Ямпольський, від Інституту філософії АН УРСР директор інституту професор П. В. Копнін, від Сектора історії природознавства та техніки — академік АН УРСР Й. З. Штокало, від Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР — заступник міністра професор І. С. Дзюбко, від Сектора держави та права АН УРСР — доктор юридичних наук Б. М. Бабій, від Міністерства освіти УРСР — П. Л. Уховська. З сердечним словом привіту на засіданні виступили: від Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР заступник голови бюро Відділу М. В. Гончаренко, від Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії — відповідальний секретар В. М. Терлецький, від Інституту археології АН УРСР — Д. Я. Телегін, від Республіканського товариства «Знання» — відповідальний секретар В. М. Малимон. Доцент Черкаського педінституту П. Ю. Маруня зачитав вітальний адрес ювілярові від Черкаського обкому КП України. Щирі привітання і найкращі побажання І. О. Гуржію висловили також від своїх установ директор Державної історичної бібліотеки УРСР Л. Л. Макаренко, заступник начальника Архівного управ-

ління УРСР М. І. Тесленко, зав. кафедрою історії СРСР Ужгородського університету І. Г. Шульга, зав. відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко, зав. кафедрою історії СРСР Київського університету О. К. Кошик, зав. кафедрою літератури Черкаського педінституту А. І. Бондаренко, зав. кафедрою історії КПРС Київського педінституту П. І. Бакуменко, зав. кафедрою історії КПРС Київського медичного інституту М. І. Кравчук, заступник головного редактора «Українського історичного журналу» А. М. Гаєвський. Від співробітників відділу історії досоціалістичних формацій, до якого І. О. Гуржій входить як науковець, ювіляра поздоровляли О. М. Апанович та М. Ю. Браїчевський.

Від імені колективу Інституту історії тепло вітав ювіляра і висловив йому найкращі побажання секретар партбюро інституту П. П. Гудзенко. П. К. Стоян повідомив про листи й телеграми, що надійшли на

ім'я ювіляра. Поздоровлення надіслали: колектив Худяцької школи, де колись вчився І. О. Гуржій, Інститут історії АН СРСР, Академія наук Білоруської РСР, Інститут історії Вірменської РСР, видавництво «Наукова думка», журнали «Комуніст України», «Соціалістична культура». Загалом одержано понад 160 телеграм від установ і окремих осіб.

Ювіляр гаряче подякував за щирі поздоровлення та побажання і поділився своїми творчими планами, підкресливши, що все залежить від дружньої підтримки колективу.

Львівська державна наукова бібліотека та Інститут суспільних наук Львівського університету випустили в світ бібліографічний покажчик «Іван Олександрович Гуржій» (Львів, 1965, 30 с.). Вступ до брошури коротко знайомить з творчим шляхом ювіляра, далі вміщено основні дати життя і наукової діяльності І. О. Гуржія, бібліографію праць та інші матеріали.

А. В. САНЦЕВИЧ

ХІІ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИКІВ

28 вересня Вчена рада інституту історії Академії наук УРСР заслухала повідомлення про ХІІ Міжнародний конгрес істориків учасника цього конгресу професора К. К. Дубини. Він відзначив, що конгрес, який відбувся 29 серпня—5 вересня ц. р. у Відні (Австрія), привернув до себе увагу вчених багатьох країн. У ньому взяли участь понад 2400 делегатів з 42 країн, а також близько 600 гостей.

До складу радянської делегації на конгресі входило 65 чоловік, серед яких були видатні вчені нашої країни: академіки АН СРСР Є. М. Жуков, І. І. Мішч, М. В. Нечкіна, В. М. Хвостов, члени-кореспонденти АН СРСР О. А. Губер, В. Г. Трухановський, Д. М. Кукін, доктори історичних наук А. Ф. Міллер, Л. В. Черепнін, А. З. Манфред, П. А. Жилін, С. Л. Тихвинський та інші.

Робота конгресу проходила на пленарних і секційних засіданнях. Учасники конгресу заслухали 34 доповіді. Третина з них була представлена вченими соціалістичних країн, що свідчить про зростання інтересу до історичних праць марксистсько-ленінського напрямку, про їх вплив у світовій історичній науці. На попередньому конгресі у Стокгольмі такі доповіді становили к'яту частину. Як відзначали багато делегатів конгресу і ряд авторів у пресі, голос істориків-марксистів пролунав на цей раз сильніше, ніж на попередніх конгресах. У цьому головна особливість віденського форуму істориків. Друга його особливість у тому, що тут активно обговорювалися актуальні за тематикою сучасні проблеми з нової і повітньої історії. Значно менший інтерес виявлявся до питань, що належали до середніх віків і античного періоду.

На конгресі працювали 7 секцій. Значну увагу привернули роботи секцій з тематики «Націоналізм та інтернаціоналізм у ХІХ—ХХ ст.», а також доповіді «Еволюція у світовій історії» та «Соціальні структури і літератури в ХІХ—ХХ ст.», доповідь про місце історії слов'янських народів та інших народів Східної Європи в концепції світового історичного розвитку.

За загальним визнанням, у своїх доповідях і виступах радянські історики глибоко висвітлювали проблеми розвитку історичного процесу. Справжню науковість марксистсько-ленінської методології вже не в змозі заперечувати багато західних істориків. Про це свідчило обговорення доповідей і виступів радянських істориків, яке проходило в загальній доброзичливій атмосфері. Не відмовляючись від своїх теорій, буржуазні вчені на конгресі уникали відкритих нападів на радянську історичну науку, як це мало місце в минулому. Не йдучи на загострення полеміки, буржуазні історики все ж намагалися так чи інакше привернути увагу до своїх поглядів, концепцій, згадуючи про давно викриті «теорії» про «народний капіталізм», отождолення мирного розвитку революції з еволюційним розвитком взагалі, хоча різниця між мирним і немирним шляхами соціалістичної революції не тождя різниця між еволюцією і революцією; у поодиноких виступах повторювались застарілі антинаукові погляди в питанні про об'єднання українських земель в єдиній сім'ї радянських народів.

Але всі ці буржуазні концепції в історичній науці були піддані обґрунтованій критиці з боку радянських істориків. ХІІ Міжнародний конгрес істориків показав.

що на відміну від буржуазної історіографії вивчення нової і новітньої історії радянськими вченими зосереджено навколо основних проблем, дослідження яких дозволяє виявити і показати провідну роль народних мас в історичному процесі.

Паралельно з XII Міжнародним конгресом істориків у Відні працював колоквиум з історії Європейського руху Опору в роки другої світової війни. Це був четвертий, починаючи з 1958 р. Він скликаний за ініціативою «Комітету зв'язку по організації міжнародних конференцій з історії Опору в Європі». У колоквиумі брали участь понад 700 істориків, серед них і радянські. Учасники колоквиуму заслухали доповідь генерального секретаря комітету з історії другої світової війни Анрі Мішея (Франція). Зважаючи на те, що поряд з правильними думками доповіді містила невірні оцінки і погляди на розв'язання поставленої проблеми, радянські історики піддали різкій критиці доповідь,

а також окремі виступи учасників колоквиуму. Наші історики вказали на те, що з об'єктивних фактів історії Опору в одній західноєвропейській країні не можна робити загальні висновки і для країн Східної Європи, особливо для СРСР. І навпаки, при всіх специфічних особливостях руху Опору, пов'язаних з конкретною обстановкою в тій чи іншій країні, окупованій фашистськими загарбниками, не можна не бачити того спільного, що об'єднувало всіх учасників Опору в їх боротьбі.

У критичних виступах радянських істориків на колоквиумі підкреслювалось, що зовсім антиісторично заперечувати провідну роль комуністичних партій в Опорі або його інтернаціональний характер.

На закінчення проф. К. К. Дубина повідомив Вену раду, що черговий XIII Міжнародний конгрес істориків намічено скликати у 1970 році в Москві.

І. В. РОМАНОВСЬКИЙ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА ВІДПОВІДАЛЬНИХ СЕКРЕТАРІВ РЕДКОЛЕГІЙ ТОМІВ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

30 вересня — 1 жовтня 1965 р. відбулась республіканська нарада відповідальних секретарів редколегій томів «Історія міст і сіл Української РСР», в якій взяли участь наукові співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, редакції «Історія міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії і Головного архівного управління УРСР — всього близько 70 чоловік.

Нараду відкрив заступник голови Головної редакційної колегії «Історія міст і сіл Української РСР» О. К. Касименко, який звернув увагу на невідкладні завдання обласних редакційних колегій у роботі над завершенням томів і підготовці їх до видання. З інформаціями про досвід роботи виступили відповідальні секретарі редколегій: І. Н. Гальчук (Полтавська область), С. К. Трохименко (Вінницька область), Ф. Р. Зимоглядов (Донецька область), А. Л. Ясіньський (Івано-Франківська область).

З докладним аналізом стану роботи над тсяма «Історія міст і сіл Української РСР» на нараді виступили відповідальний секретар Головної редколегії І. С. Слабеев і завідувачий редакцією «Історія міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії В. Г. Ткаченко. І. С. Слабеев звернув увагу на типові недоліки та упущення, дав ряд методичних порад щодо підвищення наукового рівня роботи над тиснями. В. Г. Ткаченко зупинився на основних редакційних вимогах до рукописів тснів, які готуються до друку. Заступник начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР М. І. Тес-

ленко розповів про роботу архівних установ республіки та наукових працівників-архівістів у зв'язку з створенням багатотомної історії міст і сіл УРСР.

На нараді виступили заступник голови редколегії тому «Сумська область» Є. М. Левчик, відповідальні секретарі обласних редколегій тому «Тернопільська область» В. П. Андреев і С. Ю. Пруницья — «Закарпатська область» та ін. Вони поділились досвідом роботи, висловили ряд побажань щодо поліпшення роботи архівних установ та бібліотек республіки, говорили про необхідність конкретної допомоги членів Головної редакційної колегії авторським колективам, обласним редколегіям і районним комісіям.

На нараді виступили відповідальний секретар Головної редакції Української Радянської Енциклопедії В. М. Терлецький і представник комітету в справах преси при Раді Міністрів УРСР Бриль.

Питанням підготовки ілюстративних матеріалів до томів був присвячений виступ наукового редактора редакції «Історія міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії Ю. П. Кривдіна. Учасники наради ознайомились з бібліографічними та аналітичними картотеками з історії міст і сіл Української РСР в Державній історичній бібліотеці УРСР та відділі історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, підготовленим ілюстративним матеріалом до перших томів «Історія міст і сіл Української РСР», відвідали Центральний державний архів кіно-фоно-фото-документів УРСР.

Г. К. МАКАРЕНКО

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

21—25 вересня 1965 р. в Чернівецькому держуніверситеті відбулася міжвузівська наукова конференція, присвячена 25-річчю воз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. В її роботі взяли участь близько 150 вчених і співробітників наукових установ АН УРСР, університетів та інститутів Києва, Чернівців, Львова, Кишинєва, Ровно, Вінниці, Ужгорода, Кам'янець-Подільського та інших міст.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Чернівецького держуніверситету заслужений діяч науки Української РСР, професор К. М. Леутський.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді завідуючого відділом шкіл і вузів Чернівецького обкому КП України А. М. Глужовського «Розвиток народного господарства і культури Північної Буковини за роки Радянської влади», професора К. М. Леутського «Чернівецький державний університет — центр наукової думки на Буковині», доктора історичних наук, професора Ф. П. Шевченка (Інститут історії АН УРСР) — «Вклад Буковини в загальноукраїнський історичний процес».

На засіданнях секцій суспільних, історичних, філологічних, географічних та біологічних наук було заслухано та обговорено 138 доповідей.

Доповідачі секції суспільних наук виступили з доповідями та повідомленнями на такі теми: В. М. Малишко (Чернівецький університет) — «Про утворення і діяльність комуністичної організації Буковини (1918—1940 рр.)», М. В. Арсент'єв (Ужгородський університет) — «Допитання розвитку соціалістичної промисловості Буковини (1946—1960 рр.)», А. В. Коберник (Чернівецький медичний інститут) — «Посилення ролі робітників у технічному прогресі (на матеріалах промисловості Чернівецької області)». Змістовними були доповіді викладачів Чернівецького університету А. Я. Волощука, С. М. Зуєва, М. О. Шелудька, К. Ф. Ліщенко, А. О. Янюка, Є. М. Волос, Г. С. Іванушка, Б. Ф. Білецького, І. В. Ротаря, О. М. Львова, П. О. Фольварочного, А. І. Рудика, а також доповіді тт. Б. О. Мельника (Інститут суспільних наук Львівського університету, І. К. Фесенка, Ю. Д. Поліщука (Чернівецький медичний інститут) та інших.

На засіданні історичної секції були заслухані доповіді та повідомлення: В. С. Кульчицького (Львівський університет), викладачів Чернівецького університету Л. І. Васюка — «Боротьба трудящих Північної Буковини за визволення і воз'єднання з УРСР (листопад 1918 р. —

червень 1940 р.)», П. В. Михайлина — «Відгуки про першу російську революцію 1905—1907 рр. в м. Чернівцях», Є. С. Приходька — «Посилення національного гніту на Буковині в кінці XIX ст. та на початку XX ст.», О. Ф. Пастуха — «Розвиток капіталізму в сільському господарстві Буковини в пореформенний період», Ф. П. Редька — «Ліквідація турецького панування на Буковині в XVIII ст.», Д. М. Щербини, М. О. Ліщенко, Н. Й. Сироти, І. А. Гриценка, Г. П. Донца, а також доповіді тт. Комарницького І. С. (Чернівецький краєзнавчий музей) — «Визволення Радянської Буковини від німецько-фашистських загарбників в 1944 р.», Ростікуса (Ровенський загальнонауковий факультет), В. В. Грабовецького, М. М. Кравця (Інститут суспільних наук Львівського університету) та ін.

Цікавою була доповідь О. П. Черниша (Інститут суспільних наук Львівського університету) про основні підсумки досліджень палеоліту Середнього Подістров'я, яка супроводжувалась демонструванням цінних кінокадрів, знятих під час роботи Дністрянської палеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Львівського університету.

В обговоренні взяли участь Ф. П. Шевченко, Г. С. Іванушко, І. А. Гриценко, В. М. Малишко, І. К. Фесенко, М. В. Арсент'єв, М. О. Шелудько, Г. Х. Молотковський, О. М. Львов, М. В. Гаврилов, С. Г. Мартинюк та інші. Виступаючи відмітили високий ідейно-теоретичний рівень доповідей, зупинялись на завданнях, які стоять перед суспільними та історичними науками по дальшому вивченню минулого і сучасного Чернівецької області.

Резолюція, ухвалена конференцією, націлює дослідників в галузі суспільних та історичних наук на глибоке вивчення героїчного минулого краю, зв'язків його населення з усіма українськими землями, впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції та розгортання революційної боротьби трудящих Північної Буковини за встановлення Радянської влади і воз'єднання з Українською РСР, всебічне висвітлення соціалістичних перетворень у народному господарстві Чернівецької області, розкриття і узагальнення досвіду боротьби партійних організацій області за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Вийшли з друку «Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-річчю воз'єднання Північної Буковини з УРСР».

П. В. МИХАЙЛИНА, В. М. МАЛИШКО

ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

У вересні 1965 р. в м. Кам'янці-Подільському відбулась Подільська історико-краєзнавча конференція, скликана Кам'янець-Подільським педінститутом та Хмельницьким обласним історико-краєзнавчим товариством. Конференція підбила підсумки роботи товариства, створеного півтора роки тому. В товаристві нині налічується понад 500 членів — істориків, археологів, етнографів, фольклористів, які опублікували в обласній пресі за цей час понад 400 різних матеріалів на історико-краєзнавчу тематику. Обласна бібліотека веде бібліографію цих публікацій.

Членами краєзнавчого товариства тт. І. І. Винокуром та С. К. Гуменюком видано у 1965 році брошуру «Археологічні пам'ятки Хмельницької області». Доцент педінституту В. І. Тищенко видав збірку етнографічного матеріалу «Народ про Кармелока».

Активну участь в діяльності товариства беруть учителі області, викладачі та доценти Кам'янець-Подільського педінституту. Слід відзначити роботу вчителів-краєзнавців школи-інтернату № 1 м. Хмельницького, Славутської середньої школи № 4, Жванецької середньої школи Кам'янець-Подільського району, де створені історико-краєзнавчі шкільні музеї.

На конференцію прибули краєзнавці, робітники музеїв, учителі шкіл та технікумів, науковці, викладачі і студенти педінституту, працівники архіву, всього понад 500 учасників. В роботі конференції також взяли участь член-кореспондент АН УРСР, директор інституту археології АН УРСР С. М. Бібіков, заступник директора інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, румунський вчений, професор Яеського університету В. Я. Карамзин-Кокосвський. На конференцію прибули історики-краєзнавці з Ленінграда, Львова, Чернівців, Києва, Тернополя, Кременя, Вінниці, Курська.

Готуючись до конференції, редколегія товариства видала збірник¹, в якому містяться тези 64 доповідей і повідомлень.

На пленарному засіданні з доповіддю «Визволення Хмельницької області від німецько-фашистських загарбників» — виступив директор обласного державного архіву І. І. Кириченко. На секції історії були заслухані доповіді Л. К. Попова «Боротьба трудящих Поділля проти німецько-фашистських окупантів», С. І. Комарницького «Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція», Н. К. Козлової «Герої Радянського Союзу з Поділля». В приміщенні педінституту, де проходила конференція була влаштована

виставка «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу». Учасники конференції ознайомились з матеріалами, підібраними місцевим історичним музеєм.

Важливе місце в роботі конференції зайняла тематика з історії боротьби за владу Рад на Поділлі. На секції історії було заслухано та обговорено тези доповідей подільських науковців: І. В. Гарнаги «Джерела про боротьбу за владу Рад на Поділлі», І. С. Зеленька «Перемога Великого Жовтня на Поділлі», І. Ф. Слизького «Боротьба на Поділлі проти навали іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в першій половині 1918 року», А. І. Мамалиги «Реакційна діяльність католицької церкви на Поділлі в перші роки Радянської влади».

Підсумовуючи роботу, конференція рекомендувала всю роботу в ближчий час зсередити на питаннях, зв'язаних з відзначенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, рекомендовано провести в 1966 році в райцентрах області тематичні історико-краєзнавчі конференції та семінари, присвячені знаменній річниці.

Чимало доповідей на секції історії були присвячені історії Поділля XVII—XIX ст.

Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко виступив з доповіддю «Подолляни в Київській колегії та академії в XVII—XVIII ст.», С. К. Гуменюк — «Як складалась територія Поділля», І. І. Тимківський «Робітничі та селянські заворушення на Поділлі 80—90 рр. XIX ст.», П. Ф. Щербина — «Судова реформа 1864 р. на Правобережній Україні — з історії реформи на Поділлі», Н. К. Кривонос (Львів) — «До історії україно-вірменських зв'язків у XVII ст.».

Значну увагу конференція приділила археологічній тематиці. За останній час на Поділлі здійснено чимало археологічних розшуків вченими Ленінграда (доктор історичних наук М. К. Каргер проводив розкопки на терені Давнього Ізяслава), Києва, працівниками ряду музеїв та викладачами Кам'янець-Подільського педінституту.

На пленарному засіданні було заслухано доповідь члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова «Давні кам'яні розробки на горі Білій в районі Кам'янця-Подільського» та старшого викладача Кам'янець-Подільського педінституту кандидата історичних наук І. І. Винокура «Язичеські ідоли на території Середнього Подністрів'я». На секції археології заслухані доповіді й повідомлення науковців та дослідників: М. І. Островського — «Палеоліт межиріччя Стирі і Горині», С. О. Тимошук — «Дослідження курганів середньотрипільського часу в Подністрів'ї», М. Ю. Брайчевського — «Населення Наддністрянщини на початку

¹ Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965.

п. е.), В. М. Циглика — «Нові пам'ятки липицької культури в басейні Гнилої Липи», С. К. Шкурко — «Археологічні спостереження за земляними роботами в м. Кам'янець-Подільському», В. Г. Збеновича — «Попередні наслідки роботи Середньодністрівської експедиції в 1964 р.», Б. О. Тимощука та Л. Г. Кулініченка — «Розкопки в Хотинській фортеці», Є. М. Пломеницької — «З досліджень оборонних споруд в м. Кам'янець-Подільському», доповіді Б. М. Кушніра, А. С. Хоптяра, обговорені також тези доповідей ленінградських археологів І. Д. Зельманович «Древньоруська гончарна піч в с. Лука Врублівецька» та Г. С. Смирнові «Нові до-

слідження скіфських пам'яток на середньому Дністрі».

На засіданні секції етнографії з цікавою та змістовною доповіддю «Народна архітектура Поділля XVIII—XIX ст.» виступив професор Яського університету В. Я. Карамзин-Коковський. Були заслухані також інші доповіді про етнографічні дослідження на Поділлі.

Оглядаючи роботу краєзнавчої конференції, можна без перебільшення сказати, що вона пройшла успішно і принесла неабияку користь для розвитку дослідницької та наукової роботи серед істориків Поділля. Окреслилася одна з форм масової роботи з істориками на місцях.

Л. А. КОВАЛЕНКО

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ

Питанню формування комуністичного світогляду учнів у процесі вивчення історії та суспільствознавства була присвячена скликана Міністерством освіти та Інститутом педагогіки УРСР науково-практична конференція, що відбулася в м. Ужгороді 1—4 липня 1965 р. В ній взяли участь 170 учителів історії та суспільствознавства республіки, завідувачі кабінетів історії обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів, представники педагогічної громадськості братніх союзних республік, актив учителів історії Закарпаття.

Вступним словом конференцію відкрив директор Науково-дослідного інституту педагогіки України В. І. Чепелев. У доповіді про комуністичне виховання учнів під час викладання історії та суспільствознавства міністр освіти УРСР А. Г. Бондар зазначила, що в школах республіки підвищилися рівень знань, умінь і навичок учнів, якість викладання. Нові завдання поставили перед учителями в зв'язку із запровадженням у VIII класі «Бесід про наше радянське суспільство».

Соціалістичним перетворенням в Закарпатській області за роки Радянської влади була присвячена доповідь секретаря обкому КП України В. І. Білоусова. З доповіддю про значення вивчення питань наукового комунізму в формуванні комуністичного світогляду учнів виступила доцент Донецького державного університету О. А. Курдюмова. Вчителі І. І. Степанюк (Львівська школа № 62), А. І. Коваль (школа № 66 м. Харкова), А. П. Марков (школа-інтернат № 2 м. Кременчука), завідувачий Чаричанським райвно Дніпропетровської області В. Ф. Шрамко поділились досвідом формування науково-матеріалістичного світогляду учнів на уроках. Цікаві приклади результативності підготовки учнів під час вивчення історії та суспільствознавства до активної громадсько-політичної діяльності навів учитель В. М. Маркуш (Тересв'янська школа

Закарпатської області). Про роль школи передового досвіду в оволодінні учителями ефективними методами поєднання навчання і виховання розповіла вчителька Г. Д. Руденко (Донецька школа № 17).

Науковий співробітник Інституту педагогіки Білорусії Р. А. Марачава та заслужена вчителька шкіл РРФСР, доцент Ленінградського педінституту ім. Герцена М. П. Овчинникова розповіли, як вчителі їх республік працюють над розвитком логічного мислення учнів, над дальшим підвищенням теоретичного рівня викладання історії й суспільствознавства та ін. Цими проблемами займається також велика армія педагогів України.

Творчо і плідно працювали секції конференції. Секція формування науково-матеріалістичного світогляду учнів заслухала змістовні виступи Л. І. Шумакової (школа-інтернат № 1 м. Миколаєва) та Б. Л. Копейка (Овруцька школа № 2, Житомирської області) про підведення учнів до розуміння закономірностей суспільного розвитку в процесі викладання історії та суспільствознавства. Досвідом роботи по встановленню міжпредметних зв'язків поділився вчитель С. Я. Єлісаветський (школа № 12 м. Києва). Ф. Б. Горелик (Луганська школа № 37) свій виступ присвятив розвитку діалектичного мислення учнів під час вивчення історії. Про роль логічного мислення у формуванні комуністичних поглядів в учнів розповіли В. В. Мусієнко (школа № 5 м. Чернівців) та О. І. Медведєв (школа № 3 м. Ужгорода). «Значення проблемного вивчення історії для формування в учнів наукового світогляду» — тема виступу доцента Ніжинського педінституту М. І. Кругляка. Про роботу над розкриття основних філософських понять у курсі суспільствознавства розповів науковий співробітник НДІП УРСР І. М. Скрипків. Про розвиток почуття громадського обов'язку в процесі викладання історії та

суспільствознавства говорив на конференції С. К. Тоцький (Сальнянська середня школа, Чернігівської області).

На секції комуністичного виховання розповідалось, як виховувати учнів на прикладах життя і діяльності основоположників наукового комунізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (С. Е. Поташник — Малінська школа № 2 Житомирської області та Е. М. Суденко — Велико-Загаєцька середня школа Тернопільської області), на революційних і бойових традиціях народу (Н. В. Ковальова — школа-інтернат № 1 м. Севастополя та Г. П. Слободяник — школа № 1 м. Вознесенська), на героїчних подвигах вихованців школи Е. Ф. Маяцький — школа № 12 м. Слоб'янська). Досвідом проведення інтернаціонального, атеїстичного, естетичного виховання учнів на уроках поділились І. Т. Капінос (Чорноострівська середня школа Хмельницької області), М. К. Сміян (школа № 2 м. Ужгорода), Л. І. Гальчук (СШРМ № 2 м. Полтави).

Питання про виховання учнів в поза-класній роботі розглядалися на третій секції. Значення позакласної і позашкільної роботи у формуванні комуністичних переконань учнів показав В. В. Чемер (Гле-

васька середня школа Київської області), Н. Я. Колесник (школа № 6 м. Дніпро-дзержинська) та С. Г. Левицький (Львівська ДТЕС) розповіли про патріотичне виховання учнів на героїчних подвигах радянських людей у роки Вітчизняної війни, а Г. Р. Колєдюк (Любитівська середня школа Волинської області) — на прикладах життя діячів революційного руху рідного краю. Питанням ролі шкільного клубу інтернаціональної дружби у комуністичному вихованні учнів були присвячені доповіді О. К. Кулик (школа № 58 м. Одеси) та Л. П. Лапицького (Солотвинська середня школа Закарпатської області). Про шкільні музеї бойової слави говорили І. І. Ковальова (школа № 1 м. Севастополя) та В. О. Сосновський (школа № 43 м. Запоріжжя).

Обмін думками між педагогами продовжувався під час екскурсій по місту, школах, по історико-революційних місцях Закарпаття, в ході огляду педагогічної виставки. Традиційні зустрічі педагогів республіки на щорічних науково-практичних конференціях сприяють піднесенню рівня викладання та позакласної роботи.

А. Л. ТРОНЬ

ПРО РОБОТУ КОМІСІЇ В СПРАВАХ КОЛИШНІХ ПАРТИЗАНІВ

Нещодавно при Президії Верховної Ради УРСР було створено Комісію в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни, яку очолив двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак. До складу комісії ввійшли відомі партизани та підпільники, інші державні та партійні діячі, вчені, письменники. Комісія складається з трьох секцій: особового складу (керівники — В. М. Дружинін, М. І. Наумов та С. О. Олексенко); по увічненню партизанського руху (керівники — С. Ф. Маліков, О. Ф. Федоров); та історико-літературної секції (керівники — К. К. Дубина і Л. Е. Кизя).

У роботі цих секцій мають взяти участь Я. В. Баш, П. Н. Воронько, З. Д. Давидзон, Ю. О. Збалацький, В. І. Клоков, І. В. Кузовков, П. Х. Куманьок, Л. І. Кухаренко, Д. М. Резуто, С. П. Тутученко, В. М. Яремчук та інші.

Завдання новоствореної комісії полягає в тому, щоб визначити персональний склад партизанських з'єднань, загонів та груп, які діяли на Україні в роки війни і були підпорядковані Українському штабу партизанського руху.

Створити рукописний фонд документів про партизанський рух в республіці, забезпечити нагляд за утриманням в належному стані могил загиблих партизанів і підпільників.

Вирішено, що в Києві буде відкрито му-

зей «Україна у Великій Вітчизняній війні», де буде широко висвітлена партизанська війна українського народу проти фашистських загарбників. Будуть також створені відділи партизанського руху в нині існуючих історичних і краєзнавчих музеях.

30 вересня 1965 року відбулося перше засідання історико-літературної секції. З доповіддю про її завдання виступив професор К. К. Дубина. Він зазначив, що історико-літературна секція комісії в справах колишніх партизанів повинна сприяти координації наукової роботи, розробляти літературну тематику, брати участь у доборі автурси, рецензуванні наукових праць та літературних творів. Члени секції зобов'язані не тільки тримати постійний зв'язок з авторами спогадів, літературних творів та наукових праць, подавати їм компетентну методичну й організаційну допомогу, а й визначати проблеми історії партійного підпілля і партизанського руху, які ще не знайшли достатнього висвітлення, рекомендувати науковим установам, видавництвам, газетам, журналам, кіностудіям, творчим організаціям найбільш актуальну тематику.

Л. Е. Кизя у своєму виступі наголосив на тому, що секція повинна чимало зробити для поліпшення якості літератури про діяльність партизанських загонів, оскільки підпільний і партизанський рух на сторінках преси ще й досі висвітлюєть-

ся без певної системи, а в деяких літературних творах і наукових працях безпідставно перебільшується, або навпаки, применшується роль тих чи інших подій у розвитку партизанського руху на Україні. Л. Є. Кизя запропонував видати критичні огляди мемуарної літератури.

Корисні пропозиції внесли на засіданні секції Я. В. Баш, Л. І. Кухаренко, П. П. Гудзенко, В. І. Клоков,

І. І. Слинко. Було також затверджено план роботи секції на IV квартал 1965 та I квартал 1966 року. Запропоновано підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції науково-популярний нарис про підпільно-партизанський рух у республіці, а також збірку спогадів колишніх партизанів.

М. В. КОВАЛЬ

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ КДУ

У нинішньому році для викладачів і аспірантів історичного факультету КДУ створено методологічний семінар, в якому вивчатиметься проблема «В. І. Ленін і історична наука». Протягом року на семінарі будуть обговорені теми: «Методи вивчення і наукового використання ленінської літературної спадщини»; «В. І. Ленін про партійність в історичній науці»; «Про нові статті і документи, вперше надруковані в повній збірці творів В. І. Леніна»; «В. І. Ленін про міжнародне значення історичного досвіду соціалістичного будівництва в нашій країні».

На першому занятті була заслухана і обговорена доповідь проф. В. І. Стрельського «Ленінські принципи відбору конкретного матеріалу для історичного дослідження».

В методології і методиці кожної науки, сказав доповідач, важливе місце займає проблема відбору конкретного матеріалу. Без правильного рішення питань відбору джерел, а, отже, і фактів не може бути справжньої науки.

Головною ланкою в сумі вимог, які гарантують вивчення реального життя не в одному лише його прояві, а з різних боків, є оволодіння всією масою конкретного матеріалу. Оволодіння засобами обробки й

аналізу масових джерел є умовою удосконалення методології дослідницької роботи на шляху дійсного подолання догматизму, ілюстративності, відриву історичної науки від життя, практики, підміни боротьби тенденцій бажаним.

Присутні взяли активну участь в обговоренні доповіді. Проф. П. А. Лавров, зокрема, зупинився на питанні використання В. І. Леніним матеріалів статистики в своїх працях. Доцент В. Н. Котов у своєму виступі зупинився на використанні принципу репрезентативності у відборі матеріалу. Він висловив думку, що в окремих дослідженнях при опрацюванні конкретної групи фактів цей принцип може призвести до випадіння важливих часткових явищ, що негативно позначиться на висвітленні цілого. Професори М. І. Марченко і В. А. Жебокрицький підкреслили класовий підхід В. І. Леніна до використання фактичного матеріалу в боротьбі з ідейними противниками, дали аргументовану критику буржуазної статистики. Учасники методологічного семінару підтримали пропозицію про оформлення результатів роботи його виданням наприкінці року невеликого друкованого збірника доповідей і виступів.

Л. Г. МЕЛЬНИК, В. П. МЕНЬШОВ

ЗУСТРІЧ РЕДКОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ З ВИКЛАДАЧАМИ ІСТОРІЇ КПРС

28 вересня ц. р. редколегія «Українського історичного журналу» зустрілася з читачами і активними авторами журналу — викладачами кафедр історії КПРС вузів м. Києва. На методичному семінарі, організованому Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті з інформацією про роботу журналу виступив його головний редактор Ф. П. Шевченко. Він коротко охарактеризував напрям журналу, підвів деякі підсумки його роботи, ознайомив присутніх з тематикою вміщуваних

у журналі матеріалів, з колом його автури і його планами.

Завідуючий кафедрою історії КПРС Київського медінституту М. І. Кравчук у своєму виступі вказав на безперечні досягнення журналу, який, будучи багато-профільним, приділяє багато уваги історії УРСР радянського періоду, історії КП України. Журнал, підкреслив він, має широке коло авторів, піднімає багато нових, малорозроблених питань. М. І. Кравчук підкреслив, що журналові й далі слід йти цим шляхом, зокрема, більше вміщувати проблемних статей з історії робітничого класу України, глибоко висвітлювати дже

рела його формування на всіх етапах історії, більше піднімати дискусійних питань. Першочерговим завданням журналу є всебічний показ ленінізму в дії, в практиці його втілення на Україні. На закінчення свого виступу М. І. Кравчук поради редколегії журналу вміщувати більше матеріалів з методики викладання історії КПРС у вузах.

Завідуючий кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України В. М. Самофалов, відзначивши, що журнал робить корисну справу, підкреслив значення для його роботи перспективного планування. На думку В. М. Самофалова, журналові необхідно вміщувати більше матеріалів з історії боротьби КП України за інтернаціональне виховання трудящих республіки. Дальшої глибокої розробки вимагає невичерпна тема: «В. І. Ленін і Україна». Для викладачів вузів, як і для численних пропагандистів, корисною в журналі була б тема: «Про використання матеріалів історії КП України в практиці викладання історії КПРС».

Доцент Л. Ю. Беренштейн (Українська сільськогосподарська академія) підкреслив, що хорошою традицією стало висвітлення на сторінках журналу актуальних проблем сучасності. Проте, зауважив він, останнім часом кількість вміщуваних в журналі статей по періоду розгорнутого комуністичного будівництва дещо зменшилася. Л. Ю. Беренштейн звернув увагу

редколегії на необхідність уже зараз підготувати перспективний план вміщення в журналі матеріалів до 50-річчя Жовтневої революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і широко ознайомити з ним викладачів вузів. На його думку, в журналі слід глибоше висвітлювати ленінську програму з національного питання, більше уваги приділяти викриттю буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії КПРС та КП України. Л. Ю. Беренштейн вважає потрібним вміщувати в журналі, крім рецензій, короткі анотації на нові книги.

Керівник методичного семінару, завідуючий кафедрою історії КПРС інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук М. С. Гольнев відзначив, що обговорення питань роботи «Українського історичного журналу» на методичному семінарі виявилось дуже корисним. Викладачі історії КПРС, підкреслив він, повинні брати більш активну участь в роботі журналу. М. С. Гольнев звернув увагу редколегії журналу на необхідність вміщення ґрунтовних оглядів літератури по окремих періодах історії КПРС, на потребу поліпшення вміщуваних в журналі критико-бібліографічних матеріалів.

Учасники семінару прослухали лекцію доцента В. Ф. Бякова «Проти сучасних буржуазних фальсифікаторів історії».

Л. Н.

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ

Після тривалої і тяжкої хвороби на 75 році життя помер доктор історичних наук, професор **Андрій Олександрович ВВЕДЕНСЬКИЙ**.

Закінчивши у 1920 р. Петроградський університет, А. О. Введенський до 1937 р. викладав історію у вузах Ленінграда, з 1938 р. по 1951 р. працював завідуючим кафедрою історії СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а з 1951 р. до останнього часу був професором кафедри архівознавства і допоміжних історичних дисциплін цього ж університету.

Проф. А. О. Введенський був визначним спеціалістом у галузі вітчизняної історії та допоміжних дисциплін; його перу належать понад 150 наукових праць з історії Росії та України XV—XVIII ст. Заслугує великої уваги монографія А. О. Введенського «Дом Строгановых в XV—XVII вв.», М., 1962. Він розробив і читав спеціальні курси з палеографії, метрології, дипломатики, історичної хронології та історії архівної справи в зарубіжних країнах. Лекції по документальному джерелознавству, видані Київським держуніверситетом у 1963 р., є однією з перших спроб побудови дипломатики на принципах марксистсько-ленінської методології.

За 27 років роботи в Київському держуніверситеті проф. А. О. Введенський підготував близько 100 кандидатів історичних наук і консультував ряд авторів докторських дисертацій. А. О. Введенський був членом учених рад Київського держуніверситету та історико-філософського факультету, Інституту історії АН УРСР і членом Вченої ради Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, брав активну участь у громадсько-політичному житті історико-філософського факультету. А. О. Введенський користувався повагою і авторитетом серед студентів і професорсько-викладацького складу Київського держуніверситету.

Світла пам'ять про Андрія Олександровича назавжди залишиться в наших серцях.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Лист до редакції

СУМНІВНА ГІПОТЕЗА

На мою думку, М. Т. Савці та Я. Д. Тимчишину, авторам вміщеної у № 10 статті «До історії виробництва «мечів харалужних», не пощастило довести, що «мечі харалужні» «Слова о полку Ігоревім» вироблялись у селі Харалуг на Волні.

Досі історики, лінгвісти, географи й етнографи не можуть знайти задовільного пояснення епітетові «харалужний». Більшість дослідників минулого зійшлись на тому, що слово походить від тюркського «каралуг», тобто «чорний метал». До них приєднується і відомий сучасний лінгвіст М. Фасмер (M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, 21 вип. Heidelberg, 1956, стор. 231). Проте це припущення потребує дальшого доведення. Авторське ж пояснення етимології слова не можна визнати задовільним з таких причин.

По-перше, якщо в основі його лежить назва волинського села Харалуг, то чому вона невідома жодному, крім «Слова» (і текстологічно зв'язаної з ним «Задонщини»), староруському джерелу, навіть Галицько-Волинському літопису з його детальною волинською частиною?

По-друге, немає доказів того, що село Харалуг існувало в другій половині XII ст. — за даними авторів, вперше у джерелах воно згадується лише в другій половині XIV ст. Не можна ж вважати за такий доказ твердження авторів, згідно з яким село Харалуг хоч і не згадується в літописах, але сама назва його вказує на стародавнє походження. Адже етимологія слова поки що не доведена, тому про яке старовинне походження може йти мова!

По-третє, автори не спромоглися довести, що у Харалузії взагалі коли-небудь виробляли мечі, їх єдиний аргумент на користь цього полягає у факті знаходження покладів залізної руди в районі села (що не завадило їм назвати один з параграфів статті «Харалуг — один з центрів виробництва озброєння Київської Русі»).

Таким чином, тт. Савці і Тимчишину не вдалося довести жодного з фактів, на які можна було б оперти їх гіпотезу відносно походження «мечів харалужних» з волинського села Харалуг, а саме: 1) етимологія слова «харалужний»; 2) існування села Харалуг в XII ст.; 3) ймовірність виробництва мечів та інших предметів озброєння в згаданому селі; 4) поширеність цієї назви на Русі. Безперечно, кожний дослідник має право на гіпотезу, проте в основі її мають бути перевірені факти. Не можна нагромаджувати одне припущення на інше.

Варто зазначити, що взагалі так звані «орієнталізми» «Слова о полку Ігоревім» (до яких прийнято відносити й епітет «харалужний») і досі не піддаються розшифровці, що служить однією з причин скептичного ставлення деяких дослідників до «Слова» як автентичного джерела XII ст.

Тт. Савці і Тимчишину не пощастило розкрити загадку слова «харалужний». Пошуки треба продовжувати.

Ф. К.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. М. Фролкин*. Разработка В. И. Лениным вопроса о завоевании пролетариатом политической власти в 1917 г. *Л. А. Нагорная*. Против современной буржуазной фальсификации национальной политики Коммунистической партии на Украине в период Октябрьской революции. *П. Ф. Котляр*. Состояние и перспективы развития украинской нумизматики. *Навстречу 50-летию Великого Октября. ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ В БОРЬБЕ ЗА ВЛАСТЬ СОВЕТОВ НА УКРАИНЕ. П. С. Сохань*. Участие трудящихся зарубежных стран в борьбе за победу Великого Октября. *И. М. Кулинич*. Деятельность федерации иностранных коммунистических групп РКП(б) (1918—1920 гг.). *П. М. Калениченко*. Польские трудящиеся в борьбе за укрепление Советской власти (1918—1920 гг.). *К. И. Позняков*. Пролетарская солидарность в период разгрома Врангеля. Сообщения. *А. Т. Кинкулькин*. Усовершенствование школьного исторического образования (1959—1965 гг.). *В. Д. Калита*. Хозяйственная деятельность первого правительства Советской Украины — Народного Секретариата (декабрь 1917 г.— март 1918 г.). *Л. М. Рутковская*. Степные кочевники и Киевская Русь IX—X ст. Материалы для пропагандистов. Обсуждение. Замечки. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. *M. M. Frolokin*. Lenin about Conquest of Political Power by Proletariat in 1917. *L. P. Nagorna*. Against Contemporary Bourgeois Falsification of the Communist Party Policies in Ukraine during October Revolution. *M. F. Kottjar*, Conditions and Perspectives of Development of Ukrainian Numismatics.

On the Eve of the 50th Anniversary of the Great October Socialist Revolution. INTERNATIONAL LABOURERS AND THEIR STRUGGLE FOR THE SOVIET POWER IN UKRAINE. P. S. Sokhan, The Working People of the Foreign Countries in the Struggle for the Soviet Power. *I. M. Kulnich*, The Foreign Communist Federation of the RCP(b) Activity in 1918—1920. *P. M. Kalenichenko*, Polish Workers in the Struggle for the Strengthening of the Soviet Power in Ukraine (1918—1920). *K. I. Posnjakov*, Proletarian Solidarity during Wrangel Troops Crushing. Informations. *A. T. Kinculkin*, The Improvement of Secondary School Historical Education (1959—1965). *V. D. Kalita*, Economic Activities of the People's Secretary (First Ukrainian Soviet Government) in 1917—1918. *L. M. Rutkivska*, The Steppe Nomads and Kiev Rus in the IX—X Centuries. Materials for Propagandists. Discussion. Notes. Advices for the Teachers of History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. A Letter to the Board.